

Historisch Tijdschrift Holland

31e jaargang
nummer 4/5
1999

Duizend jaar
Holland

Holland

Holland, historisch tijdschrift

Holland is een tweemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. De uitgave van *Holland* komt tot stand mede dankzij financiële steun van de Stichting Regionale Geschiedbeoefening Noord-Holland en het project Regionale Geschiedbeoefening Zuid-Holland. *Holland* wordt kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de *Hollandse Studiën* gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

D.E.M. Carasso, M.J.M. Damen, G.M.E. Dorren, K. Goudriaan, G.J. van Ham, I. Heidebrink, M. Kehlsek, E. Krenwels, S. Langerreis, J. Steenhuis, G. Valk, G. Verhoeven, I. van der Vlis, A. van der Zee.

Kopij voor *Holland* en *Hollandse Studiën* te zenden aan de redactiesecretaris van Holland, drs. M.J.M. Damen, Hogewoerd 47, 2311 HG Leiden, telefoon 071-5122963.

De kopij moet worden ingediend conform de richtlijnen van de redactie. Deze zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris.

Publicaties ter bespreking of aankondiging in *Holland* gaarne zenden aan de boekenredacteur: dr. G. Verhoeven, p/a Gemeentelijke archiefdienst Delft, Oude Delft 160, 2611 HR Delft.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale en lokale aspecten te bevorderen.

Secretariaat: mevr. drs. G.J.A.M. Bolten, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem.

Ledenadministratie: M.G. Rotteveel, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem, telefoon 023-5172700.

Contributie: f50,- per jaar voor gewone leden (personen) en buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr. 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Haarlem. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*.

Losse nummers: f7,50, dubbele nummers f15,-, vermeerderd met f3,- administratiekosten voor een enkel nummer, f5,50 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3393767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publicaties te Haarlem, onder vermelding van het gewenste.

Hollandse Studiën: delen in de serie *Hollandse Studiën* en het *Apparaat voor de geschiedenis van Holland* kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van *Holland*. Gegevens over de publicaties van de Vereniging zijn regelmatig te vinden in de rubriek 'Verkrigbaar via Holland' achterin het tijdschrift.

ISSN 0166-2511

© 1999 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vernieuwvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Inleiding: Duizend jaar Holland

Bij het naderen van het eind van dit millennium raken steeds meer mensen zich bewust van hun eigen historie. Geschiedenis is misschien juist daarom in dit jaar een geliefd onderwerp van de media. Doorgaans wordt er slechts teruggeblikt op de afgelopen eeuw aan de hand van bekende personages in de kranten, *and history* op de radio en beelden van het polygoonjournaal op de televisie. De nadruk ligt op bekende ingrijpende gebeurtenissen, meestal op het politieke vlak, die aan de hand van persoonlijke getuigenissen kunnen worden geïllustreerd. Geschiedenis is 'in' en slaat aan bij een groot publiek. Er gaat geen week voorbij of er verschijnen fraai geïllustreerde overzichtswerken en monografieën. Schrijvers gebruiken steeds vaker een historisch kader voor hun romans. Als een boek goed verkoopt en vervolgens verfilmd wordt, wordt het bereik nog eens vergroot. Het is opvallend dat vooral de Middeleeuwen in dit verband goed 'scoren'. De roman van Umberto Eco *De naam van de roos* is van deze ontwikkeling misschien wel het beste voorbeeld. Ook wetenschappers weten zich echter in de kijker te spelen. Zo won de Leidse hoogleraar Frits van Oostrom enkele jaren geleden een prestigieuze literatuurprijs voor een wetenschappelijk, lezenswaardig en vuistdik boek over Jacob van Maerlant, een schrijver uit de tweede helft van de 13e eeuw.¹ De verkoopcijfers mochten er wezen.

Het tijdschrift *Holland* probeert traditiegetrouw artikelen op te nemen die verder kijken dan deze eeuw. De redactie streeft er doorgaans naar dat de artikelen van een jaargang meerdere periodes bestrijken. De index op de vijftienvijfde jaargang *Holland* die op het moment in de maak is, zal moeten bewijzen of deze opzet geslaagd is. Voor dit speciale nummer is dat in ieder geval geen probleem. Voor *Duizend jaar Holland* hebben auteurs uit verschillende disciplines getracht om voor elke eeuw van het afgelopen millennium een typisch aspect van de Hollandse geschiedenis te belichten. De vraag is natuurlijk wat nu zo kenmerkend is voor de Hollandse geschiedenis. In de nieuwe Geschiedenis van Holland waar momenteel hard aan gewerkt wordt en die over enkele jaren in drie kloeki delen zal verschijnen, zal hier ongetwijfeld een uitgebalanceerd antwoord op worden gegeven. De redactie pretendeert met dit themanummer niet een dergelijk uitgebreid historisch overzicht te geven. Wel heeft zij getracht door het uitlechten van bepaalde gebeurtenissen rond de tien eeuwen van dit millennium, enkele karakteristieke dimensies van de Hollandse geschiedenis naar voren te brengen.

De titel *Duizend jaar Holland* suggereert een keurig aaneengesloten geschiedverhaal dat in het jaar 1000 aanvangt, maar is dat niet. Wanneer komt het woord Holland eigenlijk voor het eerst voor in een historisch document en hangt dit wellicht samen met het ontstaan van een Hollandse identiteit? Jan Willem Burgers probeert in zijn artikel over Holland omstreeks 1100 een antwoord te geven op deze vragen. Floris V wordt wel beschouwd als een van de bekendste personages uit de vaderlandse geschiedenis. De dramatische moord op deze Hollandse graaf in 1296 zal aan zijn populariteit hebben bijgedragen. In ieder geval heeft deze gruweldaad menigeen geïnspireerd tot het schrijven van historische en literaire bespiegelingen.²

1. Frits van Oostrom, *Maerlant's world* (Amsterdam 1996).

2. Een overzicht bij J.W.J. Burgers, 'Graaf Floris V in de moderne geschiedschrijving. De oudere literatuur en enkele nieuwe studies', *Holland* 29 (1997) 309-319.

Dick de Boer brengt een minder bekend aspect van de nasleep van de moord op de Hollandse graaf voor het voetlicht. De opmars van het graafschap Holland op het West-Europese toneel, volgens sommigen al ingezet onder Floris V, bereikte in de 16e en 17e eeuw zijn hoogtepunt en was grotendeels gebaseerd op Hollands overmacht ter zee. Het blijkt echter dat Holland reeds in de 15e eeuw ver voor lag op zijn concurrenten. Men meent zelfs dat de belangstelling van de Bourgondische hertogen voor de graafschappen Holland en Zeeland grotendeels gebaseerd was op het aanwezige maritieme potentieel.³ Louis Sicking betoogt in zijn bijdrage dat de vorst rond 1500 controle probeerde te verwerven over deze scheepsmacht waarmee hij zich kon laten gelden in de internationale politiek. Hollands maritieme voorsprong lag ook ten grondslag aan de economische ontwikkeling van het gewest. De (graan)handel met de Baltische landen was een belangrijke stimulator van de economische groei en de welvaart van Hollands Gouden Eeuw. De betekenis van deze zogenaamde modernegotie voor een stad als Amsterdam valt niet te onderschatten, zoals Milja van Tielhof in haar artikel uiteenzet.

Er is in dit nummer niet alleen aandacht voor politiek-institutionele en economische geschiedenis. Een scala aan sociaal-culturele onderwerpen komt aan bod. Elisabeth den Hartog onderzoekt of er verband bestaat tussen de Friese veldtochten van de Hollandse graaf en het ontstaan van vele ruststenen kerken in West-Friesland rond 1200. Wim van Anrooij beschrijft het literaire klimaat aan het Hollandse hof rond 1400 en toont aan dat het literaire mekaar van de Hollandse graven met verve werd geïmiteerd door de adel. Het geschiedbeeld wordt doorgaans overheerst door mannen. Uit het artikel van Myriam Everard blijkt dat vrouwen zich in het tijdperk van de Bataafse revolutie wisten te manifesteren en toonden dat zij zeer betrokken waren bij de publieke zaak. Op meer terreinen vond emancipatie plaats. Diverse sporten hebben deze eeuw een gedaanteverwisseling ondergaan. Niet alleen de manier waarop de sport werd bedreven maar ook het type beoefenaars veranderde. Sporten als voetbal, tennis en tegenwoordig golf ontwikkelden zich van elite- tot volkssporten. De transformatie van het betaalde voetbal en in het bijzonder van Hollands bekendste voetbalclub Ajax, opgericht in 1900, wordt toegelicht door Susanne Smit en Gerrit Valk.

Jaar-, eeuw- en zeker millenniumwisselingen hebben vaak geleid tot bespiegelingen over een nieuw tijdperk. Voor de jaarwisseling van 1599 naar het 'gulden jaar' 1600 werden speciale nieuwjaarsgedichten gemaakt en verspreid in de vorm van pamfletten zoals in het artikel van Johan Koppenol te lezen is. Uit deze pamfletten blijkt dat de dichters van toen zich nauwelijks bekommerden om het aanbreken van een nieuwe eeuw. Dit in tegenstelling tot sommige tijdgenoten die met angst en beven de komende jaarwisseling tegemoet zien. De (computer)techniek blijkt niet bestand tegen de nullen van het jaar 2000, en doemdenkers zien hierin daadwerkelijk een signaal dat het einde der tijden nabij is. Toch lijkt nuchterheid te overheersen en slaan dergelijke eindtijdverwachtingen hier nauwelijks aan, net als duizend jaar geleden zoals Marco Mostert laat zien.

Met dit themanummer hopen wij u een beeld te kunnen geven van de veelzijdigheid en diversiteit in de geschiedenis (en de geschiedschrijving) van Holland. Een blik op de toekomst met een imaginair museum van het afgelopen millennium, samengesteld door Paul Knevel, vormt het iconografische sluitstuk van dit themanummer.

3. A.G. Jongkees, 'La Hollande bourguignonne: son intérêt pour les ducs Valois' in: E.O. van der Werf e.a. (red.), *Brugmannen et variis. Korte uit de verspreide opstellen van prof. dr. A.G. Jongkees hem aangeboden ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag op 14 juli 1989 door de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 'Amicitia'* (Hilversum 1990) 150-161.

Marco Mostert

Het jaar 1000 in Holland

De historicus die zich bezighoudt met de ideeën en voorstellingen, die duizend jaar geleden opgeld deden, heeft het niet makkelijk. Vaak geeft hij toe aan de verleiding om zijn niet zeer ruim uit te werpen en bronnen die uit afgelegen gebieden stammen dienstbaar te maken aan zijn betoog. Als hij weet heeft van verloren teksten of handschriften door verwijzingen in andere teksten kan hij ertoe verleid worden om een nog veel groter aantal verloren teksten te postuleren. Soms gaat hij zelfs zo ver de absolute stilte van de bronnen te duiden als bewijs voor het bestaan van de ideeën waarover de bronnen zwijgen.¹ Deze problemen en valkuilen gelden zeer sterk voor degene, die probeert te achterhalen wat er in een geografisch beperkt gebied als het vroegmiddeleeuwse Holland gedacht en gevoeld werd. Er is immers maar al te vaak geen tekst uit zijn gebied over, die hij zou kunnen vergelijken met de teksten uit aangrenzende of zelfs maar uit verder gelegen gebieden. In hoeverre kan hij dan op grond van wat hij denkt te weten over de relaties van Holland met die gebieden elders komen tot acceptabele antwoorden op zijn vragen? Hoe kan hij bijvoorbeeld de vraag beantwoorden, of de angst voor een naderend Einde der Tijden rond het jaar 1000 ook in Holland gevoeld werd?

Tegen het einde van het tweede millennium van onze jaartelling richt de aandacht van de historici zich als vanzelf op het einde van het eerste millennium. Door toedoen van historici als de 19e-eeuwse Fransman Jules Michelet heeft immers in het historisch bewustzijn het beeld postgeval, als zouden de bewoners van het vroegmiddeleeuwse Europa het Einde der Tijden verwacht hebben in het jaar 1000. De christenheid zou zich hebben voorbereid op de wederkomst van Christus, en hoewel men de daaraan voorafgaande komst van de Antichrist met angst en beven tegemoet zag, snakte men ernaar dat de Heer een definitief einde aan het lijden der mensheid zou maken.² Michelet had dit algemene beeld opgebouwd uit zijn lectuur van enkele historiografen uit de eerste helft van de 11e eeuw, onder wie de Bourgondische monnik Rodulfus Glaber een ereplaats innam. Leest men Rodulfus' *Vijf boeken der historie*, dan krijgt men inderdaad de indruk dat hij in een tijd leefde waarin de orde van de natuur en die van de maatschappij ernstig verstoord waren, en waarin de machten van het kwaad vrij spel hadden. Rodulfus organiseerde zijn materiaal bovendien rond het millennium van de komst van Christus op aarde (in de boeken I-III), en vervolgens, toen het door sommigen verwachte Einde der Tijden in het jaar 1000 toch niet gekomen bleek te zijn, rond het millennium van de kruisdood (boeken IV-V).³ Hij was overigens de enige auteur die zijn materiaal op die wijze ordende.

Sindsdien hebben historici het door Michelet gescherpte beeld van het jaar 1000 vergruisd.

1. Bijvoorbeeld R. Landes, 'Sur les traces du millénaire: la "Via negativa"', *Le Moyen Age* 99 (1993) 5-26. Zie ook (idem), 'Apocalyptic expectations around the year 1000', gepubliceerd op het internet (<http://www.mille.org/1000-bchtml>).

2. J. Michelet, *Histoire de France*, boek I-III, *Le Moyen Age*. Uitgegeven met een 'présentation' door C. Mettra (Parijs 1981), boek IV, 229: 'C'est là une croyance universelle au Moyen Age, que le monde devait finir avec l'an 1000 de l'incarnation...'

3. M. Maerx, 'De vijf boeken der historie van Rodulfus Glaber: Eindtijdsverwachtingen in de eerste helft van de elfde eeuw', *Jaarboek voor Nederlandse bodgeschiedenis* 6 (1999) 13-29.

Men kan namelijk geen gegevens vinden voor de aanname dat alle christenen in Europa in een eventuele angst voor het jaar 1000 deelden.¹ Er zijn vage aanwijzingen voor een dergelijke angst. Maar die kwam eigenlijk alleen binnen de geestelijkheid en, in veel mindere mate, onder de geletterde aristocratie voor. Geestelijken kouden ideeën koesteren over het moment waarop het jaar 1000 zou zijn aangebroken. Dat was echter niet iedereen duidelijk. In de 10e eeuw bestond er ook onder de geletterde geestelijken nog geen overeenstemming over de tijdrekening, en er waren verschillende jaartellingen in omloop. De wederkomst van Christus zou, afhankelijk van de tijdrekening die men volgde, kunnen plaatsvinden op elk tijdstip binnen de periode 962-1033.² De geestelijken konden het jaar 1000, hoe ze het ook wensten te berekenen, met een zekere zorg tegemoet zien. Zij pretendeerden de bovennatuurlijke betekenis van de gebeurtenissen te kennen, en wisten hoe de geschiedenis af zou lopen. De geschiedenis was niets meer of minder dan de geleidelijke onthulling van de Goddelijke kennis. Volgens een gangbare indeling van de wereldgeschiedenis zouden er vanaf de schepping zes tijdperken van duizend jaar verlopen. Na het Laatste Oordeel zou dan een zevende tijdperk aanvangen, waarin de geschiedenis ophield en de schepping één werd met de Schepper.³ Zou het zesde tijdperk, aangevangen met de komst van de Verlosser op aarde, in het jaar 1000 van onze jaartelling ten einde zijn? Hierop leek een passage in het bijbelboek Openbaringen te duiden, waarin gesproken werd over een periode van 1000 jaar, waarna de satan uit zijn gevangenis zou worden losgelaten (Openbaring 20:1-10). De verwachting van het Einde der Tijden in het jaar 1000 kon niet steunen op de betekenis die de kerkelijke traditie aan het getal 1000 zelf gaf. Het gold als getal van de voleindigheid en volkomenheid. Paus Gregorius de Grote, die rond het jaar 600 leefde, legde uit dat het getal als de derde macht van tien op grond van zijn arithmetische én geometrische eigenschappen niet alleen volkomen was volgens de wetenschap der wereld, maar ook volgens de autoriteit van de Heilige Schrift. De periode van de duizend jaren die zouden verlopen vanaf het stichten der kerk tot het einde der wereld moest volgens de hoofdstroom van de kerkelijke denkers, waartoe ook Gregorius behoorde, niet letterlijk worden genomen, maar als verwijzing naar de zeer lange duur van de laatste periode der geschiedenis voordat de eeuwige rust aan zou breken. Het getal stond dus voor een zeer grote, maar eindige hoeveelheid. Later zou men zelfs verder gaan en 1000 als teken voor het oneindige interpreteren. De exegeten die de bijbel uitlegden, wisten echter dat men de heilige tekst kon lezen op verschillende manieren. Eén daarvan was en bleef de zogenaamde historische interpretatie, waarbij men zich afvroeg naar welke zaken in de werkelijkheid de woorden verwezen. En dan kon de uitdrukking 'duizend jaar' naar niets anders verwijzen dan de tijdsperiode waarin het duizend maal lente, zomer herfst en winter geworden was. Als die interpretatie 'waar' was, wanneer kon men dan de wederkomst van Christus verwachten?⁴

Het waren vooral geestelijken in Frankrijk die dergelijke vage angsten omtrent het Einde

1 R. Landes, *Relics, apocalypse and the deities of history: Adomus of Chalonsus, 989-1074* (Cambridge, Mass./London 1993) gelooft als een der weinigen nog in het algemeen voorkomen van angst voor het einde der tijden rond het jaar 1000.

2 Een handzame samenvatting in F.W.N. Hugenholtz, 'Les terreurs de l'an mil', enkele hypothesen' in: *Vijve historica* (Assen 1954) 107-129.

3 M. Mostert, 'De geschiedenis' in: M. Stoffers (red.), *De middeleeuwse idemwereld 1000-1300* (Heerten/Hilversum 1994) 293-316.

4 R. Sutorp, *Lesikon der mittelalterlichen Zahlenbezeichnungen* (München 1987), geeft een gedegen overzicht van de betekenissen die aan het getal 1000 gehecht werden.

der Tijden kenden.⁸ We kunnen ons echter afvragen of die angsten wellicht ook onder Hollandse geestelijken bekend waren. Het enige intellectuele centrum waar we iets dergelijks kunnen verwachten, was het klooster Egmond, een recente grafelijke stichting die hoogstwaarschijnlijk niet verder terugging dan Dirk II van Holland (ca. 925/930-988).⁹ Het klooster bezat in het jaar 1000 een redelijk voorziene bibliotheek, met daarin handschriften die uit het West-Frankische rijk afkomstig waren, door de schenkingen van Dirk II, zijn Vlaamse vrouw Hildegard (ca. 935-976/980) en hun zoon Egbert (ca. 950-993), die zijn dagen eindigde als aartsbischop van Trier. We hebben bewijzen dat de bibliotheek in ieder geval over 22 handschriften beschikte. Daarin waren evenwel, afgezien van de tekst van de bijbel, geen teksten afgeschreven die we direct in verband kunnen brengen met de interpretatie van de onheilszwangere passage uit Openbaringen.¹⁰ Maar de Egmondse monniken stonden, zo mogen we aannemen, in contact met hun confraters in Vlaanderen, en meer in het bijzonder met die van de abdijen van St. Bavo en St. Pieter te Gent. Met die abdijen onderhielden de grafelijke stichters van Egmond innige contacten, en ze zullen er de eerste monniken voor hun stichting betrokken hebben.¹¹ Via deze Vlaamse connectie stonden de Egmondse monniken in contact met de intellectuele wereld van het West-Frankische rijk. Via Egbert van Trier (en wellicht ook via de bisschopsstad Utrecht) stonden ze eveneens in contact met het Rijnland en Lotharingen. Het was juist in Lotharingen dat de angst voor het Einde het eerst opflakkerde.

Rond 950 schreef de monnik Adso het traktaat *Over de toekomst van de Antichrist en de tijd waarin hij zal komen* in het klooster Montier-en-Der, in de Champagne.¹² Adso schreef zijn verhandeling op verzoek van Gerberga, een dochter van de Duitse koning Hendrik de Vogelaar. Otto de Grote, de latere keizer en machtigste man in Europa, was haar broer. Ze was weduwe van hertog Gisbert van Lotharingen en hertrouwd met de Franse koning Lodewijk IV, geheten 'van Overzee', één van de laatste telgen uit het roemrijke geslacht der Karolingen. Gerberga was nauw betrokken bij het internationale machtspeel, maar was kennelijk meer dan louter politica. Want hoe kunnen we Gerberga's opdracht aan Adso anders uitleggen dan als blijk van belangstelling voor de diepere zin van de staatkundige verwickelingen waarin zij zelf zo'n belangrijk aandeel had? Wie meer wilde weten over de Antichrist en diens verdoemelijke werken wist immers dat het politieke spel slechts schijnbaar mensenwerk was, en dat oneindig sterkere machten en een geheim scenario uiteindelijk de gang van zaken bepaalden. De koningin moet behoord hebben tot de groep aristocratische intellectuele leken die voor ons schuil gaat achter de brede gewaden der geestelijken, die de schrijftcultuur vrijwel monopoliseerden. Uit Adso's geschrift blijkt duidelijk dat hij zijn opdrachtgeefster ernstig nam. Welis-

8. Zie de teksten, vertaald in G. Duby, *L'an mil* (Paris 1980). Zie ook [R. Landes], 'The apocalyptic dossier: 967-1033', gepubliceerd op het internet (<http://www.mille.org/1000-dos.htm>).

9. Zie J.P. Gumbert, 'Egberts geschenken aan Egmond' in: G.N.M. Vis (red.), *In het spoor van Egbert. Aartsbischop Egbert van Trier, de bibliotheek en geschiedschrijving van het klooster Egmond* (Hilversum 1997) 25-43, aldaar 26, voor een suggestieve analyse van de oudste bron.

10. Gumbert, 'Egberts geschenken aan Egmond', 27-28 en idem, 'De Egmondse boekenlijst' in: Vis, *In het spoor van Egbert*, 151-179, aldaar 154-156. Twee van deze handschriften zijn over: ls. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 76 F 1, het bekende 9e-eeuwse evangelium van Egmond dat oorspronkelijk uit Reims stamt (de dedicatien miniaturen werden later toegevoegd) en ls. Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 87, een 9e-eeuwse Mariänus Capella met commentaar van 'Martinus van Laon' die mogelijk uit Oost-Frankrijk stamt.

11. Zie S. Fleesch, 'Egbert, Trier, Gent en Egmond' in: Vis, *In het spoor van Egbert*, 13-24 en J. Hof, *De abdij van Egmond van de aanvang tot 1573* ('s-Gravenhage en Haarlem 1973) 27-28.

12. Adso Dervensis, *De ortu et tempore Antichristi, necnon et tractatus qui ab eo dependunt*. Uitgegeven door D. Verhelst, *Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis* 45 (Turnhout 1976). Zie ook D. Verhelst, 'Adso van Montier-en-Der en de angst voor het jaar duizend', *Tijdschrift voor geschiedenis* 90 (1977) 1-10.

Alb. 1. Dedicatie-miniatuur uit het Evangelarium van het Egmondse klooster. De schenkers graaf Dirk II en zijn vrouw Hildegard brengen het Evangelarium op het altaar. Dit boek bewijst de connecties van Egmondse monniken met intellectuelen van West-Francië. De tekst werd geschreven in Reims (9e eeuw), maar het boek hereikte Egmond waarschijnlijk via Vlaanderen, waar de miniatuur werd aangebracht. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

waar bleef hij binnen de 'officiële' kerkelijke traditie door te verklaren dat het Einde nog niet was aangebroken, maar anderzijds sluit zijn argumentatie de betreffende nabijheid van de komst van de Antichrist geenszins uit. De hoofdlijn van Adso's betoog lijkt op het eerste gezicht duidelijk: nog is de tijd niet gekomen, want de koningen der Franken zetten als opvolgers van de Romeinse heersers het oude rijk voort. Bovendien zal misschien eerst nog de grootste koning der Franken de oude Romeinse macht geheel herstellen, voordat de Antichrist verschijnt. Het is zeker niet uitgesloten dat Adso opzettelijk zijn woorden zo gekozen heeft, dat ze op verschillende wijzen konden worden gelezen en dat millenaristisch gezinde kringen rond Gerberga er in elk geval het hunne in konden vinden. Ook het indringende beeld van de Antichrist zal eerder hebben bijgedragen aan de intensivering dan aan de tempering van de angst voor diens komst.

Dat er in Lotharingen althans in sommige kringen werd nagedacht over het Einde der Tijden, wordt bevestigd door Abbo van Fleury. In 994 beschreef hij zijn optreden als jeugdige monnik in Parijs, toen daar over de komst van de Antichrist gesproken werd. Daarna 'heeft ook mijn abt Richard, zaliger nagedachtenis, met zijn scherpzinnige geest een dwaalleer met betrekking tot het einde der wereld, die stevig post gevat had, weten uit te bannen, nadat hij uit Lotharingen brieven ontvangen had, waarvan hij mij met de beantwoording belast heeft. Bijna de gehele wereld was namelijk vervuld van het gerucht, dat wanneer Maria Boodschap en Goede Vrijdag zouden samenvallen, zonder verwijl het Einde der tijden zou aanbreken'.¹³

¹³ Abbo Fleuriensis, *Liber apologeticus*. Uitgegeven in: J.P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series latina* 139 (Parijs 1841-1864) kolom 461B-472A, aldaar kolom 471A-472A.

Het samenvallen van beide feestdagen had zich inmiddels in 992 voorgedaan, zodat deze 'dwaalleer' gevoelig als afgedaan kon worden beschouwd. Millenaristische ideeën leefden kennelijk niet alleen aan het hof van Gerberga, maar ook elders in Lotharingen, ja die ideeën bereikten zelfs Parijs. Misschien fixeerde niet de gehele Lotharingse wereld zich met angst in het hart op het jaar 992. Niettemin, om een handjevol zonderlingen ging het zeker niet. Dat bewijst een brief, gericht aan de bisschop van Verdun – Berengarius (940-960) of zijn opvolger Wicfried (960-972) – waarin de onbekende schrijver de mening bestrijdt dat de Hongaren de volkeren van Gog en Magog zouden zijn, de in Openbaringen beschreven heerschare van de Antichrist. Ook deze auteur beklemtoonde dat zowel in zijn eigen streek als in het bisdom Verdun 'ontelbaren' een dergelijke opvatting koesterden.¹⁴

In hoeverre waren deze ideeën doorgedrongen in het noorden van Lotharingen, in de Nederlanden en meer in het bijzonder in Holland? Het traktaat van Adso kon niet voor in de bibliotheek van Egmond. Evenmin vinden we het in de bibliotheken van St. Pieter of St. Bavo te Gent. Ook te Utrecht, Trier of Mettlach (waar Ruotpert, de eerste hagiograaf van Adalbert van Egmond vandaan kwam¹⁵) had men voor zover bekend geen exemplaren van deze tekst.¹⁶ Bezien we de historiografie uit de noordelijke Nederlanden waarin over het Einde der Tijden gesproken had kunnen worden, dan blijkt evenmin iets van de angsten die een generatie eerder Lotharingen zouden hebben doen beven. Alpertus van Metz beschrijft in zijn *Gebeurtenissen van deze tijd* (geschreven vóór 13 juli 1024) gebeurtenissen, die ook door een Rodulfus Glaber waardig gevonden zouden zijn voor opname in zijn *Historiën*. Maar anders dan bij Glaber vinden we bij Alpertus geen duiding van de gebeurtenissen als 'tekenen' van het plan Gods met de wereld. Kometen, hongersnóden, grote sterfte en zelfs de afvalligheid van Wezelinus, die tot het jodendom overging, geven geen aanleiding tot theologische reflectie.¹⁷ Hetzelfde geldt voor Adelbold, de bisschop van Utrecht die het *Leven* van keizer Hendrik II schreef.¹⁸ Uit Egmond zelf zijn, afgezien van het waarschijnlijk elders geschreven *Leven* van Adalbert, geen werken overgeleverd daterend van vóór de tweede helft van de 11e eeuw.¹⁹ De Egmondse *Annalen* dateren, voor wat betreft de periode die ons interesseert, in hun huidige vorm van rond het jaar 1120.²⁰ Ze vermelden overigens noch voor het jaar 1000, noch voor het jaar 1033 iets, en de hele periode 962-1033 leert ons niets wat voor het beantwoorden van onze vraag van belang is.²¹

14 R.B.C. Thuyens, 'Un témoin de la crainte de l'an 1000. La lettre sur les Hongrois', *Littonus* 15 (1956) 224-238.

15 Zie Ruotpert van Mettlach en een anonieme Mettlacher monnik, *Vita sancti Adalberti confessoris*. Uitgegeven en vertaald door G.N.M. Vis in: *Egmond en Berne. Twee verlaten historische plaatsen uit de middeleeuwen* (s-Gravenhage 1987) 1-86; aldaar 13-15, en de overwegingen van Gumbert, 'Egherts geschenken aan Egmond', 25-26.

16 Zie de inleiding bij Adso Deverius, *De vita et tempore Antichristi*. Opgemerkt dient te worden, dat handschriften, die contemporaan zijn met de tekst, in het geheel ontbreken. Hs. Cambridge, Corpus Christi College 190 pp. 281-291 (sigle G in de editie), dat in de 11e eeuw werd aangeboden aan Leofric van Exeter († 1072) is wellicht via Vlaanderen naar Engeland gekomen; zeker is dat evenwel allerminst.

17 Alpertus Metensis, *De diversitate temporum*, dit werk is uitgegeven en vertaald door H. van Rijn, *Alpertus van Metz. Gebeurtenissen van deze tijd en Een fragment over bisschop Diederik* van Metz... (Amsterdam 1980). In de hoofdstukken 6 en 7 (16-19) worden de genoemde gebeurtenissen beschreven.

18 Adelbold, *Vita Henrici II imperatoris*. Uitgegeven en vertaald door H. van Rijn, 'De Vita Henrici II imperatoris van bisschop Adelbold van Utrecht' in: *Nederlandse historische bronnen* 3 (Amsterdam 1983) 7-95.

19 Zie G.N.M. Vis, 'Historiografie in de middeleeuwse Egmond' in: G.N.M. Vis e.a. (red.), *Heiligenlevens, annalen en kronieken* (Hilversum 1990) 9-21; aldaar 21.

20 J.P. Gumbert, 'Een en ander over het handschrift van de Egmondse annalen' in: Vis, *Heiligenlevens, annalen en kronieken*, 55-69; aldaar 60.

21 *Annalen Egmondenses*. Uitgegeven in: O. Opperman (ed.), *Fontes Egmondenses* (Utrecht 1933) 115-208; aldaar 126-130.

Hoe moeten we deze stilte duiden? Heeft er een angst voor het Einde der Tijden bestaan ondanks het zwijgen van de bronnen? Indien er geen bronnen zijn, dan kunnen we ze ook niet interpreteren. De Amerikaanse historicus Richard Landes stelde recentelijk voor om de bewijslast om te draaien: welke aanwijzingen zijn er, dat er géén middeleeuws millenarisme bestond?²² Anders dan als een intellectueel spel heeft deze aanpak evenwel geen belang. Voor zover we weten bleef Holland, en meer in het bijzonder het klooster Egmond, de angst rond het eerste millennium bespaard. Die conclusie heeft echter consequenties voor de manier waarop we de intellectuele status van Egmond inschatten. Ze suggereert immers dat we niet kunnen weten of belangrijke geruchten uit het zuiden van Lotharingen aan de voet van de duinen werden gehoord. En dat ondanks de kloosterlijke banden met de grafelijke, op Vlaanderen georiënteerde familie, en ondanks de banden met de Gentse kloosters. Dit heeft op zijn beurt als consequentie dat we lang niet altijd kunnen weten welke ideeën en voorstellingen die we van elders kennen, ook in Holland werden gedeeld. Die conclusie is verontrustender dan de vaststelling dat het jaar 1000 in zekere zin aan Holland voorbij is gegaan.

²² Landes, 'Sur les traces du millénaire'.

J.W.J. Burgers

Holland omstreeks 1100. De 11e-eeuwse transformatie van het Westfriese graafschap^a

In het jaar 1101 vaardigde bisschop Burchard van Utrecht een oorkonde uit, waarin hij de kerk van *Thiedradeskerke* schonk aan het Utrechtse kapittel van Sint Jan. Als eerste lekengetuige vinden we in de oorkonde, die in origineel is overgeleverd, *Florentius comes de Holland*, dat is Floris II, van 1091 tot 1021 graaf van Holland.¹ Deze ogenschijnlijk simpele vermelding vormt in de geschiedenis van het graafschap Holland een opvallende mijlpaal, want dit is de eerste keer dat de naam Holland wordt genoemd in een origineel stuk. Het was D.P. Blok die in 1969 in een invloedrijk artikel aan dit gegeven enkele conclusies verbond, die van groot belang zijn voor ons inzicht in de vorming van het graafschap Holland.² Blok maakte duidelijk dat in de 11e eeuw de territoriale en culturele entiteit ontstond, die in de late Middeleeuwen zou uitgroeien tot het gewest Holland zoals we dat kennen in de moderne tijd, en dat nu de twee provincies Noord- en Zuid-Holland omvat. In die periode vond de transformatie plaats van een Westfries graafschap tot het graafschap Holland. Op Bloks visie zijn in de loop van de tijd enkele aanvullingen gekomen, en op onderdelen ervan is ook wel kritiek geweest, maar in essentie staat het door hem geschepte beeld nog recht overeind. Onderstaand artikel is dan ook voor een groot deel gebaseerd op Bloks werk; enkele nieuwe observaties zullen de contouren van het beeld mogelijk wat scherper aftekenen.

Om te beginnen maakte Blok duidelijk dat de Hollandse kuststreek van oudsher bekend stond onder de naam *Frisia* of *Fresia*, Friesland. De bewoners ervan heetten Friezen, *Frisiones* of *Fresiones*. Ter onderscheiding van het Friese gebied in de tegenwoordige provincies Groningen en Friesland werden de Friezen in het huidige Holland ook wel Westfriezen genoemd, *Fresiones occidentales*. Ook de leden van de dynastie die sedert de 9e eeuw in deze streek het grafelijk gezag uitoefenden, stonden bekend als de Friese graven. Tot in de 11e eeuw was deze naamgeving in zwang, en moet men dus eigenlijk niet spreken van de 'graven van Holland', maar van de 'Westfriese graven'.³ Het territorium van de graven omvatte dus de gehele kuststrook, van Vlie tot Maas; in het hart ervan was het grafelijke klooster Egmond gesticht.⁴ Nu is duidelijk dat de naam *Frisia* een globale aanduiding is, die tot ver landinwaarts liep; zelfs de stad Utrecht lijkt er nog binnen te vallen, getuige 11e-eeuwse vermeldingen van die plaats als *civitas Fresiae* en *Fre-*

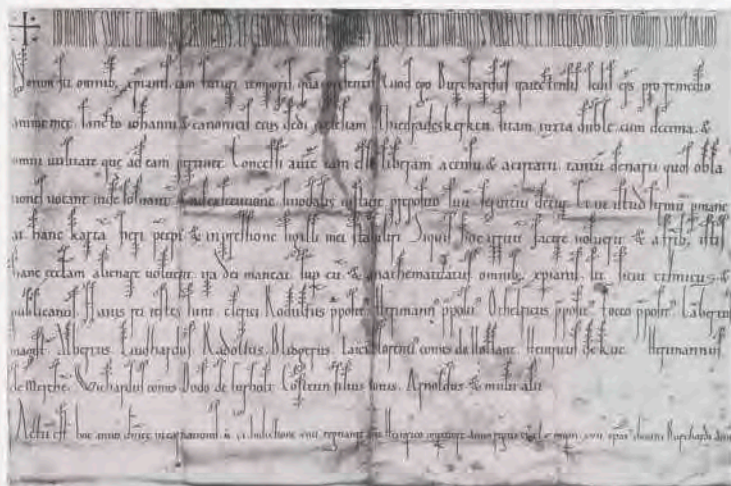
^a Met dank aan prof. dr. P.A. Heenderikse, die dit artikel kritisch doorkas.

¹ A.C.F. Koch (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, *Eind van de 7e eeuw tot 1222* (4-Gravenhage 1970) nr. 92.

² D.P. Blok, 'Holland und Westfriesland', *Frühmittelalterliche Studien. Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster* 3 (1969) 347-361.

³ Ibidem, 347-349; aan de aldaar opgesomde vele bewijspplaatsen in Vlaamse, 'Nederlandse' (Alpertus van Meiz) en vooral Duitse bronnen van de naam *Frisia* voor het latere Holland kan nog de hierna (n. 29) aan te halen vermelding in de *Annales Bladimirienses* worden toegevoegd.

⁴ Ibidem, 351-353; Blok weerlegt afdoende de theorie van O. Oppermann, *Untersuchungen zur nordniederländischen Geschichte des 10. bis 13. Jahrhunderts II, Die Grafschaft Holland und das Reich bis 1236*. Bijdragen van het Instituut voor middeleeuwse geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht 4 (Utrecht 1921) 1-21, die stelde dat de graven aanvankelijk slechts delen van het kustgebied van het rijk in leen hielden.

Afb. 1. Oorkonde van bisschop Burchard van Utrecht voor het kapittel van Sint Jan, 1101, met ter hoogte van de pijl de vermelding van *Florentius comes de Hollandia*. RA Utrecht, Archief van het kapittel van Sint Jan, nr. 312. Foto: collectie leerstoelgroep middeleeuwse geschiedenis, UvA.

siae urbs.⁵ Wanneer een nadere lokalisering gewenst was, bijvoorbeeld bij gelegenheid van een schenking van bepaalde goederen, trachtte men die preciezer te situeren door vermelding van een plaats- of streeknaam of van de gouw (*pagus*) waarin het goed gelegen was. Dergelijke aanduidingen zijn evenwel dermate spaarzaam en de ligging ervan is vaak zo onzeker, dat ze voor ons veelal ondoorzichtig zijn. Zo heeft de lokalisering van namen als *Suithardeshagen* en *Fortropa* al menige pen in beroering gebracht, en zelfs de namen *Texla* en *Kinheim* (Texel en Kennemerland) zijn niet steeds eenduidig af te grenzen of zelfs te lokaliseren.⁶

Voor ons is nu van belang de situatie in het midden van de 11e eeuw. Die periode was voor de Westfriese grafelijke dynastie een onrustige tijd.⁷ De graven Dirk III (998-1039) en zijn zoons Dirk IV (1039-1049) en Floris I (1049-1061) trachten voortdurend hun invloedssfeer naar het oosten en het zuiden uit te breiden. Zodoende raakten zij in conflict met hun buren, in het bijzonder met de bisschop van Utrecht. De bisschop werd actief gesteund door de Duit-

5 Blok, 'Holland and Westriesland', 249, n. 13. Blok maakt hier het voorbehoud dat met die vermeldingen van Utrecht als 'Friese stad' slechts de ligging ervan bedoeld was binnen het diocese Utrecht, dan als 'Fries' bekend stond, maar dit lijkt overbodig, omdat daaruit eens te meer blijkt dat voor de contemporaine auteurs het Utrechtse diocese in *Frisia* gelegen was.

6 Ibidem, 350-354.

7 Een recent overzicht van de 'Hollandse' politieke geschiedenis van de 11e eeuw bij P.A. Henderixx, 'De bisschop van Utrecht en het Maas-Merwedegebied in de 11e en 12e eeuw' in: E.S.C. Erkelens-Baüninger (ed.), *De kerk en de Nederlanden: archieven, uitstelingen, samenleving. Aangeboden aan prof. dr. C. Dekker bij zijn afscheid als rijksarchivaris en als hoogleraar in de archiefwetenschap alsmede de paleografie van de 14e tot en met de 17e eeuw aan de Universiteit van Amsterdam* (Hilversum 1997) 99-128, met name 114-126.

se koning, wiens politiek het juist was om de kerkvorsten, die over het algemeen trouwe aanhangers van hem waren, zoveel mogelijk te versterken ten koste van de lokale wereldlijke vorsten, die vaak hun eigen belangen nastreefden ten detrimente van die van de koning. De Westfriese graven raakten zo voortdurend in conflict met het rijksgezag. In 1018 overwon Dirk III in de bekende slag bij Vlaardingen een rijksleger onder aanvoering van bisschop Adelbold van Utrecht en van de hertog van Nederlotharingen. Toen evenwel in 1046 en weer in 1047 koning Hendrik III zelf optrok tegen Dirk IV, werd de graaf verslagen en werden zijn versterkingen te Rijnsburg en Vlaardingen veroverd. Een jaar later sneuvelde Dirk in de strijd tegen een rijksleger onder aanvoering van de bisschoppen van Utrecht, Luik en Metz.⁸ Hij werd opgevolgd door zijn broer Floris I, die dezelfde expansionistische politiek bleef voeren als zijn voorganger, en die in 1061 eveneens gewelddadig aan zijn einde kwam. Floris had toen wel een zoon, Dirk V, maar die was nog minderjarig.

De koning en bisschop Willem van Utrecht grepen deze kans om orde op zaken te stellen en de lastige dynastie uit te schakelen. Eind 1063 verbleef de bisschop en de abt van het klooster Echternach de door graaf Dirk III en diens opvolgers geïsurpeerde Echternachse kerken, en op 30 april 1064 schonk koning Hendrik IV aan de kerk van Utrecht, aan de bisschop dus, het grafelijk gezag dat eerder graaf Dirk had bezeten in *Westfinge et circa horas Reni*. Dat is, letterlijk vertaald, in de gebieden ten westen van het Vlie en rond de oevers van de (Oude) Rijn⁹; over een nauwkeuriger afbakening van die gebieden komen we nog te spreken. Vermoedelijk was deze schenking voorlopig een dode letter, omdat zij niet met militaire middelen geëffectueerd kon worden. Floris' weduwe Geertruid stond er in deze crisis namelijk niet alleen voor, want de gravin was in 1063 hertrouwd met Robert, de jongste zoon van graaf Boudewijn V van Vlaanderen. In 1070 veranderde de situatie, toen bisschop Willem steun kreeg van de Nederlotharingse hertog Godfried III met de Bult. Deze wist Robert met familie te verdrijven, en het graafschap leek verloren voor de dynastie.¹⁰ Voor Robert pakte die nederlaag nog gunstig uit, want via enige intriges en een overwinning in de veldslag bij Kassel wist hij in 1071 graaf van Vlaanderen te worden, ten koste van de zoon van zijn pas overleden broer. In die positie kon Robert zijn stiefzoon Dirk effectieve hulp bieden bij het heroveren van de gebieden van diens vader.

Zij kregen hun kans na de dood van hertog Godfried, die in 1076 zwaar werd verwond door een aanhanger van Dirk, waarna hij op 26 februari in Utrecht overleed. Toen kort daarop, op 27 april, ook bisschop Willem stierf, was de weg vrij voor de terugkeer van de jonge graaf Dirk V. De *Annales Egmondenses* melden dat hij in 1076 met behulp van zijn stiefvader Robert de Utrechtse elect Koenraad wist te verslaan bij de bisschoppelijke versterking IJsselmonde, die met de grond gelijk werd gemaakt. Koenraad werd daarbij gevangen genomen.¹¹ De elect werd daarop volgens de *Annales* vrijgelaten, waarop Dirk het graafschap weer in bezit kon nemen; Koenraad zal in gevangenschap wel onder druk zijn gezet om tot een regeling te komen.¹²

8. Ibidem, 121.

9. Koch, *Oorkondenboek I*, nr. 84, 85. Zie Blok, 'Holland and Westfriesland', 351-355.

10. Zie Koch, *Oorkondenboek I*, nr. 87, waarin Godfried met de Bult op lijkt te treden als heerser over het graafschap.

11. O. Oppermann (ed.), *Fontes Egmondenses*. Werken uitgegeven door het Historisch genootschap, de serie 61 (Utrecht 1933) 138. Toen in of kort na 1280 deze passage (via de tussenschakel van het *Chronicon Egmondense*) werd vertaald bij het schrijven van de *Rijksminnen van Holland*, maakte de anonieme dichter op eigen houtje melding van de delen van wapenrustingen die ter plekke nog steeds in de bodem werden gevonden (W.G. Brill (ed.), *Rijksminnen van Meis Nieuw*, 2 dln. Werken uitg. door het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht), nieuwe serie 40 en 42 (Utrecht 1885; ongewijzigde herdruk 1 bd. Utrecht 1983) - bk. II, 48, 25-26); een zeer vroeg voorbeeld van gebruik van archeologisch bewijsmateriaal ter aanvulling van schriftelijke bronnen.

Waarschijnlijk heeft Dirk het graafschap uit handen van de bisschop in leen ontvangen. Het is mogelijk dat Dirk zich aanvankelijk in Vlaardingen had genesteld, want in de *Annales* van Berthold lezen we dat in het voorjaar van 1078 *Fladiringa*, 'Vlaardingers', present waren aan het hof te Goslar van de Duitse tegenkoning Rudolf.¹³ Mogelijk ook vaardigde Dirk in Vlaardingen op 26 juli 1083 een oorkonde uit voor abt en convent van Egmond. Het betreffende stuk is weliswaar een Egmondse vervalsing uit het tweede kwart van de 12e eeuw, maar het gaat vermoedelijk terug op een originele oorkonde of formele optekening van die datum.¹⁴ Hoe de herovering van het graafschap ook precies is verlopen, uit de in het begin van dit artikel genoemde oorkonde van 1101 blijkt dat Dirks zoon Floris II rond 1100 weer meester was van het voorvaderlijk gebied, en dat hij niet meer in conflict was met de Utrechtse bisschop.

Wanneer we Floris II weer tegenkomen in de bronnen wordt hij dus 'graaf van Holland' genoemd. Die constatering werpt twee vragen op: wanneer precies is men het Friese graafschap 'Holland' gaan noemen, en waarom is juist die naam gekozen? Eerst komt de datering aan bod.

De vroegste vermeldingen van het graafschap 'Holland'

In het *Lexicon van Nederlandse toponiemen* wordt de oorkonde van 1101 gegeven als de vroegste vermelding van Holland.¹⁵ Die naam zou dan kort vóór de eeuwwisseling zijn opgekomen. In zijn bespreking van het *Lexicon* heeft P.A. Henderixx er evenwel op gewezen dat daarin de brief ontbreekt van de Echternachse abt Thiofrid aan keizer Hendrik IV betreffende de aanspraken van zijn abdij op enkele eigenkerken in *Hollant*.¹⁶ Thiofrid schreef die brief in de jaren 1101-1103, en het gebruik van de naam Holland in dit stuk duidt erop dat toen bij de abt van het ver weg gelegen Echternach, en waarschijnlijk ook wel bij de Duitse keizer, het graafschap onder die naam bekend stond. Bovendien, en dat speelt zoals we zullen zien ook een rol, bedoelde Thiofrid met *Hollant* de hele kuststreek, want de door hem genoemde kerken liggen van Petten in het noorden tot Vlaardingen in het zuiden. Henderixx trekt hieruit de conclusie dat de naam rond 1100 al enige tijd gangbaar moet zijn geweest. De vermelding van Dirk V als *comes Hollandie* in een onechte oorkonde van bisschop Koenraad voor het kapittel van Sint Jan uit 1085, in werkelijkheid vervaardigd in de jaren rond 1200, zou dan terug kunnen gaan op een gelijklopende vermelding van een – nu verloren – echte oorkonde uit dat jaar.¹⁷ Anderzijds moet men er rekening mee houden dat in een oorkonde uit 1071-1076 van hertog Godfried met de Bult de Echternachse eigenkerken nog worden genoemd als zijnde gelegen in *Frisia*.¹⁸ Alles afwegende stelt Henderixx voorzichtig dat in de jaren zeventig en tachtig van de 11e eeuw de naam Holland zal zijn ingeburgerd.

12 Zie ook E.H.P. Cordfunke, *Gronningen van Holland. Praeijel en huuselykopolitiek van de groven tot het Hollandse hooi* (Zutphen 1987) 53.

13 G.H. Pertz (ed.), *Bertholdi Annales. Monumenta Germaniae historica, Scriptores* (verder afgekort als MGH SS) 5 (Hannover 1844) 264-326, met name 311.

14 Koch, *Oorkondenboek I*, nr. 88.

15 R.E. Künzel, D.P. Blok en J.M. Verhoeff, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200* (Amsterdam 1989²) 183-184.

16 P.A. Henderixx, 'Bespreking van *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*', *Holland 23* (1991) 378-381, met name 380-381. De brief is uitgegeven in Koch, *Oorkondenboek I*, 158, in de kopnoot van nr. 84.

17 Koch, *Oorkondenboek I*, nr. 89. Ook in de genoemde onechte oorkonde van Dirk V van 26 juli 1083 (ibidem, nr. 88), die in het tweede kwart van de 12e eeuw in Egmond is vervaardigd, zou dan met *Hollandensis comes* de authentieke simulaat van een oorkonde of formele optekening van die datum weergegeven kunnen zijn.

18 Ibidem, nr. 87.

Mogelijk kunnen we de opkomst van de naam Holland nog enkele decennia vroeger dateren, en wel door eens goed te kijken naar het voorkomen van de naam in de Egmondse bronnen. Juist rond 1100 werden in die abdij enkele oorspronkelijke werken vervaardigd: de zogenoemde *Evangelie-aantekeningen*, een lijst van schenkingen aan de abdij door de eerste graven en door particulieren (circa 1080-1100), de *Vita et translatio sancti Irenonis* (circa 1100 of misschien al rond 1060), de *Historia sancti Adalberti* (rond 1100), de *Annales Egmondenses* van annalist C (circa 1120), het *Gravenregister* (voor 1121, gecontinueerd 1125-1144) en de *Miracula nova sancti Adalberti* (circa 1120-1143 geschreven en gecontinueerd). Bij gebruik van deze werken moet bedacht worden dat een aantal ervan geheel of gedeeltelijk teruggaat op oudere bronnen, die we soms niet kennen. Zo is de *Historia sancti Adalberti* niet meer dan een uittreksel van de 10e-eeuwse *Vita* van Adalbert door Ruopert van Meulach. Wat de *Annales Egmondenses* betreft, de Hollandse berichten daarin steunen ongetwijfeld op oudere Egmondse necrologische notities over de graven en gravinnen. Die waren genoteerd in een nu verloren *Kalendarium*, dat werd bijgehouden om de sterfdagen van de vorsten en hun echtgenoten op de juiste datum in de liturgie te herdenken.¹⁹ In ieder geval werd in Egmond vóór het optreden van annalist C niet zelfstandig de (contemporaine) historiografie beoefend, zoals duidelijk blijkt uit de spaarzame en vaak foutieve gegevens die we in de *Annales* vinden over de eigen geschiedenis, zelfs over de meer dramatische en ingrijpende gebeurtenissen in het graafschap. Zo geeft C een volledig verkeerd beeld van de door Dirk III glorieus gewonnen slag bij Vlaardingen in 1018: door een foutieve interpretatie van een wat onduidelijk bericht in de kroniek van Sigebert van Gemblours lijkt Dirk in de *Annales* een nederlaag tegen de Friezen.²⁰

Bij lezing van de genoemde Egmondse bronnen blijkt dat de kloosterauteurs uit het begin van de 12e eeuw de eigen graaf meestal slechts als *comes* aanduiden, zonder toevoeging van de naam van het graafschap. We vinden in deze stukken nooit de benaming 'graaf van Friesland' en maar zelden 'graaf van Holland'. Pas naderhand gingen de monniken er soms toe over de graaf te benoemen naar zijn territorium, dan steeds Holland geheten. In het vroegste gedeelte van de *Miracula nova sancti Adalberti* is bijvoorbeeld sprake van 'Floris de Vette de zeer vrome graaf', en pas in de continuatie, geschreven ná 1130, lezen we over 'Petronilla gravin van Holland'.²¹ Ook in het *Gravenregister* en de *Annales Egmondenses* van C is vrijwel steeds sprake van 'graaf' zonder meer. We zagen al dat de berichten over de vroegere graven zijn gebaseerd op oude notities in het verloren *Kalendarium*, en daarin zal op identieke wijze aan die graven zijn gerefereerd. Des te opvallender zijn daarom enkele plaatsen in de *Annales* van C waar de naam van het graafschap wel wordt genoemd. Zo lezen we dat in 1061 *Florentius comes Holdlandensis*, dat is graaf Floris I, eens van Zaltbommel terugkeerde naar zijn land. Toen hij bij Nederhemert 's middags vermoed van de tocht uitrustte in de schaduw van een boom, doken onverhoeds zijn vijanden op en doodden hem en velen van de zijnen, voordat zij hun

19 Zie over de Egmondse werken P.A. Mollik, *De Egmondsche geschiedbronnen*, ('s-Gravenhage 1939; eerder verschenen in: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* 7e reeks, 9 (1938) 1-54, 181-210; 10 (1939) 1-50), samen-gewas en naar de laatste berichten gecorrigeerd in J.W.J. Burgers, 'Geschiedschrijving in Holland tot 1300', in: *Voor-bereiding*.

20 Burgers, 'Geschiedschrijving in Holland'.

21 G.N.M. Vis, 'De *Historia* en de *Miracula Nova Sancti Adalberti*', in: G.N.M. Vis (red.), *Egmond tussen keek en woord* (Hil-versum 1993) 67-137, met name 114 (*Florentius Croxus piteusius comes*; enkele late afschriften voegen daaraan op eigen houtje *Hollandia* toe) respectievelijk 130 (*comitissa Hollandie Petronilla*). De auteur van het *Chronicon Egmondense* (circa 1270-1272) voegt in de berichten die hij aan de *Annales Egmondenses* ontleende vaak *Hollandia* toe als naam van het graafschap; bijvoorbeeld bij vermeldingen van Dirk II in 976, Arnulf in 980, Dirk IV in 1039 en Floris I in 1063. Zie over het ontstaan van het *Chronicon Egmondense* Burgers, 'Geschiedschrijving in Holland'.

paarden hadden kunnen bestijgen om te vluchten.²² Juist over dit bericht heeft P.A. Meilink, de deskundige bij uitstek van de Egmondse bronnen, het vermoeden geuit dat het niet alleen gebaseerd is op een necrologische Egmondse optekening, maar dat de verhalende details afkomstig moeten zijn uit andere bron, mogelijk uit een nu verloren Utrechts annalenwerk, door hem 'Domannalen' genoemd.²³ Ook het bericht in de *Annales* dat in 1071 hertog Godfried met de Bult samen met bisschop Willem en een rijksleger Robert uit *Holland* verdreef en het land met kracht veroverde, moet C uit een vreemde bron hebben, gezien het niet-necrologische karakter ervan²⁴; gelet op de identieke schrijfwijze *Holland* zouden dezelfde 'Domannalen' de bron geweest kunnen zijn. Dat geldt dan evenzo voor het *Annales*-bericht dat in 1063 Robert, de jongste zoon van graaf Boudewijn van Vlaanderen, de broer van Boudewijn III, trouwde met gravin Geertruid, de weduwe van graaf Floris (I), en zo 'het graafschap Holland en Friesland' (*comitatum Holdlandie et Fresie*) verwierf.²⁵

Dat in deze drie gevallen niet de Egmondse annalist C zelf de naam Holland toevoegde, blijkt uit het feit dat hij elders in de *Annales* (zoals we zagen evenals de andere Egmondse auteurs uit die tijd) de graaf als *comes* zonder meer aanduidt, op één uitzondering na. Dat ene geval is echter instructief. Het originele handschrift van de *Annales* is bewaard gebleven, en dankzij die omstandigheid kunnen we constateren dat C in zijn werk in tweede instantie enkele glossen in de marge schreef, blijkbaar met het doel de geschiedenis van de eigen graven te integreren in zijn aanvankelijk 'internationaal' opgezette annalenwerk.²⁶ Bij het jaar 876 noteerde hij een marginale aantekening, waarin hij refereerde aan een oorkonde van de Westfrankische koning Lotharius uit 969 (die door hem abusievelijk werd gehouden voor een oorkonde van koning Lodewijk II de Duitser uit 867). Die glosse luidt: 'Die Lodewijk schonk in het jaar 867, door tussenkomst van koningin Emma, het bos van Wasda aan graaf Dirk van Holland (*Theoderico comiti Hollandie*)'.²⁷ De spelling van deze door C blijkbaar gedachteloos in-

22 Oppermann, *Fontes*, 131: 'Anno MXLI Florentinus comes Holdlandensis, cum de Bomlo revertereiret ad propria, contigit ut fessus ex itinere suis umbra arboris saligne in loci qui dictus est Hamerthe dormiret meride iun secure, et ecce inimit ex improvisu supervenerunt, et priusquam cum suis equos ascendere posset et effugere, in eum iccerunt et eum cum multis suis occiderunt.'

23 Meilink, *Egmondse geschiedbronnen*, 68-69, 92-93, 136.

24 Oppermann, *Fontes*, 132: 'Anno MLXXI Godefridus dux Gilsbostis cum Wilhelmus episcopo et regali exercitu Robertum de Holdland expulsi et sibi potenter subingavit.' Zie Meilink, *Egmondse geschiedbronnen*, 136 n. 6. Wanneer dit bericht inderdaad uit niet-Egmondse bron stamt, dan is ontleding aan een Utrechts werk het meest waarschijnlijk, gezien de vermelding daarin van bisschop Willem zonder de naam van diens diocesis.

25 Oppermann, *Fontes*, 132: 'Anno MLXIII Robertus junior filius Baldvini comitis Flandrie frater Baldvini tertii Gertrudem comitissam relicta Florentii comitis sibi in matrimonium sociavit, et sic comitatum Holdlandie et Fresie adquisivit'. Meilink, *Egmondse geschiedbronnen*, 136 n. 3, ziet in dit bericht mogelijke ontleding aan Vlaamse bronnen, zonder evenwel de naam *Hollandia* te verdisconteren. In de *Annales van Sint Marie*, die in de jaren 1130-1138 werden samengesteld aan de hand van een onder Utrechts annalenwerk (zie daarover het traject K. van Vliet, 'De zalige nagedachtenis van deken Otto. De Annales van Sint Marie beschouwd in hun context', *Medee. Tijdschrift voor de Middeleeuwen* 12 (1998) 202-211), en die dus mogelijk eveneens teruggaan op de verloren 'Domannalen', lezen we onder het jaar 1064: 'Wilhelmus episcopus acquisivit comitatum in Hollant' (S. Muller Fr., 'Drie Utrechtse kronieken voor Beka's tijd', *Rijdsagen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 11 (1888) 460-508, met name 474) ook die vermelding van de naam Holland zou dan in de oorspronkelijke Utrechtse bron gesaan kunnen hebben.

26 Burgers, 'Geschiedschrijving in Holland'. Over de *Annales Egmondenses* en de werkzaamheden van C zie nu J.P. Gombert, 'Een en ander over het handschrift van de *Egmondse Annales*' 40: G.N.M. Vis e.a. (red.), *Heilighereken, avalsche en kronieken. Geschiedschrijving in middeleeuws Egmond* (Hilversum 1990) 55-69, en derhalve, 'Wanneer werkte C? Over een Egmonds annalist en het Auctarium van Affligem' in: *Egmond tussen kerk en wereld*, 183-191.

27 Oppermann, *Fontes*, 121, maar beter geciteerd in Koch, *Oorkondenboek* I, 71-72, in de kopnoot van nr. 40 (de editie van de betreffende oorkonde van Lotharius): 'Iste Lud. anno D. DCCCO LXVII Th. comiti Holl. quoddam forestum de Wasda interveniente Hemma regina dedit.'

gevoegde naam *Holland* – die naam vond hij niet in de betreffende oorkonde – wijkt af van de schriftwijze *Hollland* in de drie eerder genoemde berichten uit 1061, 1063 en 1071. Dat maakt het waarschijnlijk dat die laatstgenoemde vermeldingen van de naam *Holland* niet door C. zelf zijn verzonnen, maar door hem inderdaad zijn overgeschreven uit een andere bron, waarin het graafschap werd aangeduid met de naam *Hollland*. Bovendien maakt de archaïsche schriftwijze *Hollland* aannemelijk dat die optekeningen contemporaan zijn, dus uit de jaren 1061-1071 zelf, zoals we trouwens ook zouden verwachten van annalenberichten.²⁸

De implicaties van een en ander zijn duidelijk: al in 1061 stond het Westfriese graafschap in het nabije buitenland bekend als *Holland*, aangezien waarschijnlijk toen die naam in Utrecht werd opgeschreven. Als dat zo is, moet in het graafschap zelf de naam al eerder in zwang zijn geraakt. Toch was de nieuwe naam niet overal bekend of ingeburgerd. Wat verder weg had men het toen nog over *Frisia*: de Vlamingen noemden de jongste zoon van graaf Boudewijn, toen die in 1063 het graafschap verwierf, *Robert de Fries*, in 1070-1076 gaf een al genoemde Lotharingse oorkonde nog de naam *Frisia*, en ook Lampert van Hersfeld noemde het graafschap dat Robert in 1063 verwierf *Frisia*.²⁹ De benaming *Holland* voor het graafschap zal in 1061 dus nog niet zo oud zijn geweest; we mogen aannemen dat de bewoners ter plaatse deze in de jaren kort vóór het midden van de 11e eeuw zijn gaan gebruiken. De oude benaming *Frisia* zal in het buitenland (Vlaanderen, Duitse rijk) nog de hele 11e eeuw in gebruik zijn gebleven.

De lokalisering van 'Holland'

Waar moeten we dit 'Holland' nu precies lokaliseren? Men is het erover eens dat met die naam aanvankelijk zeker niet het hele graafschap werd bedoeld. Er is namelijk nog een veel vroegere vermelding dan de zojuist genoemde, want een *Hollland* vinden we al in de bekende Utrechtse goederenlijst van Sint Maarten, een opsomming van bezittingen en rechten van de Utrechtse kerk in het westen van het bisdom. Deze lijst is circa 890 opgesteld, maar biedt een weergave van de toestand van rond het midden van de 9e eeuw.³⁰ De lokalisering van dit *Holland* is onzeker. H. van der Linden situeert het in de buurt van Koudekerk, aan de hand van de plaats die het in de lijst inneemt temidden van wel te lokaliseren namen. Blok verwerpt dit, en zoekt het op de droge geestgronden ten noorden en zuiden van de Rijnmond. Daar vinden we immers ook andere *hout*-namen (*Hollland* betekent 'houtland'), vanwege de hoogopgaande eikenbossen ter plaatse, die met het woord *hout* werden aangeduid. Het bos in de moerassige veengebieden daarentegen, met zijn begroeiing van lage elzen- en wilgenbomen,

²⁸ Wanneer vanaf 1100 de naam *Holland* wordt geschreven, vinden we die steeds in de moderne spelling 'Holland', afgezien van verbasterde vormen door buitenlandse auteurs (zie Künzel e.a., *Lexicon Nederlandicis nominum*). Een uitzondering op die regel vormt de Egmondse *Annales* auteur F. (werkzaam circa 1175), die vaak *Hollant* schrijft, waarschijnlijk met opzet een antiquarische term gebruikend, die hij misschien wel had gevonden in de genoemde vroegere plaatsen in de *Annales*. Wel passend in deze Egmondse traditie is het eenmalig voorkomen van de schrijfwijze *Holland* in het eerder genoemde Gakum van 1083.

²⁹ L.F. Hesse (ed.), *Lamberti Hersfeldensis Annals* (MGB SS 5) (Hannover 1844) 134-263, met name 181. Zie ook D.L. Bethmann (ed.), *Annales Blondinenses* (MGB SS 5) 20-34, met name 26, waar wordt gemeld dat in 1063 Robert, de jongste zoon van graaf Boudewijn, naar *Frisia* ging.

³⁰ Een editie van de goederenlijst in M. Gosseling en A.C.F. Koch (ed.), *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, 2 dln. Bouwstoffen en studies voor de geschiedenis van de lexicografie van het Nederlands I (z.p. 1950) nr. 195; *Holland* aldaar op p. 338. Voor een behandeling van de goederenlijst zie nu P.A. Hendriks, 'Het Cartularium van Radboud', in: D.P. Blok e.a. (red.), *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruischaus ter gelegenheid van zijn vijftigjarige verjaardag* (Amsterdam 1998) 231-264, met name 247-252.

werd *woud* genoemd, zoals blijkt uit de vele namen met *-woude* die daar worden gevonden. In meer recente publicaties houden beide auteurs vast aan hun standpunten, maar doorslaggevend argumenten lijken te ontbreken in deze discussie.³¹

Het mag dan onzeker zijn of het 9e-eeuwse *Holland* nu op de geest rond de Rijnmond is te zoeken of meer landinwaarts op de oeverwallen van de Oude Rijn in de buurt van Koudekerk, niemand twijfelt er aan dat de naam in de loop van de tijd overging op heel de streek langs de oevers van de Rijn. Blok merkt op dat de Rijnstreek in de oudere stukken geen eigen benaming had³², zoals trouwens nog in 1064 blijkt uit de eerder genoemde omschrijving *circa horus Reni*. Getuget evenwel op de waarschijnlijk Utrechtse vermeldingen uit 1061-1071 van *Holland* als naam van het graafschap, moet de gelijklopende streeknaam al geruime tijd eerder in gebruik zijn geweest; een naam kan immers pas op een groter geheel overgaan wanneer hij vast is geworteld in een kleiner gebied. Zo zal in het begin van de 11e eeuw de Rijnstreek dan door de bewoners ter plaatse al wel Holland zijn genoemd, hoewel die benaming toen niet terecht is gekomen in het (zeer schaarse en bovendien buitenlandse) oorkondenmateriaal. Uit die hypothetische vroege datering van de naam volgt dat het aannemelijk is dat het 9e-eeuwse toponiem *Holland* uit de goederenlijst is blijven voortleven, en in de loop van de 10e eeuw op de hele Rijnstreek is overgegaan. Die ruimtelijke uitbreiding van de naam kan (mede) verklaard worden uit de expansie van de regio die in deze periode op gang kwam, door de ontginningen van het veen aan weerszijden van de rivier; Van der Linden dateert de ontginningen die van de Rijn uitgaan inderdaad in de 10e eeuw.³³ In ieder geval staan rond 1100 de bewoners van het ontgonnen gebied bij de Rijn bekend als Hollanders, zoals blijkt uit een oorkonde van 1113 of daaromtrent. Daarin wordt in het bisdom Bremen grond ter ontginning uitgegeven aan kolonisten die afkomstig waren uit een gebied ten noorden van de Rijn en die zich *Hollandi* noemden.³⁴

Friezen en Hollanders

De laatste vraag die we ons nu moeten stellen, is waarom in de 11e eeuw de grafelijke dynastie zich juist naar de Rijnstreek ging vernoemen. Het was weer Blok die een overtuigend antwoord heeft geconstrueerd.³⁵ Zoals we zagen, stelde Blok dat er aanvankelijk geen sprake was

31 H. van der Linden, *De Ope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de opentegging der Hollandse Urvische landstakke* (Assen 1956, ongew. herd. Alphen aan de Rijn 1980) 354-362; Blok, 'Holland und Westfriesland', 350; D.P. Blok, 'Het mondinggebied van de Oude Rijn in de vroege middeleeuwen', *Rotterdam Papers* 5 (1986) 169-172, met name 171; H. van der Linden, 'Esselikerwoude anders genaamt Heeren Jacobswoude (ofwel de kritische reusening van een hoogbejaarde overleving)' in: J.B. Berns e.a. (red.), *Freestunde amschoden aan prof. dr. D.P. Blok ter gelegenheid van zijn 65de verjaardag en zijn afscheid als hoogleraar in de nederzettingsgeschiedenis in verband met de plaatsomkwaliteit van de Universiteit van Amsterdam* (Hilversum 1990) 225-247, met name 232-234; D.P. Blok, 'Holland sinds Gosses. De vorming van het graafschap op nieuw bezien' in: D.E.L. de Boer e.a. (red.), *Holland in verding. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw* (Hilversum 1991) 9-25, met name 14-16; H. van der Linden, 'Het ontstaan van de dorpen in de Rijnstreek' in: P. Leeflang e.a. (red.), *In de Rijn Vaart der volken. Lezingen, uitgesproken ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Historische Vereniging Alphen aan den Rijn* (Alphen aan den Rijn 1988) 21-53, met name 44-49. P.A. Henderiks, *De benoemingen van Rijn en Maas. Landschap en benaming van de Romeinse tijd tot ca. 1000*, met afzonderlijk kaartdeel (Hilversum 1987) 100, nr. 86, wil niet kiezen uit beide lokaliseringen, en houdt de ligging op 'onbekend'.

32 Blok, 'Holland und Westfriesland', 355.

33 Van der Linden, 'Ontstaan dorpen Rijnstreek', 37-38.

34 Koch, *Oorkondenboek* I, nr. 98. Van der Linden, 'Esselikerwoude', 253, betoogt dat zij afkomstig waren uit de regio rond Esselikerwoude, Rijnsaterwoude en Leimuiden.

35 Blok, 'Holland und Westfriesland', 356-361.

van een antagonisme tussen de Friezen, de bewoners van het huidige West-Friesland, en de bewoners van de rest van het huidige Holland. Allen waren Friezen. Wel was er bij tijd en wijle sprake van lokale opstanden tegen het grafelijk gezag, opstanden zoals die trouwens nog tot in de 13e eeuw opflakkerden, ook elders in het graafschap, bijvoorbeeld in Zeeland en in Kennemerland. Er was herhaaldelijk strijd tussen graaf en Friezen: in 993 sneuvelde graaf Arnulf tegen hen, mogelijk bij het Westfriese Winkel,³⁶ en in 1005 kwam koning Hendrik II zijn zuster Liudgard, Arnulfs weduwe, militair te hulp, omdat zij te lijden had van de opstandigheid van de Friezen.³⁷ Ten gevolge van de grote veenontginningen, die vanaf de tweede helft van de 10e eeuw op gang kwamen en waarbij in hoog tempo woeste grond in cultuur werden gebracht, veranderde de situatie grondig.³⁸ Uit het plaatsnaamkundig materiaal blijkt duidelijk dat velen van de kolonisten die de Hollands-Utrechtse laagvlakte openlegden geen Friezen waren, maar Franken die van elders kwamen, met hun eigen taal, recht en gewoonten.³⁹ De etnische en culturele homogeniteit van het graafschap maakte plaats voor diversiteit, waarbij de oorspronkelijke Friezen ten zuiden van het IJ in de 11e eeuw blijkbaar een minderheid gingen vormen. Meer en meer concentreerden zij zich in het huidige West-Friesland, waardoor het graafschap werd gedeeld in een Fries en een niet-Fries deel. Door de culturele verschillen en de ruimtelijke scheiding zullen beide volken zich bewust zijn geworden van hun eigen identiteit. In het begin van de 12e eeuw waren zij definitief uit elkaar gegroeid, zoals blijkt in de *Miracula nova sancti Adalberti*, waarin een Egmondse monnik schrijft over 'het Friese volk, dat in onze buurt woont'.⁴⁰ Westfriese immigranten namen deel aan de 11e- en 12e-eeuwse ontginning van de Hollands-Utrechtse laagvlakte, maar zij waren daar inmiddels vreemdelingen, getuige bijvoorbeeld een plaatsnaam als Vriezeloop.⁴¹ Misschien lezen we al bij Alpertus van Metz (1021-1024) over die tweedeling tussen Friezen en niet-Friezen. Hij schrijft namelijk over Friese kolonisten die van elders afkomstig waren en bij Vlaardingen nederzettingen stichtten, waar zij van graaf Dirk III ieder een kavel grond ter ontginning kregen en eijnsplijchtig werden gemaakt. In zijn verhaal maakt de auteur consequent onderscheid tussen de graaf en diens mannen (door hem 'rovers' genoemd) en de Friese immigranten.⁴²

De scheiding tussen Friezen en Hollanders zou nog zwaarwegende politieke gevolgen krijgen. In de hierboven beschreven politieke crisistijd in de tweede helft van de 11e eeuw was het grafelijk gezag lange tijd zo goed als afwezig, en in die periode moeten de Friezen gewend

³⁶ Dalden, 356. Blok wijst erop dat de naam van de plaats waar Arnulf sneuvelde, *Winkelhoeve*, pas aan het eind van de 13e eeuw opdook in de Hollandse historiografie, in de *Rijmkroniek van Holland*. Hij suggereert dat de rijmchronist die naam verzonnen zou hebben, maar deze verder zo betrouwbaar anonieme auteur van de *Rijmkroniek I* (circa 1280) kan zich daarbij hebben gebaseerd op de Egmondse overlevering, met name op het nu verloren *Kalendarium*; zie J.W.J. Burgers, *De Rijmkroniek van Holland en zijn auteurs. Historiografie in Holland door de Anonymus (1280-1282) en door de grafelijke klerk Meta Stokke (begin veertiende eeuw)* (in voorbereiding) 179, 242-243.

³⁷ R. Holtmann en W. Trillmich (ed. en vert.), *Thietmar Merseburgensis episcopi Chronicon. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 9* (Berlin 1962) 262 (cap. VI, 10).

³⁸ Over de ontginningen zie H. van der Linden, 'Het plateland in het Noordwesten met nadruk op de occupatie circa 1000-1300' in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden II* (Haarlem 1982) 48-81, deels gebaseerd op zijn baanbrekende proefschrift, *De Cape*.

³⁹ Blok, 'Holland and West-Friesland', 358-360. Zie ook dez., 'Over de namen in het Egmondse falsum op 1083', *Nieuw-kunde* 16 (1984) 26-32, met name 29-30, waar wordt gewezen op de 'ontdrieving' van het taaleigen in het Egmondse scriptorium.

⁴⁰ Vis, *Miracula Nova*, 124: 'Gens Frisonica, que ex vicinis unibus commoratur.'

⁴¹ Van der Linden, 'Plateland', 69.

⁴² H. van Rij (ed. en vert.), Alpertus van Metz, *De diversitate temporum & Pragmaticum de Diderico primo episcopo Metensi* (Amsterdam 1980) 78-86 (bk. II, cap. 20-21). Deze interpretatie van die passage ook zo bij Van der Linden, 'Plateland', 75-76.

zijn geraakt aan een leven zonder heer. De idee van de Friese vrijheid ontstond. Toen de graven aan het einde van de eeuw hun positie ten zuiden van het IJ hadden hersteld, zullen zij pogingen in het werk hebben gesteld om ook het noorden weer onder hun gezag te brengen. De Friezen waren echter niet genegen het hoofd te buigen. Vanaf 1132 is er sprake van oorlogen tegen de Westfriezen, die in feite tot in de 15e eeuw zouden voortduren. De toestand van openlijke oorlog of op zijn best gewapende vrede tussen beide volken zal mede zijn veroorzaakt door Friese agressie. Door inklinking van de vroeger ontgonnen bodem en verslechtering van het klimaat gingen in de 12e eeuw namelijk veel landbouwgronden verloren, en de strooptochten van de Friezen naar Kennemerland zijn wel in verband gebracht met hun economische tegenspoed.⁴³ Hoewel de Friezen nooit Egmond hebben geplunderd – het godshuis was voor hen heilig⁴⁴ – is de haat waarmee de kloosterlingen in de 12e eeuw over de *bestiales Fresones* schrijven veelzeggend. Friezen en Hollanders waren intussen gescheiden door een diepe kloof.

In het licht van het voorgaande moeten we nog eens terugkomen op de omschrijving van het graafschap, zoals die vermoedelijk in 1063 in Utrecht op het perkament werd gezet, als *comitatus Hollandie et Friesie*. Die dubbele benaming geeft waarschijnlijk uitdrukking aan de splitsing van het oude graafschap in een Hollands en een Fries deel, die toen al zodanig van elkaar verschilden dat ze niet meer samen onder de oude naam *Frisia* waren te vangen. Het zal die zelfde tweedeling zijn die we een jaar later weerspiegeld vinden in de al vaker aangehaalde oorkonde van koning Hendrik IV van 1064. Daarin schenkt hij 'het graafschap dat graaf Dirk bezat' aan de Utrechtse bisschop, welk graafschap wordt omschreven als gelegen in *Westflinge et circa hancs Reni*. Ook hierin wordt waarschijnlijk, analoog aan de Utrechtse optekening, de tweedeling van het graafschap tot uitdrukking gebracht met een – globale – omschrijving van de ligging van de delen: 'ten westen van het Vlie en aan de oevers van de Rijn'. Mogelijk is hiermee dus niets anders bedoeld dan wat in de Utrechtse vermelding 'Holland en Friesland' heet, de benamingen van de twee delen van het graafschap die ter plaatse al gangbaar waren. *Westflinge* is dan op te vatten als West-Friesland (met Waterland), en *circa hancs Reni* is dan heel Holland ten zuiden van het IJ.⁴⁵ Wanneer deze veronderstelling juist is, vervalt de mogelijkheid dat een verklaring moet worden gezocht waarom de koning de streek rond Vlaardingen *niet* aan de bisschop zou hebben geschonken.⁴⁶

Er zijn al met al sterke aanwijzingen dat het niet-Friese deel van het graafschap al rond het midden van de 11e eeuw 'Holland' werd genoemd. Dat juist de naam van de Rijnstreek overging op het grotere geheel, en bijvoorbeeld niet de namen Kennemerland of Vlaardingen, is wel te verklaren uit de centrale ligging van die regio, die bovendien al van oudsher een kerngebied was van de grafelijke macht. In het Rijnland bevonden zich de grafelijke burchten van

43 R.P. de Graaf, *Oorlog om Holland 1000-1375* (Hilversum 1996) 210-213. Zie ook A. Janse, 'De "groot-Friese gedachte". Achtergronden van de Hollandse expansie in Friesland, tot het midden van de veertiende eeuw', in: De Boer eek., *Holland in wording*, 143-161, met name 143-144, die pas rond het midden van de 12e eeuw Hollandse expansiedrang richting West-Friesland bespeurt, daarvoor slechts Friese agressie. Gezien echter de oude rechten van de graven, de parijdsheid van het (Egmondse) bronnenmaterieel, en het feit dat pas vanaf het midden van de 12e eeuw sprake is van structureel wateroverlast vanwege herbaardelijke storuvdoeden, zal veroveringszucht van de graven toch wel vanaf het begin van het conflict een rol hebben gespeeld.

44 De auteur van de *Miracula novis* schrijft dat 'de Friezen al sinds lang gewoont waren om op de jaarlijkse feestdag van sint Adalbert in groten getale met hun offergaven [in Egmond] samen te komen' (Vis, *Miracula Novis*, 124).

45 Onduidelijk is waartoe dan Kennemerland werd gerekend.

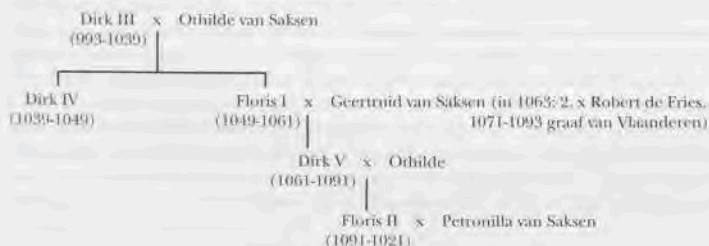
46 Zie Blok, 'Holland and Westfriesland', 354-355, en Henderix, 'Bisschop van Utrecht en het Maas-Merwedegebied', 121-122.

Rijnsburg en later van Leiden, en werden de grafelijke munten geslagen. Het gebied was relatief dicht bevolkt en zal ook al een marktfunctie hebben vervuld.⁴⁷ Bovendien trad vanaf de 11e eeuw vanwege de vele ontginningen ter plaatse een demografische en economische groei op, waardoor de inkomsten van de graven toenamen en de macht en het aanzien van de dynastie zeer werden versterkt. Dat op het einde van de 11e eeuw de graven de nieuwe naam aannamen, zal mede samenhangen met het feit dat toen duidelijk werd dat de grafelijke macht juist in *Frisia* – nu de naam van West-Friesland – verloren was gegaan, zodat zij zich bezwaarlijk nog 'graaf van Friesland' konden noemen. Zo kwam het dat er vanaf de jaren tachtig van de 11e eeuw sprake is van de 'graven van Holland'.

Conclusie

Samenvattend kunnen we stellen dat de nieuwe titel 'graaf van Holland' een afspiegeling is van de veranderde sociaal-economische en politieke omstandigheden, maar zeker ook van de inmiddels diepgevoelde kloof tussen de Friezen en de rest van het graafschap. Die etnische divergentie moet al in de 11e eeuw zijn beslag hebben gekregen. Rond 1050 zal de naam Holland, toen al geruime tijd de benaming van het land aan de oevers van de Oude Rijn, in gebruik zijn geraakt om het niet-Friese deel van het graafschap mee aan te duiden. Toen graaf Dirk V zich in de jaren zeventig weer meester maakte van het zuidelijk deel van het graafschap, ging hij zich met die nieuwe naam Holland tooien. Daarmee was de transformatie compleet: het oude Westfriese graafschap was het graafschap Holland geworden. Dit ging in de tweede helft van de 11e eeuw een nieuwe fase in van zijn bestaan. Onder leiding van de uit de as herrezen grafelijke dynastie ving een dynamische periode aan, die werd gekenmerkt door interne en later externe expansie, door een sterke economische en demografische ontwikkeling, en door strijd met de vroegere landgenoten, de Friezen. Zo bezien is de nieuwe naam een symbool van dat nieuwe begin.

Afb.2. Tabel: De Westfries-Hollandse graven in de 11e eeuw.

⁴⁷ Blok, 'Mondlingsgebied Oude Rijn', 171-172.

Elizabeth den Hartog

'In wintertijt in Drechterlant...'. Over sarcofaagdeksels, kerken en de Hollands-Friese oorlogen

In de winter van 1198 trok graaf Dirk VII op tegen het Drechterland, het oostelijk deel van het huidige West-Friesland, verbrandde daar 'Huus ende dorp, cleine ende groot, Ende sloech vele Vresen doot'.¹ Dit was de eerste, noch de laatste keer dat hier zoiets gebeurde. De *Egmondse Annalen* en de *Rijmkroniek* van Melis Stoke berichten regelmatig over hevige slachtpartijen in het West-Friese gebied, waarbij overigens niet alleen Friezen het leven lieten, maar ook menig Hollands edelman omkwam.² De meest illustere van al deze oorlogsslachtoffers was Roomsconing Willem II, de vader van graaf Floris V, die in 1256 bij Winkel met paard en al door het ijs zakte en door de Friezen werd doodgeslagen. Pas 28 jaar na deze tragische gebeurtenis wist Floris het lichaam van zijn vader te traceren onder een haardsteen in Hoogwoud, waar het door de West-Friezen verborgen werd gehouden. Floris liet het stoffelijk overschot wassen en via Utrecht naar Middelburg brengen, alwaar het in een prachtige grafombe werd bijgezet. Op de plaats waar Willem al die jaren begraven was geweest en waar zijn in-middels vergane hart en ingewanden rusten, zou volgens de overlevering een gedachteniskapel zijn gebouwd.³ Deze overlevering lijkt betrouwbaar. Het was in de Middeleeuwen immers zeer gebruikelijk om een plaats waar bloed was vergoten te markeren met een kruis, kapel of soms zelfs met een kerk, ter nagedachtenis aan de doden of als herinnering aan de gevoerde strijd. In West-Friesland, waar in de 12e en 13e eeuw veelvuldig sprake was van bloedige schermutselingen, was de kapel te Hoogwoud waarschijnlijk geenszins uniek, zoals moge blijken uit de volgende gegevens.

Om te beginnen bevindt zich in West-Friesland een ongewoon grote hoeveelheid rood-zandstenen sarcofaagdeksels. Deze deksels, die zo'n 300 tot 500 kilogram per stuk wegen, worden in de 11e, 12e en 13e eeuw gedateerd. Merkwaardig genoeg zijn sarcofaagkisten slechts zeer sporadisch aangetroffen. Rode zandsteen was in het steenarme Holland een duur materiaal. Het werd gewonnen in de Vogezes, het gebied van de Main, mogelijk in een klein gebied bij Trier, alsmede in het Wesergebied.⁴ Het vervoer over de Weser was gecompliceerd en bleef daarom beperkt tot het hoge noorden. De voornaamste aanvoeroute van de West-Friese exemplaren zal derhalve wel de Rijn zijn geweest. De grote hoeveelheid rood-zandstenen sarcofagen en deksels in Keulen, hier groter dan waar dan ook langs de Rijn, wijst uit dat deze stad stapelplaats was. Dat dergelijke sarcofagen een manier van begraven impliceren, die voorbehouden was aan de elite, blijkt eveneens uit hun verspreiding in het Nederrijngebied.

1 W.G. Brill (ed.), *Rijmkroniek van Melis Stoke*. Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, 1610/We serie nr. 40 en 42 (Utrecht 1885; ongewijzigde herd. 1983) 125.

2 O. Oppermann (ed.), *Fontes Egmondenses*. Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, 3e serie 61 (Utrecht 1933).

3 H.M. van den Berg, *De provincie Noord-Holland II. Westfriesland, Texel en Wieringen* ('s-Gravenhage 1955) 102-103.

4 A. Nisters-Weisbecker, 'Grabsteine des 7.-11. Jahrhunderts am Niederrhein', *Bonner Jahrbücher* 183 (1983) 175-230; H. Haiduck, 'Importierte Sarkophage und Sarkophagendeckel des 11. und 12. Jahrhunderts im Kästengebiet zwischen Ems und Elbe', *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* 65 (1985) 28-40.

Afb. 1. Sarcofaagdeksel in de kerk van Oosterblokker.

Ze zijn hier enkel aangetroffen in belangrijke kloosters, collegiale kerken en de Keulse dom, maar opvallend genoeg niet in parochiekerken.⁵ De grootste collectie roodzandstenen zerken van het Rijnland bevond zich in het hoogadellijke damesstift St-Maria-im-Kapitol in Keulen, en omvatte zo'n tien stuks.⁶ In het westen van Holland komen ze, anders dan in het Nederrijngebied, wel voor in parochiekerken, en doorgaans kunnen ze, bijvoorbeeld in plaatsen als Egmond, Wassenaar en Rijswijk, aan de lokale adel worden gerelateerd. Meestal gaat het om niet meer dan één of twee exemplaren per kerk. In het West-Friese Oosterblokker echter zijn er in de kerk restanten van zeker vijftien roodzandstenen sarcofaagdeksels gevonden.⁷ Dit is curieus, zeker wanneer men zich er rekenschap van geeft dat het geval Oosterblokker in West-Friesland niet op zich staat. In Zwaag, Vronen, Hem, Wijdenes, Gawijzend⁸ en Hoorn bevinden zich eveneens meerdere exemplaren. Hier komt bij dat er in West-Friesland niets be-

⁵ Nisters-Weishecke, *Grabsteine*, 184.

⁶ Helaas gingen veel zerken verloren tijdens de Tweede Wereldoorlog.

⁷ H. Janse, *De grafstenen in de hervormde kerk te Oosterblokker* (N.H.) (Zeist 1975). Janse gaat er van uit dat de stenen vervaardigd zijn van rode Bremer randsteen, die vanuit het Wesergebied via Bremen werd aangevoerd. De decoratie van de zerken komt evenwel overeen met die van zerken in het Rijnland en derhalve is import vanuit deze streken meer voor de hand liggend.

⁸ W.C. Braat, *De archeologie van de Wieringermeer. Een bijdrage tot de geschiedenis van het ontstaan van de Zuiderzee* (Leiden 1932) 29-30. Gawijzend (Gouwsend of Gonsente) is een verdronken dorp in het zuiden van de tegenwoordige Wieringermeerpolder, tegenover Aartswood. Hier werden sporen van een tufstenen kerk van 18,30 x 8,10 m gevonden, alsmede een zestal sarcofagen met deksels.

kend is over adellijke of voornamen geslachten. In de literatuur spreekt men voor dit gebied zelfs van een 'vrije boerensamenleving'.⁹ Nu kan de onbekendheid met adel in West-Friesland natuurlijk te wijten zijn aan het feit dat bronnen voor dit gebied geheel ontbreken. Wat dat betreft zouden de grote aantallen sarcofaagdeksels zelfs kunnen wijzen op lacunes in de schriftelijke overlevering. Echter, hoewel er stellig belangrijke Friezenleiders geweest zullen zijn, die zich op passende wijze lieten begraven en net als de Hollandse edelen kerken bouwen als teken van hun waardigheid, is het toch moeilijk voorstelbaar dat er in Oosterblokker en omgeving in de 11e, 12e en 13e eeuw voldoende edelen woonachtig waren om het grote aantal sarcofaagdeksels alhier te verklaren. De vraag is dan ook hoe deze concentratie wel moet worden geduid.

Wanneer de sarcofaagdeksels inderdaad samenhangen met een adellijke manier van bijzetten en er in het gebied zelf onvoldoende lokale adel was aan wie al deze deksels kunnen worden toegeschreven, waren er dan vermogende lieden die in deze streken kwamen te overlijden en alhier begraven werden? Zo gesteld, lijkt het meest voor de hand liggende antwoord dat de sarcofaagdeksels doden herdenken op plaatsen waar ooit snijld werd geleverd en graven markeren van edellieden die tijdens de veelvuldige schermutselingen tussen de Hollanders en West-Friezen om het leven kwamen. Dergelijke plaatsen kunnen bovendien heel goed gemarkeerd zijn geweest door een eenvoudige kapel van tufsteen. Voor deze laatste veronderstelling bestaan duidelijke aanwijzingen.

In de 12e eeuw kwam er in het West-Friese gebied namelijk, zeker in verhouding met de rest van Holland, een opvallend groot aantal tufstenen bouwwerken tot stand. Deze waren te vinden in plaatsen als Gawijzend, Medenblik,¹⁰ Hem,¹¹ Hoogkarspel, Zwaag,¹² Sybekarspel¹³ en Wognum.¹⁴ In het beste geval zijn zij bekend geworden door archeologisch onderzoek, in andere gevallen verraadt alleen nog de aanwezigheid van aanzienlijke hoeveelheden hergebruikte tufsteen in de huidige kerkgebouwen dat er een tufstenen voorganger was. In de 18e eeuw maakten oudheidkundigen voorts melding van nu verdwenen tufstenen kerken in Westwoud,¹⁵ Nibbixwoud¹⁶ en Wijdenes.¹⁷ Tufsteen werd in mijnbouw gewonnen en vanuit de Eifel aangevoerd en was dus zeker geen goedkoop materiaal. Tufstenen kerken moeten vrij

9 J.P. de Graaf, *Oorlog om Holland 1000-1375* (Hilversum 1906) 211.

10 H. Sarfauj, 'Bonifatiuskerk Medenblik', *Holland* 26 (1904) 401.

11 'De Kerk [van Hem] welke een kruiskerk is, heeft nog veel blyk van oudheid, zynde de onderste omtrek van het choor, nog meest van dijssteen', C. Bruins, *Noordhollandische arkadia verrijkt met aantekeningen van den heere Gerrit Schoemaker* (Amsterdam 1732) 199.

12 Ibidem, 192: 'Dat dit dorp al zeer oud is, is eenigszins af te neemem, dewyl men in de root van het choor der Kerk, nog een meeninge dijssteen ziet, en het overige van zware gebakke steen is.'

13 Bij restauratie in 1965 kwamen resten van een oud dooppont te voorschijn, die werden opgenomen in het huidige voert. Ook werd een brok tufsteen gevonden met restanten van een beschliding; zie M. Vink-Shuis, *Langs de oude Noordhollandse kerken, Wierland, West-Friesland, Texel* (Baarn 1976) 84.

14 De huidige kerk van Wognum is laat-geroisch, met een fraaie toren compleet met achzijdige gemetselde spits, een eenbeukig schip en een hoger koor, zie *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 76 (1977) 92-93; H.E. Kubach & A. Verbeek, *Romanische Baukunst am Rhein und Main. Katalog der romanischen und romanischen Denkmäler IV* (Berlijn 1989) 649. Bij opgravingen in 1977 werd het fundament van een tufstenen zaalkerk met een westtoren gevonden, waarschijnlijk daterend uit het midden van de 12e eeuw. De afmetingen waren 8,5 x 33 m. De huidige westmuur staat op een tufstenen fundament dat in verbond gebouwd is met de toren. In het oosten sloot een liggend rechthoekig koor aan. De oostmuur hiervan stond op een fundament van tuf en rode zandsteen. Dat hier een tufstenen kerk staat is niet zo verwonderlijk, want deze kerk was een dochter van Heeloo en behoorde in ieder geval sinds 1063 tot de collatie van Egmond.

15 Bruins, *Noordhollandische arkadia*, 197-198.

16 Ibidem, 224.

17 Ibidem, 195-196.

kostbaar zijn geweest. Het grote aantal tufstenen kerken en kapellen in West-Friesland is des te opvallender omdat de West-Friezen gedurende de 12e eeuw verwikkeld waren in een voortdurende guerrillastrijd tegen de Hollandse graaf. Zo werd een in 1161 gesloten vredesverdrag in 1166 alweer geschonden, waarop in 1167/8 een strafexpeditie volgde, die voor de Hollanders eindigde in een vreselijke nederlaag bij Schagen. In de periode tot 1200 was West-Friesland nog tweemaal strijdtoneel. In 1180 trok graaf Floris III met een machtig leger op tegen de dorpen Winkel en Niedorp, die beiden in de as werden gelegd.¹⁸ Daarna was het in 1198 onder graaf Dirk VII de beurt aan Drechteland, al wordt geen melding gemaakt van een specifieke plaats waar deze vijandelijkheden zich concentreerden. Niet alleen werd het West-Friese gebied gedurende de 12e en 13e eeuw aanhoudend door oorlog geteisterd, ook ernstige watersnoden, in 1134, 1163-4, 1170, 1196, 1214, 1219 en 1248, eisten hun tol en hadden aanzienlijk landverlies en economische achteruitgang tot gevolg.¹⁹ Daarom werden er juist in deze periode veel terpen of huiswerven gebouwd.²⁰ Tegen deze achtergrond bezien is het onwaarschijnlijk dat de West-Friezen, die letterlijk en figuurlijk moeite genoeg hadden de schaapjes op het droge te houden, zelf het initiatief namen voor de bouw van kostbare tufstenen kerken. Dit initiatief moet van hogerhand of in ieder geval van buiten het gebied zijn gekomen.

Niet iedere kerk zal dezelfde functie hebben gehad. Sommige van de tufstenen kerken kunnen als gedachteniskapellen zijn gebouwd en zijn dan in direct verband te brengen met voorgenomde krijgshandelingen. Op de eerste plaats kunnen er kerken of kapellen gebouwd zijn ter nagedachtenis aan de overledenen van een slag, zowel van de individuele slachtoffers als van de meer anonieme krijgslieden. Ging het in het eerste geval om privéstichtingen, in het laatste geval fungeerde een gedachteniskapel doorgaans ter nagedachtenis aan de gevallen van beide partijen, en tevens als teken van verzoening. Dergelijke kapellen konden door de lindsheer worden gefinancierd, maar het kwam ook voor dat de bouw ervan bij wijze van zoen aan de overwonnen partij werd opgelegd. Op de tweede plaats fungeerden gedachteniskapellen in veel gevallen simpelweg als teken voor een behaalde triomf.²¹ Een dergelijke kapel kon door de overwinnaar worden gebouwd, maar de bouw ervan kon ook – bij wijze van boetedoening – opgelegd worden aan de overwonnenen. In West-Friesland zijn al deze typen stichtingen te verwachten.

Dat de Friezen al vroeg te maken hadden met het verschijnsel gedachteniskapel blijkt wel uit de *Vita quartii* over het leven van de in 751 nabij Dokkum door de Friezen vermoorde Sint Bonifatius. Al voor 768 werd een gedachteniskerk gebouwd op de plaats waar de aarde het bloed van de eerbiedwaardige martelaar had mogen ontvangen.²² Het stoffelijk overschoot van de heilige werd een aantal dagen na de moord naar Utrecht, vervolgens naar Mainz en vandaar naar Fulda gebracht, alwaar het werd bijgezet. Langs deze route werden door de plaatse-

18. Brill, *Mellis Stokke*, 97. In Blokhuizen bij Niedorp werden bij archeologisch onderzoek in 1983 170 inhumane aange-
troffen, behorend bij een verdwenen kapel of kerk alsmede enig verspreid gelegen tufstenen bouw materiaal. Archib.
waarnemingsnummer 15071; ROB sdb, nr. 14DZ-16.

19. De Graaf, *Oorlog*, 210-213.

20. P. Kelder, *Landschappen rondom de Zuiderzee* (Wormerveer 1984) 17-25.

21. Een voorbeeld van dit laatste type stichting is de even buiten Sculia gebouwde kerk van 'La Victoire', waarmee de
Franse koning Filips Augustus de overwinning die God te Bouvines had gegeven voor altijd in de herinnering wilde
houden, zie J.W. Baldwin, *The government of Philip Augustus. Foundations of French royal power in the Middle Ages* (Berke-
ley-Los Angeles-Oxford 1980) 389.

22. L.F. Von Padberg, *Studien zur Bonifatiusverehrung. Zur Geschichte des Codex Regensburgis und der Fuldaer Reliquien des Bo-
nifatius* (Frankfurt am Main 1996) 64, voetn. 129.

lijke bevolking uit verbied kruizen opgericht en kerken gebouwd.²³ Een van deze kruizen werd in 1934 gevonden tussen Sossenheim en Eschborn en bevindt zich thans in het *Historisches Museum* te Frankfurt. Op het kruis staat de volgende inscriptie '† H B Q', die zou staan voor 'Hic Bonifatius Quievit' (hier heeft Bonifatius gerust). Een ander aan de Friezen gerelateerd voorbeeld is de Friezenkerk in Rome. Deze zou volgens een legende gebouwd zijn ter nagedachtenis aan de Friezen die ten tijde van paus Leo III te Rome gesneuveld waren in de strijd tegen de Saracenen en die in een crypte onder de kerk begraven lagen.²⁴

Ook in West-Friesland kunnen er kerken gebouwd zijn, ter nagedachtenis aan de gevallen van de diverse krijgshandelingen aldaar. Na afloop van veldslagen was het gebruikelijk om de lijken van omgekomen edelen van het slagveld te verwijderen en hen buiten vijandelijk gebied op een passende wijze in gewijde aarde te begraven. Het gewone voetvolk werd doorgaans in een massagraf bijgezet op het kerkhof van de dichtstbijzijnde kerk. Soms werd er zelfs toe overgegaan de plaats van de veldslag vooraf te zegenen en er een kruis op te richten, zodat men na afloop over gewijde aarde beschikte om de doden te begraven.²⁵ In West-Friesland ging het echter niet om reguliere veldslagen, maar meer om een guerrilla-achtige manier van oorlogvoeren. Er was geen sprake van een afgebakend gebied en ook niet de ridderlijke *erccodès* nam men het niet zo nauw. Een verloren slag betekende dat de altocht moest worden geblazen; tijd om de doden op passende wijze te begraven was er dan niet. Indien mogelijk werden de gesneuvelden meegenomen of ter plekke begraven. Dat dit niet altijd lukte, blijkt uit het volgende citaat, dat betrekking heeft op de eerste Friese expeditie van Floris V in 1277. De graaf verloor hierbij

[...] siere goeder liede

Harde veel van sinen lande.

Hi moeste keren, al wast scande,

Wheder thys dan hie was comen.

Men dede de doden begraven doe,

Als menre mochte comen toe.²⁶

Een graf in de vrije natuur was niet passend voor een christen en derhalve werden er in tijden van vrede zoektochten op touw gezet naar de achtergebleven resten van omgekomen familieleden of strijdmakkers. Als de lichamen werden gevonden, dan zullen ze geborgen, schoon-gemaakt en, zoals in het geval van Roomskoning Willem, naar de uiteindelijke laatste rustplaats gevoerd zijn.²⁷ Weke delen zoals ingewanden en hart waren doorgaans al verteerd. De vindplaats werd gemarkeerd met een kruis of kapel. Zelfs wanneer de mogelijkheid bestond om direct na de strijd zorg te dragen voor de doden, ging men er soms toe over de ingewanden te verwijderen. Vooral belangrijke personen, die ver van huis waren gesneuveld, viel een dergelijke behandeling te beurt. Dit was bovenal een praktische oplossing, omdat een onge-

23 W. Levison, *Monumenta Germaniae historica. Scriptores* LVII (Hannover/Leipzig 1907), Vita quarta, c. 11, p. 103, regels 15-20: 'Sic quoque prospere per omnia, Domino dirigente necnon gubernante, agentes, ut in omnibus locis, in quibus contigit meridiare sive noctare, signa crucis imprimerent ac triumphantes; sed et in quibusdam eorum locis nunc ecclesiae constructur cernuntur.' Von Padberg, *Bonifatiusverehrung*, 78-79.

24 M.P. van Buijtenen, *De godelslag van de Friese vrijheid* (Assen 1953) 53-54.

25 P. Contamine, *War in the Middle Ages* (Oxford 1984) 206.

26 Bril, *Melin Stoke*, 218-219.

27 N. Oden, *Stehen und Tod im Mittelalter* (München 1990) 241-242.

Abb. 2. Dommuseum te Fulda. Kopie van het Bonifatiuskruis gevonden tussen Sossenheim en Eschborn.

prepareerd lijk nu eenmaal snel tot ontbinding overgaat. In de vroege Middeleeuwen werd, voorafgaand aan de laatste reis naar huis, volstaan met het balsemen, pekelen, teren en/of in een leren pak naaien van een lichaam,²⁸ maar vanaf de 12e eeuw werd het gebruikelijk vlees en botten direct van elkaar te scheiden.²⁹ Ingewanden en vleesresten werden ter plekke begraven, de botten werden meegevoerd om in een familie Mausoleum of een eigen stichting van de overledene te worden bijgezet. Dat men indertijd grote waarde hechtte aan de begraafplaats van de ingewanden en vleesresten blijkt wel uit het gegeven dat ook deze plekken gemarkeerd werden met een steen of grafmonument.³⁰ Een bekend voorbeeld van een begraafing in delen is die van Floris V, wiens ingewanden in de St. Laurenskerk te Alkmaar rustten, terwijl de rest van het stoffelijk overschot naar de Rijnsburgse abdijkerk werd gevoerd.³¹ Op de plaats waar hij na de moord werd ontkleed en gebalsemd, stichtte graaf Willem III de Goede in 1324 ter nagedachtenis een kapel, waarschijnlijk aan de noordzijde van de toenmalige parochiekerk.³²

De strijd in West-Friesland noopte de Hollanders, zoals gezegd, meer dan eens hun overleden strijdmakkers in vijandelijk gebied achter te laten. Hun *memoria* zal de Hollanders na aan het hart hebben gelegen. Soms konden de stoffelijke overschotten pas jaren later worden opgehaald, wanneer alles reeds was vergaan en identificatie onmogelijk was. In dergelijke geval-

²⁸ Het vroegst bekende voorbeeld hiervan is Karel de Kale, die op 6 oktober 877 overleed in Avrieux, zie Van Padberg, *Bonifatiusverering*, 69.

²⁹ D. Schäfer, *Mittelalterlicher Brauch bei der Überführung von Leichen*, *Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften* (Berlijn 1920) 478-498.

³⁰ A.J.J. Mekking, 'Een kruis van kerken rond Koenwaards hart' in: A.C. Esmeijer e.a. (red.), *Utrecht, kruispunt van de middeleeuwse kerk* (Utrecht, Zutphen 1988) 21-22.

³¹ J. Belonje, *Stenen shorters* (Amsterdam 1941) 32-33; E.H.P. Gordfunke, 'De tombe van graaf Floris V te Alkmaar', *Waterhoorn* 47 (1998) 124-127.

³² K. Sierksma, 'Het Noormannen-visioen van Luidger en de moordaanslag op graaf Floris V' in: K. Sierksma (red.), *Luidger 742-809. De confrontatie tussen heidenendom en christendom in de lage landen* (Maastricht 1984) 95-101.

len zal men de overledenen daar gelaten hebben waar ze waren aangetroffen en de locatie gemarkeerd hebben met een grafsteen of met een grafmonument in de vorm van een eenvoudige gedachteniskapel. Hoe men zich deze kapelletjes moet voorstellen, tonen de halfrond gesloten koren van de bakstenen kerken van Marum (Groningen) en Jamum (Friesland).³³ Onderzoek heeft uitgewezen dat deze koren ouder zijn dan de rest van de onderhavige kerkgebouwen; van oorsprong zullen het vrijstaande kapellen op het kerkhof geweest zijn. In beide gevallen was er geen sprake van een stenen afsluiting in het westen; dat wil zeggen dat de kapellen ofwel met houten deuren werden afgesloten, ofwel dat ze, zoals men dat tegenwoordig nog altijd bij weggapelletjes ziet, naar buiten toe geopend waren. In West-Friesland is een dergelijke kapel goed denkbaar te Zwaag, waar de huidige kerk vele sarcofaagdeksels van rode zandsteen herbergt en waar in de onderste lagen van het muurwerk van het koor een aanzienlijke hoeveelheid tufsteen is verwerkt. De hoeveelheid is te klein voor een geheel kerkgebouw, maar voldoende voor een kapelletje.

Wie deze kapellen bouwde, is door het ontbreken van schriftelijke bronnen niet meer te bepalen. De familie kan zich sterk hebben gemaakt voor de nagedachtenis van de overledene, of de landsheer, anderzijds kan de plaatselijke bevolking verantwoordelijk zijn geweest, want het stichten van een kerk of klooster als zoen voor moord of doodslag was in de Middeleeuwen heel gebruikelijk. Daar diegenen die vermoord werden of sneuvelden bij hun verscheiden geen kans hadden gehad zich op gepaste wijze op de dood voor te bereiden en zonder biecht, communicatie of gebed waren heengegaan, werd de dader vaak veroordeeld tot het oprichten van een boetekruis op de plaats des onheils. Dit kruis riep passanten op te bidden voor het zielenheil van de overledene. Hoe belangrijker de overledene, hoe indrukwekkender de memorie. Na de slag bij Ane in 1228 werden de Drenthenaren verplicht een klooster te stichten als 'boetedoening voor hen die met bisschop Otto van Lippe waren gesneuveld of omgekomen en vroeger door Rudolf van Coevorden en zijn handlangers de dood waren ingejaagd'.³⁴ Dit werd het cisterciënzerinnenklooster Zwartewater. Ook de West-Friezen, die meer dan eens een vredesverdrag sloten met de Hollanders, kunnen als bepaling bij deze verdragen zijn verplicht tot het bouwen van een kerk.

Daarnaast is het niet uit te sluiten dat de West-Friezen ook om andere redenen het bouwen van kerken kregen opgelegd, dan wel moesten accepteren dat er in hun gebied kerken werden gebouwd. Het valt namelijk op dat de kerken in het West-Friese gebied op regelmatige afstanden van elkaar gelegen zijn en dat zij, evenals de rond 1250 voltooide West-Friese Omringdijk dat doet, het gebied als het ware omcirkelen. Een blik op de kaart doet vermoeden dat de kerkenbouw in dit gebied niet op initiatief van de bevolking plaatsvond, maar centraal geregeld was. Wellicht werden de bewoners gedwongen in nederzettingen bij de dijk te gaan wonen, omdat zij daar goed te controleren waren. De dijk hield namelijk niet alleen het water

33 R. Steensma en W.J. Berghuis, 'De kerk te Jamum', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* (1976) 53-61; W.J. Berghuis, 'De kerk van Marum. Beschouwingen en vragen bij een beschonden gebouw', *Groninger kerken* 13-5 (1996) 73-82.

34 J. Kars e.a., *De Deltakruis* (Amsterdam 1983) 75-80, 297-298; zie ook H.M.J. Tromp, 'Drenthe, Coevorden en de bisschop, 1150-1395' in: J. Heringa e.a. (red.), *De geschiedenis van Drenthe* (Meppel-Amsterdam 1985) 175. Tromp heeft het over een klooster vlak bij Coevorden. Al in 1253 dacht men erover dit klooster naar Silculo te verplaatsen. In 1259 tenslotte werd Mariënkamp verhuisd naar Assen. Ook bij Beke vinden we als vredesvoorwaarde, dat de Drenthearen verplicht werden 'een nonneklooster stichten van sainte Benedictus oorde en de dat goedou XXV' (proeven), zie H. Brach, *Omheven van den Stichte van Utrecht ende van Holfant. Johannes de Beke*, Rijksgeschiedkundige Publicatiën, Grote Serie nr. 180 ('s-Gravenhage 1982) 113.

Afb. 3. Kaart van Waterland. Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage, collectie Hingman nr. VTH 2461. Detail met daarop West-Friesland, vóór 1532.

buiten, maar bood als verbindingsweg tevens de mogelijkheid aan een bezetter macht uit te oefenen in het gebied. Een voorbeeld van deze gang van zaken levert de situatie in Vronen.

In 1289 werden de West-Friezen gedwongen vrede te sluiten met Floris V. Toen de graaf enige jaren later werd vermoord, maakten de Friezen terstond van de gelegenheid gebruik om het Hollandse juk af te werpen, met alle gevolgen van dien. De opstand werd beteugeld en voor straf werd het plaatsje Vronen in opdracht van de nieuwe Hollandse graaf verwoest, zozeer zelfs dat er vandaag de dag in het landschap niets meer aan Vronen herinnert. In de 18e eeuw was er evenwel nog sprake van een hoogte, die 'zes voeten boven de gemeene grontvlakte was verheven', van 18 bij 13 roeden, waar men in 1620 'de grondvesten der muuren van duivesteen, en vier steene Doodskisten, en meenigte van menschenbeenderen, heeft ontdekt en daar uitgehaald'.³⁵ Op dit kerkhof was tot in de vorige eeuw een merkwaardig houten kruis te zien, met daarop de enigszins enigmatische tekst, 'Ecce cadit mater Frisiae', hier is gevallen de moeder van Friesland.³⁶ Nabij Vronen werd door de graaf een kapel opgericht, gewijd aan St. Pancras, als aandenken aan het geschonden vredesverdrag en de geleverde strijd. Daar bleef het niet bij. In een oorkonde van 6 november 1299 werden alle onroerende goederen van de inwoners verbeurd verklaard en vervallen aan de graaf.³⁷ Voorts werden de inwoners van het voormalige Vronen verplicht zich te Koedijk te vestigen. Hier liet graaf Willem III een parochiekerk bouwen, waar hij ook nog eens de pastoor benoemde. In een oorkonde van 8 april van dat jaar staat een en ander als volgt verwoord: 'want onze lude, die te wonen plachen te Vrone op die gheeste in Vriesland, bi onzen goiddenken ende wille ghevaren zien metter wone op den Coedijc daer wi hem enre kerke hebben doen maken op onze eyghen erve ende med ons selves ghelde omme dat si ghienue kerke en hadden'.³⁸ Te recht merkt Geus op dat de stichting van de kerk niet direct als een gunst gezien moet worden, daar de graaf een behoorlijke bron van inkomsten had uit de verbeurd verklaarde goederen van de parochianen. Hij ziet de bouw van de kerk als een tegemoetkoming aan de verjaagde en berooide bevolking, 'om hen zo in de vreze Gods op te voeden tot tevreden pachters van hun voormalige eigendommen'.³⁹

De strijd tussen de Hollanders en de West-Friezen werd lang geleden beslecht. Alleen de hergebruikte tufsteen in de bestaande kerkgebouwen en vooral de grote hoeveelheid roodzandstenen sarcofaagdeksels in het gebied gedenken nu nog, als stomme getuigen, het conflict dat vele Hollandse en Friese krijgslieden het leven kostte en de gemoedereu in de turbulente tijd rond 1200 ten zeerste zal hebben bezig gehouden.

35. S. Eikelenberg, *Gedachte en gesteldheid van Westerland en ondergang van het dorp Vronen* (Alkmaar 1774) 28 e.v.; resten van het dorp werden in 1991 aangehouden langs de Bovendijk bij Langdijk/St-Pancras, *Holland* 24 (1992) 336-337.

36. Eikelenberg, *Ondergang Vronen*, 47-49.

37. J.G. Kruisheer, *De oorkonden van de hanzelandrij van de graven van Holland tot 1299* (s-Gravenhage/Haarlem 1971) 113.

38. Algemeen Rijksarchief, s-Gravenhage, Archief Graven van Holland, inv.nr. 324, fol. 17 en inv.nr. 325, fol. 15.

39. J.P. Geus, 'Koedijk 650 jaar kerkdorp 1324-1974', *Alkmaars Jaarboekje* 10 (1974) 79-93. De kerk te Koedijk werd in 1947 gesloopt. Het ging hier niet om het gebouw uit het begin van de 14e eeuw, maar veeleer om een gebouw van rond 1300. In het muurwerk werd geen oud materiaal gevonden en daarom kan men er van uitgaan dat de door de graaf gestichte kerk van hout was geweest.

Dick E.H. de Boer

Holland in Pruisen, of: het gelijk van Vondel

De grote schrijvers van de Gouden Eeuw hebben een enorme invloed gehad op de beeldvorming over de late 13e eeuw en de dramatische gebeurtenissen rondom de moord op graaf Floris V. Pieter Cornelisz. Hooft met zijn *Gheeraent van Velsen* (1613) en Joost van de Vondel met zijn *Gysbriecht van Amstel* (1637) kleurden de historische informatie in en modelleerden de omstandigheden overeenkomstig de romantische behoefte en de politiek 'correcte' overtuigingen van de republieks Nederlanden. In zijn dissertatie *De moord op graaf Floris V* heeft J.W. Verkaik uitvoerig aandacht besteed aan deze beeldvorming, voor zover deze de motieven bij de eigenlijke steekpartij betrof.¹ Maar ook voor de gang van zaken na de moord – de manier waarop onder de nieuwe graaf de vervolging en berechting van de daders ter hand werd genomen – was deze beeldvorming relevant. Immers, de lotgevallen van de daders bevatten in zekere zin sleutels tot het begrip van de voorafgaande gebeurtenissen.² Een wezenlijk element in de beschrijving van Verkaik is zijn analyse van de vermoedelijke vluchtweg van Gijsbrecht van Amstel, één van de hoge edelen die bij de *kidnapping* van Floris V betrokken waren geweest en die nu – hoogbejaard – genoodzaakt was als vluchteling uit het land te wijken, net zoals Herman van Woerden.

Op dat punt gekomen, doet Verkaik een beroep op de eruditie van zijn lezer, als hij schrijft: 'De historische Gijsbrecht trok namelijk niet 'na' et vette land van Pruisen', en evenmin naar de Betuwe. Het eerste zou een verdichtsel van Vondel zijn, om zijn held als een tweede Aeneas scheep te kunnen laten gaan naar een nieuw vaderland: Pruisen, omdat daar een stadje Holland lag'.³ Vervolgens schetst Verkaik kort de uit de literatuur bekende traditie van dit verhaal, die loopt van een van Vondels belangrijkste bronnen, Pontanus,⁴ tot aan de werken van Jan ter Gouw in de tweede helft van de 19e eeuw. Nadat hij heeft opgemerkt dat de 17e-eeuwse historicus Dapper in zijn *Historische beschrijving der Stadt Amsterdam* en de veel minder bekende Von Zesen in zijn *Beschreibung der Stadt Amsterdam* nagenoeg gelijktijdig meenden dat Gijsbrecht al in 1296 (en dus niet na de val van Amsterdam in 1304) naar Pruisen was vertrokken,⁵ laat Verkaik deze lijn echter los. Blijkbaar is hij voldoende overtuigd van het feit dat de 17e-eeuwers en hun directe navolgers gedwaald hebben – ook al dwaalde Vondel in goed gezelschap.

Niettemin moeten we ons afvragen of deze 17e-eeuwse traditie misschien toch een steviger

1 J.W. Verkaik, *De moord op graaf Floris V* (Hilversum 1995) 22 e.v.. Recentelijk voor wat betreft de rol van Gerard van Velsen gemiddeld door J.W.J. Burgers, 'Eer en schande van Floris V. Twee nutte twistpunten over de geschiedenis van 'den Hollandse graaf'', *Holland* 30 (1998) 1-21, met. 12 e.v..

2 Verkaik, *Moord*, 172 ff.

3 Ibidem, 173.

4 Verkaik verwijst – waarschijnlijk om de lezer het genoegen van een begrijpelijk citaat te bezorgen – naar J.L. Pontanus, *Historische beschrijvinge des van vijf honderde voorspelt Amsterdam [...]* in *Nederlands overziet door Petrus Montanus* (Amsterdam 1614), maar laat na te vermelden dat in de oorspronkelijke versie *Reverit et ubi Amsterdamum historiam* (Amsterdam 1611) ook al met nadruk wordt gesteld dat de edelen na de moord naar Pruisen uitwaken. Een en ander stelt Pontanus overigens in een betoeg over de herkomst van de naam Holland, waarbij hij aansluit bij een al oude discussie, waarin ook Janus Donsa en Hadrianus Junius zich gevoerd hadden.

5 Genoemde werken verschenen in resp. 1663 en 1664; zie Verkaik, *Moord*, 173 n. 15. Overigens wordt daar het jaar 1296 als alternatief gesteld tegenover 1300, wat in ieder geval onjuist is, gezien de werkelijke datum van de belegering.

fundament heeft dan meestal wordt aangenomen; een hechtere basis ook dan waarvan Vondel en zijn tijdgenoten zich bewust waren, of waarover zij konden beschikken. Wat de historici tot nu nagenoeg hebben nagelaten, is de draad oppakken waar hun voorgangers in de 17e en 18e eeuw hem hadden laten liggen, namelijk daar waar de vraag aan de orde kwam naar de historiciteit van het stadje 'Holland' in Pruisen. Immers, het stadje bestond werkelijk, daarover was geen discussie mogelijk. Bij alle bespiegelingen over de vraag waar de ballingen zouden hebben kunnen verblijven in de jaren tussen hun vertrek uit Holland en hun eventuele terugkeer, is aan de historiciteit van dit Pruisisch Holland echter geen aandacht besteed. Ik zal hieronder betogen dat dit ten onrechte is geweest.

Terug naar Vondel

Wie Gijsbrecht van Amstel zegt, denkt direct aan Vondel. Maar desgevraagd komen slechts sommigen tot de beroemde slotzin waarmee Vondel zijn held afscheid laat nemen van de stad die al bijkans in puin ligt: 'Vaer wel, mijn Aemsterland: verwacht een' andren heer', en slechts een enkeling brengt spontaan de dramatische opening met 'Het hemelsche gerecht heeft zich ten lange lesten / Erbarremt over my, en mijn benaauwde vesten, / En arme burgery ...' over de lippen.⁶ Wat er zich tussen opening en slot afspeelt en vooral wat er voorafging aan het besluit van Vondels held Gijsbrecht om stad en burgerij de rug toe te keren en te vluchten naar onbekende oorden, is de meesten onbekend.

Toch verdient dit slot van Vondels *Gijsbrecht* ruimschoots onze aandacht. In het volle besef dat hij in zijn drama tot in de perfectie het middel van de epische concentratie toepast, waarbij in de tijd uiteen gelegen gebeurtenissen in elkaar worden geschoven, met een enorme ruimte voor fantasie en verdichtsel, kunnen we in de tekst een aantal intrigerende verwijzingen naar de historische werkelijkheid waarnemen. Evident onwaar is de kern van het drama: de koppeling van de persoon van Gijsbrecht van Amstel en diens betrokkenheid bij de moord op Floris V met de belegering en verwoesting van Amsterdam in 1304.⁷ Aan al die aspecten van de *Gijsbrecht* moet ik hier voorbij gaan, om me te concentreren op de passage waarop Verkaik doelde, alsmede de inleiding daartoe.

Als duidelijk wordt dat de strijd om Amsterdam verloren is, ontspint zich een dramatische dialoog tussen Gijsbrecht, broeder Peter en de aarsengel Rafaël. Daarın hakt de laatste mijn of meer de knoop door. Hij maant Gijsbrecht niet te treuren om de verwoesting van de stad, want 'Zy zal met grooter glans uit asch en stof verrijzen' (vs. 1830). Maar Gijsbrecht zelf kan toch het beste vluchten. Rafaël belooft hem bij zijn aftocht met 'mist en dicken nevel' aan de ogen van zijn achtervolgers te onttrekken, zoals hij dat ook deed met Tobias en zijn bruid, in het apocriefe bijbelboek Tobias III-XIII. Essentieel is dat Rafaël niet alleen adviseert te vluchten, maar ook een nieuw perspectief biedt:⁸

6. In het onderstaande zal ik steeds citeren uit Joost van den Vondel, *Gijsbrecht van Amstel*. Met inleiding en aantekeningen door Mieke B. Smits-Veldt (Amsterdam 1994).

7. C.L. Verkerk, 'De heren van Amstel. Een ministerialengeslacht in het grensgebied tussen Utrecht en Holland in de twaalfde en dertiende eeuw' in: *Het 'Kastel van Amstel', burch of bruggehoofd? Bijdragen naar de deeltuinen van de stads- en muurfragmenten aan de Amstelmonding* (Amsterdam 1995) 43-58, n.l.a. 51; idem, 'De benaauwde vesten in Amsterdam. Een historisch-geografische vergissing uit de vijftiende eeuw' in: *Het 'Kastel van Amstel'*, 117-118.

8. Vondel, *Gijsbrecht*, 107, verzen 1855-1863.

[...] schep moed, en wanhoop niet,
 maer volgh gehoorzaam na hetgeen u God gebied.
 Zijn wil is, dat ghy treckt na't vette land van Pruissen,
 daer uit het Poolsch geberght de Wijsseelstroom koomt ruissen.
 die d'oevers rijk van vrucht genoeghelijk bespoelt.
 Verhoü u daer, en wacht tot dat de wraeck verkoelt.
 Ghy zult in dit gewest een stad, Nieuw Holland, bouwen;
 en in gezonde lucht, en weelge landouwen,
 vergeten al uw leet [...]"

Vondel spiegelt dus de toeschouwers een dubbelmotief voor; namelijk de combinatie van de vlucht van de vorst, gevolgd door het stichten van een stad met een wel heel symbolische naam, en het perspectief van een terugkeer in zijn land, als de gemoederen tot bedaren zijn gekomen. Natuurlijk past de vlucht van een oude vorst uit zijn brandende stad perfect in de literaire kunstgreep van Vondel waarbij hij het Aeneas-motief uit de Oudheid een nieuwe wending geeft. Sinds W.A.P. Smits meesterlijke analyse van deze thematiek hebben diverse auteurs onze inzichten in Vondels gebruik van Vergilius' thema verrijkt en twijfelt niemand meer aan het effect dat Vondel hiermee bij de toeschouwers teweeg wilde brengen.¹⁰ De deskundigen delen nog steeds de mening van Smit dat Vondel 'opvallend vaag' is waar het gaat om een eventuele terugkeer uit 'Nieuw Holland', omdat de parallelie met Troje en Rome juist een definitief afscheid zou impliceren.¹¹

In hun pogingen tot verklaring blijven ook de neerlandici opmerkelijk terughoudend ten aanzien van hun pogingen om Pruisisch Holland een historisch reliëf te geven. Smits-Veldt schrijft – in de traditie van de oudere tekst-editoren – dat 'Amsterdamse kooplieden het vruchtbare (korenrijke) hertogdom Pruisen goed [kenden]. Pontanus had de mogelijkheid geopperd dat het stadje Holland, aan de Elbe, als kolonie was gesticht door gevluchte leden van de families Aemstel en Velsen. Naar dit gebied waren in de 16e eeuw ook verschillende mennonieten uitgeweken'.¹² Afgezien van de afschuwelijke misser het stadje aan de Elbe te plaatsen, waar Vondel zelf de – zoals wij straks zullen zien – begrijpelijke fout maakte het aan de Weisseelstroom (= Weichsel of Wista) te zoeken, blijft zij steken in een poging om aan te tonen dat Vondels tijdgenoten vertrouwd konden zijn met de Oost-Pruisische topografie. Carrasso wijst wel op de 17e-eeuwse traditie en met name op het feit dat de al genoemde Dapper en ook Commelin de vraag 'of Gijsbrecht in het spoor der Duitse ridders het plaatsje Holland onder Gdansk had gesticht' bevestigend beantwoord hadden, maar diskwalificeert door stevige retoriek het belang daarvan, door te spreken van 'Gijsbrechts vertrek naar een Pools gat'.¹³

Zo ontbreekt bij allen een nadere interesse in dat 'Pools gat' en in de vraag of er hoe dan

9 Ibidem, 107, ys. 1855-1868.

10 W.A.P. Smits, *Van Pascha tot Noeh. Een verhuizing van Vondels drama's naar continuïteit en ontwikkeling in hun grondmotief en structuur. L. het Pascha – Levensdaders* (Zwolle 1956) 176 e.v. Zie ook (maar inmiddels sterk verouderd) A. Hermanni, *Joost van den Vondels 'Gijsbrecht van Aemstel' in seinem Verhältnis zum zweiten Buch von Vergils Aeneis – Studien zum Barockdrama in den Niederlanden* (Leipzig 1928); D. Carrasso, 'Aeneis, Divisekroniek en Gysbrecht', *Speltheater* 17 (1987-88) 397-400; R.Th. van der Paardt, 'Vondels *Gysbrecht van Aemstel* en de Aeneis', *Hermeneus* 59 (1987) 244-250, die echter wel tal van dramatische overeenkomsten tussen de persoon van Gijsbrecht en Aeneas behandelt, maar de vluchtpassage niet noemt; Vondel, *Gysbrecht*, inleiding 13-15.

11 Smits, *Van Pascha tot Noeh*, 198-199.

12 Vondel, *Gysbrecht*, 107, n. 66.

13 Carrasso, 'Aeneis, Divisekroniek en Gysbrecht', 400 en 397; Commelin betreft overigens C. Commelin, *Beschryvinge van Amsterdam* (Amsterdam 1694) 122-123.

ook iets bekend is over het ontstaan of misschien zelfs de stichting van die plaats. Dit blijkt echter wel degelijk het geval te zijn. Bovendien hebben noch neerlandici, noch historici tot dusverre veel aandacht besteed aan de vraag wat de lotgevallen zijn geweest van de grote groep van lieden die als mede-samenzweerders, dan wel uit dienende plicht bij de ontvoering van Floris V en de daarop volgende moord betrokken waren geweest, of er als lid van de 'maagschap' van de daders bij betrokken waren geraakt. Naast de beroemde kopstukken; op wie de aandacht zich altijd richt, moet het een grote groep zijn geweest. De groep voor wie de grond in Holland te heet onder de voeten was geworden, moet minstens uit enkele tientallen personen hebben bestaan. Guy van Avesnes werd door graaf Jan II beleend met allerlei goederen van Herman van Woerden, Gijsbrecht van Amstel, Gijsbrecht van IJsselstein en Arnoud van Benschop en met (ik citeer in parafrase) 'de goederen van al degenen die met raad en daad en te velde er bij waren toen onze lieve neef heer Floris, wijlen graaf van Holland waarvan God de ziel moet hebben, werd vermoord, of toen hij werd gevangen, of die op andere wijze schuldig zijn aan zijn dood, en de goederen van alle lieden die ballingen zijn wegens zijn dood'.¹⁴ De vraag of de betrokkenheid van deze groep bij de stichting van een stad in Oost-Pruisen denkbaar is, kan slechts worden beantwoord door de blik naar het oosten te wenden.

Hollant appelavimus

De ontstaansgeschiedenis van het plaatsje dat eeuwenlang als 'Preussisch Holland' bekend is gebleven, totdat het in 1945 door het nieuwe Poolse regime in een vlaag van anti-feodalisme werd omgedoopt tot Paskok – met een verwijzing naar de oorspronkelijke streeknaam Paskok –, bevat op verrassende wijze elementen die de profetische woorden van Vondels Rafaël historische basis bieden. De geschiedenis van Pruisisch Holland gaat namelijk terug naar het jaar 1297. Een wel heel opmerkelijke chronologische samenloop.

Op 29 september van dat jaar – vijftien maanden na de moord op graaf Floris – vaardigde frater Meinherus de Querenvord in de stad Elbing een oorkonde uit waarin hij bevestigde dat hij in het gebied Paskok een stad had gesticht ('fundavimus') volgens het recht van Kulin.¹⁵ Ten behoeve van de ontwikkeling van de stad had hij daaraan een gebied van 139 hoeven toegewezen. Hij deed dit in zijn hoedanigheid van *Ländmeister* van Pruisen, d.w.z. de hoogste territoriale bestuurder van de Ridderlijke Duitse Orde ter plekke. De tekst van deze stichtings-oorkonde is afgedrukt in het *Preußisches Urkundenbuch*,¹⁶ en de enige mij bekende bruikbare

14 S. Müller-FrL en A.C. Bouman (red.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* (Utrecht 1920) nr. 2960; Th. H.F. van Rensdijk, *De rechtspraak van den graaf van Holland II*. Oud-nederlandsche rechtsbronnen. Deel II reeks IV (Utrecht 1934) nr. 170.

15 Het stadsrecht van Kulin (vogenwoordig Chełmno) regelde in 1253 de rechtsverhoudingen in de plaatsen Kulin en het naburige Thorn (Toruń) die kort tevoren als streekelijke voorposten van de Duitse Orde in het Poolse gebied waren gaan functioneren. Het werd het model voor de rechtsontwikkeling in de zich snel ontwikkelende 'Deutschordensstaat'. Vooral de nieuwere uitspraak in 1251 werd tot een soort Pruisische grondwet, zie F. Ebel, 'Kulmer Recht, Probleme und Erkenntnisse', *Beiträge zur Geschichte Westpreußens* 8 (1983) 9-26. In het stadsrecht van Pruisisch Holland worden de bepalingen uit het recht van Kulin overigens niet geciteerd, maar door de verwijzing impliciet geldend gemaakt. Slechts de specifieke lokale elementen, en enkele verplichtingen van algemene aard, die ook hier golden, zijn expliciet vermeld.

16 *Preußisches Urkundenbuch. Politische Abteilung I. Die Bildung des Ordensstaats. Zweite Hälfte* (Königsberg 1909) 429-430, nr. 680. De huidige bewaarplaats van het origineel – indien dit in de Tweede Wereldoorlog niet verloren is gegaan – heb ik nog niet getraceerd.

Alb. 1, Pruisisch Holland, met de rivier de Weyska, het Molenkanaal (aan de voet van de heuvel), en de burch van de Duitse Orde en kerk rechts naast de poort. Gravure uit Chr. Hartknoch, *All- und Neues Preussen oder Preussischer Historien* (Frankfurt/Leipzig 1684).

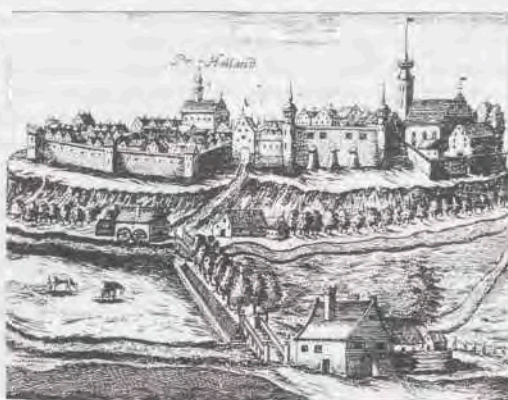

foto is in een Nederlands boek uit 1938 opgenomen.¹⁷ Omdat beide slecht verkrijgbaar zijn, geef ik hierachter als bijlage de tekst en vertaling. De stichting betrof een 'civitatem [...] quam secundum primos locatores qui de Hollandia venerant Hollant appellavimus', dus 'een stad [...] die wij Holland genoemd hebben naar de eerste 'locatores' die naar Holland gekomen waren'. Nog afgezien van het feit dat het uiterst curieus is dat in een stadsrecht ook de naam van de stad wordt bepaald, dringt zich naar aanleiding van deze zinsnede natuurlijk ogenblikkelijk de vraag op: wie en wat waren die 'locatores' uit Holland en wanneer waren zij naar het Oost-Pruisische gebied van de Duitse Orde gekomen? De Duitse en Poolse historici zijn er tot dusverre meestal van uit gegaan, dat de door broeder Meinhard genoemde Hollanders naar Polen gekomen waren als kolonisten van het oude type. Men dichte hen daarbij een rol toe zoals die van de ontginners van de 12e eeuw en bovendien een rol bij de aanleg van dijkwerken langs de benedenloop van de Weichsel.¹⁸ Daarbij vergat men dat de beroemde 'golf' van Vlaamse, Hollandse en Friese migranten naar het oosten voornamelijk een verschijnsel van de 12e eeuw was, terwijl het wezenlijke waterhuishoudkundige werk pas in de 15e eeuw ter hand werd genomen. De Duitse 'Ostsiedlung' kroop in de loop van de 12e eeuw van Elbe naar Oder en bereikte in de eerste helft van de 13e eeuw West-Polen. Pas tegen 1250 kwam onder de slagvaardige leiding van de Duitse Orde een – aanvankelijk vrij geïsoleerde – expansie ten oosten van de Weichsel op gang.¹⁹ Dat daarbij Hollandse kolonisten een wezenlijke en naamgebepalende rol zouden hebben gespeeld, is uiterst onwaarschijnlijk. De 13e eeuw was immers een periode van een snelle 'interne expansie' in Holland, waarbij de jonge steden hun eerste 'take-off' kenden en er ook nog op ruime schaal ontgonnen en bedijkt werd. Handel

¹⁷ T. Dekker, *Voorbidders van oud Nederland. Uit Nederland's geschiedenis buiten de grenzen* (Den Haag 1938), Afbeelding tussen pp. 8 en 9.

¹⁸ Zie nog W. Rodziewicz and J. Wtodarski, *Pastek. Wędrowni po przelazosci* (Pastek 1993) 17-18, 90, dit beeld bestaat ook bij Dekker, *Voorbidders*, 6-19.

¹⁹ Een goed overzicht vindt men in de eerste vijf hoofdstukken van H. Bosckmann, *Der Deutsche Orden, zwölf Kapitel aus seiner Geschichte* (München 1989). Een geïllustreerde bewerking daarvan is: idem, *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Ostpreußen und Westpreußen* [s.l. sd], nn. 73-115. Vgl. ook W. Gdula, *Die Entstehung und Entwicklung der preussischen Vasallenschaften in den Ämtern Bannenburg und Balge (Ostpreußen)* (Marburg/Lahn 1975) 32 e.v.

en nijverheid bloeiden op. In die ontwikkelingsfase was het 'alle hens aan dek'.²⁰

In de streek waar 'Holland' zou ontstaan, was al eeuwenlang sprake van boerenbewoning door inheemse Slavisch-Pruisische boeren. In dat gebied was de Duitse Orde bezig met machtsexpansie, waarbij burchten die op strategische plaatsen in het land lagen als machtsbasis dienden. De burcht in de streek Pazlok is daarvan een voorbeeld. Deze beheerste een gebied dat we uit de stichtingsoorkonde leren kennen als regio in het stroomgebied van de riviertjes de Syrwis en de Weiska (niet de Weichsel dus!), waar in het lager gelegen broekland al een kanaal gegraven was. Enkele autochtone inwoners zijn ons bekend uit de oorkonde: een zekere Tylo en Gerko van Pazlok. Deze laatste nam blijkbaar van oudsher een door de Duitse Orde gerespecteerde positie in. Het enige document betreffende de vroege topografie van de streek is een akte uit 1308. Daarin vernieuwde de toenmalige Landmeister een akte uit 1260, waarin Gerko en zijn zuster met een gebied van 31½ hoeven werden beleend.²¹ Dit gebied diende in 1297 als een van de belangrijkste belendingen van het stadsgebied. Bij de stadsontwikkeling dienden de initiatiefnemers daarnaast ook terdege rekening te houden. Verwarrend bij dit alles is het gebruik door broeder Meinhard van het woord *locator*. Dit woord stamt uit de bronnen betreffende de vroege agrarische expansie en is een eigen leven gaan leiden in de literatuur.²² De 'locatores' kunnen we het best karakteriseren als 'ondernemers'. In de loop van de 13e eeuw is in het graafschap Holland in elk geval de opkomst van een soort prekapitaalistisch ondernemerschap waarneembaar op allerlei terreinen, variërend van dijk aanleg tot turfwinning en van ontginning tot 'project-ontwikkeling' in de jonge steden. Ook in Oost-Pruisen lijkt het woord 'locator' in deze periode activiteiten van uiteenlopende aard – en veel ruimer dan de puur agrarische initiatieven – te kunnen betreffen. Bij deze activiteiten waren bovendien zowel edelen als burgers betrokken.²³ Het lijkt mij dan ook verantwoord de 'locatores' in de stichtingsoorkonde van Pruisisch Holland niet te beschouwen als landbouwers die in de voorafgaande decennia *en masse* het platteland waren komen onginnen en nu door de stedelijke naamgeving 'vereeuwigd' werden, maar als degenen die actief bij de stadsontwikkeling betrokken waren. Ik heb er daarom voor gekozen in de vertaling van de oorkonde-tekst (die trouwens ook het werkwoord 'locare' als 'bouwen' toepast) van 'initiatiefnemers' te spreken.

Uiteraard is het bij deze interpretatie van essentieel belang of we bij de beoorkonding te maken hebben met een rechtsverlening aan een oudere nederzetting, dan wel met een werkelijke stadstichting. Anders gezegd: was 'Holland' een oudere nederzetting die na een geleidelijk verstedelijkingsproces haar ambities en/of sociaal-economische status met een juridisch 'KEMA-keur' bevestigd zag, of was het een prille plaats die snel ondersteund werd door de voorwaardenschepende kracht van een stadsrecht? Naar mijn mening is het laatste inderdaad aannemelijk te maken. Wanneer we de stichtingsakte goed lezen, geeft deze in veel op-

20 D.F.H. de Boer, 'Op weg naar volwassenheid. De ontwikkeling van productie en consumptie in de Hollandse en Zeewuise steden in de dertiende eeuw' in: E.H.P. Gorfunkle, F.W.N. Hugenholz en K.J. Sielkema (red.), *De Hollandse stad in de dertiende eeuw* (Zutphen 1988) 28-43.

21 *Preussisches Urkundenbuch*, 558-559, nr. 887.

22 Ik wil hier wijzen op H. van der Linden, *De Cope, Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollandse Unie tot de tussche* (Assen 1956) 110 e.v., die in de in de beroemde Bruner Oorkonde van 1106/1113 aangestelde personen eerst nog geen 'locatores' zag (aan de discussie over de datering van die tekst ga ik hier voorbij), maar in de hoofdpersonen van de latere 'Hollandse rechten' wel. In de *Allgemeine Geschichte der Niederlande II* (Haarlem, 1982) 56 e.v., sprak hij voor de vroegste fase wel van 'ondernemingsstad' zonder expliciet van 'ondernemers' te spreken.

23 Boockmann, *Deutsche Geschichte im Osten Europas*, 125.

zichten een beeld van een 'plaats in aanleg'. Omwille van de ruimte moet ik hier afzien van een grondige analyse van de volledige stichtingsoorkonde en mij onthouden van commentaar op de juridische en sociaal-economische implicaties van de tekst, maar mij beperken tot enkele hoofdzaken betreffende de vraag naar de fase van ontwikkeling waarin 'Holland' op het moment van beoorkonding verkeerde.

Een sleutel tot de beantwoording van deze vraag is het zorgvuldig onderscheid dat in de tekst wordt gemaakt tussen de diverse vormen van parcellering of verkaveling. Allereerst is sprake van de oorspronkelijke verkavelingseenheden, de hoeven of *manors*, die stammen uit de periode waarin de boerensamenleving, die voornamelijk uit inheemse Prutheni (Pruisen) en enkele Theutonici (Duitsers) bestond, de streek in ontginning had genomen. Daarnaast is sprake van *curias*, die we mogen vergelijken met de pre-stedelijke hofsteden, een type middelgrote erven waarop ook in de Hollandse steden de graaf of een andere rechthebbende na de stadswording zijn rechten bleef uitoefenen.²⁴ Sommige van deze hofsteden zijn op het moment van de beoorkonding reeds bebouwd met een opstal (en dus *plenas*), andere zijn duidelijk 'leeg'. Tenslotte zijn er de huiserven waarin de nieuw-afgebakende stedelijke ruimte werd verkaveld. Op deze *areas* waren de huizen van de nieuwe burgers aan het verrijzen. De manier waarop deze termen gebruikt worden en het verband met te verwachten ontwikkelingen (zoals de voorziene constructie van molens) wijst er overduidelijk op dat een dynamisch proces van herinrichting van de stedelijke ruimte in gang was gezet.

De tekst van de oorkonde beschrijft bovendien nauwkeurig hoe met de eigen rechten van de Duitse Orde ter plekke en met die van enkele pre-stedelijke bewoners van het stedelijk gebied rekening diende te worden gehouden. Dat voor de ruimtelijke afbakening daarvan een eenvoudige afrestering met *planitas* is gebruikt, versterkt de indruk van de stad als bouwplaats. Een bouwplaats waar de aanwezigheid van de nabijgelegen baksteenloods bepaald geen luxe zal zijn geweest.

Nog een belangrijk element pleit mijns inziens voor de gedachte dat de stichtingsoorkonde werd uitgevaardigd op het moment dat 'Holland' zich nog in een heel prille ontwikkelingsfase bevond, namelijk de in de oorkonde opgenomen regeling betreffende een kerkhof. Bij de beschrijving van het gebied dat voor de stadsontwikkeling ter beschikking werd gesteld en van de overige gunsten, wordt gemeld dat – naast enkele materiële gunsten voor de plebaan – de kerk wordt begiftigd 'cum [...] curia que prope iacet cimiterio'. In de oudere literatuur is deze zinsnede vertaald als 'mit einer Banstätte, welche nahe an dem Kirchhof liegt', hetgeen impliceert dat er reeds een kerkhof was.²⁵ Dit is echter grammaticaal onjuist: er staat 'met een hofstede die daar bij ligt tot kerkhof', d.w.z. dat een hofstede in de nabijheid van de kerk (of van de vier hoeven die aan de kerk zijn toebedeeld) wordt geschonken om tot kerkhof te dienen.

Hier lijkt dus op uiteenlopende wijze inhoud te worden gegeven aan een omvormingsproces van een agrarisch gebied, dat wordt gedomineerd door een oorspronkelijk vrij in het land gelegen burcht van de Duitse Orde, tot een gebied waarbinnen een stedelijke ruimte wordt afgebakend en een stad wordt 'opgestart'. Dit verhoudt zich goed tot de hypothese dat een substantiële groep Hollandse immigranten zich gedurende de nazomer van 1296 naar het ge-

²⁴ Zie J.C. Kort, 'De gratelijke hofstedeheem in Haarlem' in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsijfe (red.), *De Nederlanden in de late Middeleeuwen* (Utrecht 1987) 168-181, en de daar genoemde literatuur.

²⁵ Men citeert hiervoor steeds de vertaling die G. Conrad in 1897 publiceerde in een (leesthinde) *Preussisch Holland aus und um, die heisst, zoals zoveel publicaties over Oost-Pruisen, in Nederland niet verkrijgbaar is*. Ik dank de J. Włodarski, van het Historisch Instituut van de Universiteit van Gdansk, voor het ter beschikking stellen van de tekst van Conrad. Zie ook: Rodiewicz and Włodarski, *Państw. Wodroki po przeszłości*, 90-92; vgl. 18.

Afb. 2. Pruisisch Holland, het oude stadscentrum, met van links naar rechts de burcht, de kerk en het stadhuis. Foto: Urzęd Miasta i Gminy Pazdek.

bied van de Duitse Orde had begeven. Omdat zij als ballingen het vooruitzicht hadden van een permanente vestiging – anders dan degenen die voor een 'Pruiſtocht' naar het oosten trokken – namen zij, vanuit de burcht van Pazlok, de aanleg van een stad ter hand. Een jaar later waren de basisstructuren kennelijk zover ontwikkeld, dat het zowel voor de proto-stedelingen als voor de Landmeester opportuun was om, door de verlening van stadsrechten de juridische condities voor verdere ontplooiing te verschaffen. Het is – in het licht van de traditie en gezien de mogelijkheden die de tekst biedt – een uitdagende gedachte. Maar is de wens niet de vader van de gedachte? Laat ik proberen nadere argumenten te geven voor het idee dat Holland in Pruisen meer was dan een 'gat in Polen' dat naar verdwaalde Hollandse boeren was genoemd.

Pruistochten als context

Toen de Duitse Orde in de 13e eeuw haar activiteiten steeds meer van het Heilige Land naar Noordoost-Europa verplaatste om zich uiteindelijk op de verovering van de Baltische gebieden te richten, waren aanvankelijk ridders uit de lage landen daarbij waarschijnlijk nauwelijks betrokken; grote adellijke strijdgroepen trokken tenminste niet naar het oosten.²⁶ In de noordelijke Nederlanden, waar sinds het midden van de eeuw ook enkele commanderijen van de Orde ontstaan waren, moet de adel desondanks minstens op de hoogte zijn geweest. Het fen dat kort na 1280 in Holland de naam 'Polanen' (de Middelnederlandse vorm van Polen) als naam van een grafelijk leengoed opduikt,²⁷ duidt dan ook op vroege individuele betrokkenheid die verder niet gedocumenteerd is.

Hoewel het dus niet onmogelijk is dat oudere contacten hadden geleid tot kennis van de regio van Pazlok, waar 'Holland' zou verrijzen, is aan deze vroege fase van de Pruiſtochten

26 W. Paravicini, *Die Preussenen des Europäischen Adels I* (Sigmaringen 1989) 22 e.v.

27 Officieel geldt Jan I van Polanen (geboren voor december 1305, gestorven in 1342 als stamvader van de zijlijn 'van Polanen' van het geslacht Van Wassenaar-Duivenvoorde (H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hooke en Kabeljauwe lussen* (Zutphen 1982) 222, 566). Jan dankte deze naam aan het riddersgoed 'Polanen metter woninghe' dat zijn vader Philips van Duivenvoorde in 1295 van graaf Floris 'ten rechten erliene' ontvingen had; zie A.W.E. Dek, 'Het nageslacht van Philips van Duivenvoorde, eerste heer van Polanen', *Ons voorgeslacht* 38 (1983) 97-128, m.a.w. 100. Deze naam werd volgens R. Rentenaar, *Vernamingsnamen. Een onderzoek naar de rol van de vernaming in de Nederlandse toponymie* (Amsterdam 1984) 221, 363, al in 1281-1284 gebruikt.

geen nader argument te ontleen. Dit is wel het geval ten aanzien van de vraag of het mogelijk is om een bijzondere band tussen Holland en 'Pruisisch Holland' te traceren. Toen de Duitse Orde na 1304 actief kruisvaarders ging werven voor de 'noordelijke kruistochten', zouden spoedig ridders uit Holland in groten getale aan de veldtochten deelnemen. Vooral de drie Pruisstochten die graaf Willem IV in de jaren 1336-37, 1343-44 en 1344-45 ondernam, alsmede de beide tochten van zijn neef Jan van Blois, heer van Gouda en Schoonhoven, zijn goed gedocumenteerd.²⁸ De reisroute van graaf Willem in de winter van 1343-44 is heel opmerkelijk. Langa de centraal-Europese route over Breslau reisde het vorstelijke gezelschap naar het noorden, via Ostrow, Kalisz en Konin, tot zij op 5 januari 1344 in Tortu aankwamen.²⁹ Daar gebeurde iets vreemds: de groep splitste zich. De graaf vervolgde, met een deel van zijn gevolg, de gangbare route over Marienburg, Elbing en Braunsberg naar Königsberg. De overige ridders van de hofhouding sloegen echter rechtsaf en namen met hun gevolg een omweg via Christburg naar Braunsberg. Deze route voerde hen onvermijdelijk naar 'Pruisisch Holland': 'Item dez zaterdaechs, 17 daghe in januario, quam mijns heren herberghe tot Holland ende bleef daer al den dach'.

Is het een gewaagde veronderstelling dat anno 1344 voor de graaf een bezoek aan de stad die door hallingen na de moord op graaf Floris gesticht was, nog steeds niet gepast was, maar dat voor een deel van de weer in genade aangenomen edelen, of hun nakomelingen en verwanten, een bezoek aan de destijds gestichte stad een niet te missen kans was? Wellicht woonde er zelfs nog verwanten of nazaten. Toen Jan van Blois in 1363 en 1369 in Oost-Pruisen op veldtocht was geweest, reisde ook hij op de terugreis met zijn gevolg via Pruisisch Holland.³⁰ Daarna waren de banden blijkbaar zozeer verslapt en de contacten verwaterd, dat verdere bezoeken niet meer in de bronnen worden aangetroffen. In ieder geval is de omweg van de ridders nauwelijks te verklaren, tenzij vanuit een niet-zakelijke motivatie. Dit maakt het stichtingsverhaal minstens aannemelijker.

Een gevelsteen en een zegel

Wat dit verre Holland in werkelijkheid niet door boeren, maar door hallingen gesticht zou zijn bleef – ondanks de verwarring over de betekenis van de 'locatores' – in elk geval een lokale traditie. Sinds het begin van de 18e eeuw (en mogelijk al eerder) werd de lokale overlevering onder woorden gebracht op een gevelsteen in de voorgevel van het stadhuis van 'Holland'. In het Latijn luidde de tekst:

Urbs haec, a Batavis refugis, Hollandia tanquam
Tutamen, structa et nomen adepti fuit.

In vertaling:

²⁸ Paravicini, *Pruissenreisen*, 56-59 en de daar genoemde literatuur.

²⁹ De reis is beschreven in H.E. van Gelder, *De reizen van graaf Willem IV* (Leiden 1990). De route is gegeven bij Paravicini, *Pruissenreisen*, Tabel 25, 34 en m.b. 32, en gedetailleerd te volgen in H.G. Hamaker, *De reizen van de grafelijkheid van Holland onder het Hengstuische huis. Derde deel. Tweede afdeling. Rekeningen van de theorie en van sgraven herberghe*. Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, Nieuwe reeks 26 (Utrecht 1878): 248 e.v.

³⁰ Paravicini, *Pruissenreisen*, Tabel 32 b en c.

Deze stad heeft van vluchtelingen uit Batavia, of liever Holland, haar verdedigingswerken, haar gebouwen en haar naam gekregen.

De gevelsteen is in de woelige gebeurtenissen van de eerste helft van de 20e eeuw verdwenen, maar recent is een plaquette met dezelfde tekst opnieuw in de gevel geplaatst. Het is een ogenschijnlijk simpele tekst, maar bevat een dubbele bodem: is *Batavia* hier de humanistische erenaam voor de Republiek der Verenigde Nederlanden, of is er toch een associatieve verbinding met het oude *Batavia*, het land der Bataven, dat als Betuwe, Batouwe, of Batavia bekend stond? Hoewel in de 16e eeuw daarover een krachtige discussie gevoerd was, bleef deze notie toch bestaan.³¹ Bovendien is in de tekst een woordspel verstopt, omdat men *a Batavis refugis* ook kan lezen als '*aB atavis refugis*', hetgeen 'door voorouderlijke vluchtelingen' betekent.

Helaas is het onbekend wie wanneer het initiatief genomen heeft tot het plaatsen van de gevelsteen en in hoeverre de traditie en beeldvorming in de Nederlanden heeft bijgedragen tot de historische overtuiging die in deze gevelsteen is samengevat. Men zal zich in het 18e-eeuwse 'Pruisisch Holland' waarschijnlijk niet bewust zijn geweest van de discussie over de vraag die helemaal in het begin van dit artikel al even aan de orde kwam, namelijk of Gijsbrecht van Amstel zich na de moord op Floris V eerst een tijd als vluchteling in de Betuwe heeft opgehouden.

Zoals gezegd acht men het tegenwoordig onwaarschijnlijk dat Gijsbrecht werkelijk zelf als vluchteling naar Pruisen is getrokken, en ik heb dat in het voorafgaande ook niet kunnen bewijzen. Wel heb ik aannemelijk gemaakt dat velen uit zijn gevolg en naaste omgeving inderdaad de weg naar het oosten hebben gekozen en daar betrokken zijn geraakt bij de stichting van de stad Holland. Er is ook buiten de al aangevoerde argumentatie nog een element aan toe te voegen waarin symboliek en rechtspleging samenkomen. De gewoonte om na een ernstig misdrijf de dader op een 'boet'-bedevaart te zenden, begon omstreeks 1300 aan populariteit te winnen. Ook bij de oudere kruistochten speelde treuens vaak een element van persoonlijke boetedoening bij de kruisvaarders een rol. Het is daarom goed denkbaar dat in de maanden en jaren na de moord op Floris V voor een grote groep mensen ballingschap en boetedoening als het ware vervlochten raakten. Sinds de Duitse Orde van Jeruzalem naar Koningsberg verhuisde, kon Pruisen als het nieuwe Heilige Land gaan gelden voor degenen die als zondaars boetedoening voor hun daad zochten. Daar konden zij de verloren eer voor zichzelf en hun maatschap trachten te herwinnen. Nieuwe eer én een nieuwe identiteit. Als ballingen was hun vaderland Holland onbereikbaar, maar als boetelingen konden zij toch in Holland leven – al was het vaderland moederstad geworden. Daarbij deed zich nog één complicatie voor: door zich aan de stad te verbinden veranderde een groep met een ridderslijke identiteit – ook al zal zij deels hebben bestaan uit niet-adellijke leden van het grafelijk gevolg – in een groep burgers.

In dat verband verdient de heraldiek van het wapen van Pruisisch Holland onze aandacht. Het zegel, dat als zodanig toch een wezenlijke, symbolische uitdrukking van stedelijk zelfbe-

31 K. Tilmans, 'Cornelius Aurelius en het ontstaan van de Bataafse mythe in de Hollandse geschiedschrijving (tot 1517)', in: R. Ebel-Hoving, C.G. Santing en G.P.J.M. Tilmans (red.), *Gevoelische route tusschen historien. Laatmiddeleeuwse geschiedschrijving in Nederland* (Hilversum 1987) 191-213; idem, *Historiography and humanism in Holland in the age of Erasmus: Aurelius and the Divisiekroniek of 1517* (Nieuwkoop 1992) 199 e.v.; vgl. I. Schöffer, 'The Batavian myth during the sixteenth and seventeenth centuries' in: J.S. Bromley en E.H. Rossmann (red.), *Britain and the Netherlands V. Some political mythologies* (Den Haag 1975) 78-101.

Afb. 3. Ruiterzegel van Gijsbrecht van Amstel IV (ca.1230-1303), Rijksarchief Zuid-Holland, Den Haag (links) en gestileerde weergave van het wapen van Pastyk / Pruisisch Holland op de oudste stadszegels (rechts).

wustzijn en autonomie was, draagt het randschrift 'SIGILLVM <BVR>GENSIVM DE HOLLANDIA' ('zegel van de burgers van Holland'), maar in het hart van het zegel staat een uiterst ongebruikelijke figuur: een gewapend ridder te paard, het zwaard geheven in de ene hand, het schild met horizontale banen in de andere. Wie niet anders zou weten, zou het interpreteren als een adellijk ruiterzegel.

Zo is – naar ik hoop – de mogelijkheid dat Hollandse ridders en hun gevolg kort na de moord op Floris V naar Pruisen zijn getrokken om daar als ballingen in een nieuw Holland een bestaan te vinden 'tot dat de wraeck verkoelt' was, een heel stuk aannemelijker geworden. Misschien is het mogelijk om door een scherpere analyse van personen die we in Holland 'missen' in de jaren vanaf 1296 tot in de beginjaren van de regering van graaf Willem III en door het ontrafelen van adellijke netwerken nog iets meer zicht te krijgen op de mensen om wie het zou kunnen gaan. Dat er een beduidend aantal een vast domicilie in Pruisen gevonden heeft, is niet aannemelijk: de 'verkoeling' zal inderdaad zijn effect gehad hebben. Helaas zijn de vroegste Pruisische bronnen te schaars en te zeer van namen verstoken om het mogelijk te maken de sluier verder op de lichten. Maar een flink aantal van de initiatiefnemers van Pruisisch Holland zal 'jongens van Van Amstel' geweest zijn. Ook al heeft hun heer mogelijk nimmer de reis via het noosten gemaakt, toch kan achter het door Vondel gedramatiseerde verhaal een historische werkelijkheid schuilgaan. Daarin is Gijsbrechts vertrek naar het 'vette land van Pruisen' een vorm van *pars-pro-toto*, een historische vorm van epische concentratie, waarbij de lotgevallen van de groep werden geprojecteerd op de belangrijkste exponent daarvan. Het geleidelijk vervagend besef van de historische toedracht deed de rest. Als dat zo is, had Vondel toch een beetje gefijkt.

Bijlage

Tekst met vertaling van de stadsrecht-oorkonde van Pruisisch Holland.

Opnieuw getranscribeerd en gecollationeerd aan de editie in het *Preussisches Urkundenbuch. Politische Abteilung I, Die Bildung des Ordensstaats. Zweite Hälfte* (Königsberg 1909) 423-426, Nr. 680.

Universis Christi fidelibus ad quorum audientiam presentes pervenerint, frater Meinherus de Querenwold, ordinis Sancte Marie Theulonicorum Ierosolimitani, magister terrarum Pruscie, salutem in omnium salvatore. Ad noticiam universarum cupimus devenire quod nos de consilio et consensu fratrum nostrorum fundavimus civitatem in territorio Pazlok iure Colmensi quam secundum primos locutores qui de Hollandia venerunt Holland appellavimus, dantes eidem civitati centum et triginta novem mansos iure Colmensi, prout in terra Colmensi ius habent mansi censuales; de quibus mansis quatuordecim mansos liberos deputavimus communitati civium ad pascua pecorum suorum. Et cum quatuor mansis libris et curia que prope iacet cimiterio, et cum una mensura siliginis et una mensura avene que dante sunt annuatim plebano a parochialibus civitatis de quolibet manso censuali dotavimus ipsorum ecclesiam parochialem. De residuis vero centum et viginti vno mansis censualibus possessores eorum de quolibet manso dimidiam marcam denariorum et quatuor pullos, et de quolibet aratro duas mensuras, unam videlicet tritici et unam siliginis, et de quolibet vinco unam mensuram tritici, singulis annis in festo Beati Martini Episcopi [= 11 Nov.] nostri domui solvere tenebuntur. Et in eodem festo dabunt in recognitionem domus vicule prefate civitatibus de quolibet area sex denarios annuatim.

Aan alle gelovigen in Christus, ter kennisneming van wie deze tekst zal zijn gekomen «wenst» broeder Meinhard van Quertfurt van de Duitse Orde van Sinte Marie van Jeruzalem, landmeester van Pruisen, heil in de Redder van allen. Wij wensen dat het aan iedereen bekend wordt dat wij op advies en met toestemming van onze broeders in het gebied Pazlok een stad volgens Kulmer recht hebben gesticht, welke wij naar de eerste initiatiefnemers die uit Holland waren gekomen Holland hebben genoemd, waarbij wij aan deze stad 139 hoeven volgens Kulmer recht gaven, zoals het recht dat cijnshoeven in het Kulmer land genieten; van welke hoeven wij er voor de gemeenschap der burgers 14 als vrije hoeven hebben bestemd tot weidegrond voor hun vee. Ook hebben wij hun parochiekerk begiftigd met vier vrije hoeven en een hofstede die daar bij ligt tot kerkhof, en een schepel rogge en een schepel haver die jaarlijks van elke cijnshoeve doc. de parochianen van de stad aan de plebaan te geven zijn. Van de overige 121 cijnshoeven echter zullen de bezitters verplicht zijn van elke hoeft een halve mark penningen en vier hoenders en voor elke ploeg twee schepels, namelijk een schepel tarwe en een schepel rogge, en van iedere 'hak' een schepel tarwe, jaarlijks op het feest van de Heilige Bisschop Martinus aan ons Huis te betalen. Ook zullen de inwoners van voornoemde stad op dezelfde feestdag als recognitie van (ons) gezag jaarlijks voor elk erf 6 penningen geven.

Predictorum autem mansorum granicias ita diximus distinguendas videlicet a canali in fluvio / Weyska quod flumine vulgariter dicitur, Weyskam ascendendo usque ad aquam Syrawi ubi influit Weyskam et per ascensum eiusdem aque Syrawi usque ad graniciam eis per nos ostensam et ab illa usque ad granicias illorum de Schonevelde et ulterius granicias illorum de Schonevelde ascendendo usque ad granicias ville Kuveli et ab eisdem graniciis usque ad bona Gerhards de Paslok et ab eisdem bonis descendendo usque ad Weyskam, et Weyskam ascendendo usque ad pedem montis supra quem predicta civitas est locata.

Item damus ad communes vias prefate civitatis incolis paludem a fossato introanti Weyskam facto inter pratum nostrum et bona Gerhards de Paslok in descensu Weyske usque ad lacum Drusen ubi influit Weyska, et ab illo loco procedendo ante Drusen usque ad aquam que Clepin appellatur et per ascensum eiusdem aque usque ad bona illorum de Kuveli, et ab inde usque ad bona predicti Gerhards de Paslok et ab inde usque ad fossatum primitus nominatum. Sed ab eodem fossato in descensu Weyske usque ad Drusen de littore Weyske per transversum in paludem sex uolus facientes retinemus et ab eo loco ubi Weyska influit Drusen usque ad Klepin, de Drusen per transversum in paludem similiter sex facientes nostre domui reservamus. Et predicti cives eidem paludi fossatum circumfodere tenebuntur.

De grenzen van (het gebied van) voornoemde hoeven hebben wij aldus laten vastleggen, namelijk: vanaf het kanaal in de rivier de Weyska, dat in de volksmond *vlutrinne* genoemd wordt, de Weyska stroomopwaarts gaande tot aan het water de Syrawis, waar dit in de Weyska uitmondt, en langs de stroomopwaartse loop van dit water Syrawis tot aan de grens die hen door ons getoond is, en vanaf daar tot aan de grenzen van de inwoners van Schonevelde, opgaande tot aan de grenzen van het dorp Kuvelt en vanaf diezelfde grenzen tot aan de goederen van Gerhard van Paslok, en vanaf diezelfde goederen neergaande tot aan de Weyska, en de Weyska stroomopwaarts gaande tot aan de voet van de berg waarop voornoemde stad gebouwd is.

Eveneens geven wij tot gemeenschappelijk gebruik aan de inwoners van voornoemde stad het broekland vanaf de gracht (die in de Weyska uitmondt en is gemaakt tussen onze weide en de goederen van Gerko van Paslok, stroomafwaarts de Weyska tot aan het Drusen-meer, waar de Weyska er in stroomt en vanaf die plek voortgaande voor de Drusen, tot aan het water dat Clepin wordt genoemd, en via de bovenloop van hetzelfde water tot aan de goederen van de inwoners van Kuvelt en vanaf daar tot aan de goederen van voornoemde Gerko van Paslok en vanaf daar tot aan de eerder genoemde gracht. Maar vanaf dezelfde gracht langs de benedenloop van de Weyska tot aan de Drusen, vanaf de oever van de Weyska dwars over het broekland gaande, behouden wij aan ons Huis zes touwen [= lengtemaat] voor en vanaf die plaats waar de Weyska in de Drusen stroomt tot aan Klepin, vanaf de Drusen dwars door het broekland gaande behouden wij eveneens zes touwen aan ons Huis voor. En genoemde burgers zullen gehouden zijn hetzelfde broekland met een gracht te omgraven,

Excipimus tamen de supradictis bonis omnibus loca pro molendinis valencia et rurs ac curias seu areas ipsi aptas, castrumque Pazlok et ortos ac spatium ante castrum sicut exitus de porta civitatis que vergit ad orientem versus hortum laterum usque ad graniciam in finali vice eorundem actorum factam, et ab illa directe versus Weysskam ad graniciam in vertice montis factam, et ab inde versus orientem per dorsum montium et curiuitates dorsi in qua agri civium et latera montium conveniunt usque ad vallem, deinde ultra vallem directe ad cacumen montis et sic ulterius per dorsum montis illius in quod latus montis et agri plebani conveniunt, usque ad locum qui Sanddorf vocatur, et ab inde directe usque ad canale in Weysska. Quicquid inter iam dictus metus et Weysskam ne castrum atque civitatem spaci fuerit nostre domi reservamus, hominesque quos in eodem spacio locaverimus communitatem habebunt pro prioribus suis et pro pascuis civium predictorum. Item conferimus predictae civitatis habitatoribus iudicia secundum ius Colmense, sed quicquid de multis iudicialibus duxerimus indulgendum vel retinendum seu quicquid aliud faciendum in nostro stabit beneficio et in hoc predicti debent consentanei reperiri. Iudicia vero super vis et stratis publicis in bonis predictorum civium et quicquid de ipsis de rivalibus nostris fratribus reservamus. Item si Prutheni vel Poloni seu quicumque Slavice lingue inter se discordaverint vel exacerint in civitate predicta vel bonis eius, iudicium hoc fratrum nostrorum examini subponimus et quicquid de eodem iudicio derivatur. Sed si quicumque / predictorum de Theutonico habeat, quicumque de causa fuerit, querelari iudicium hoc requirit a iudice civitatis. Econtra si Theutonici contra quempiam predictorum quicquid cause habuerit vel querere, hoc a nostris fratribus iudicetur. Volumus etiam ut nullas consuetudines que villicure vocantur inter se statuunt tam in civitate quam extra, nisi nostro consensu et consilio mediante. Item om-

Wij sluiten echter van alle bovengenoemde schenkingen de plaatsen die voor molens geschikt zijn uit, alsmede de straten en hofsteden of kavels die zich daarvoor lenen, evenals de burch Pazlok en de tuinen en het terrein voor de barcht waar men de poort van de stad verlaat die op het oosten gericht is, bij de baksteenloods, tot aan de grenspaal die gemaakt is bij de innerste punt van dezelfde tuinen, en vanaf daar rechtuit naar de Weysska, naar de grens die gemaakt is op de kruin van de berg en vandaar naar het oosten over de rug van de berg en de welvingen van de rug waarop de akkers van de burgers en de zijhellingen van de berg samenkomen, tot aan het dal; vervolgens over het dal heen rechtuit naar de top van de berg en zo verder over de rug van die berg, waarop de zijhelling van de berg en de akkers van de plebian samenkomen, tot aan de plaats die Sanddorf heet, en vandaar rechtuit naar het kanaal in de Weysska. Al wat tussen de reeds genoemde grenspaalen en de Weysska en de burch met de stad aan terrein zou liggen, behouden wij aan ons Huis voor. En de mannen die wij in hetzelfde gebied hebben geplaatst zullen een 'gemeenschap' voor hun vee hebben in de weiden van voornoemde burgers. Eveneens hebben wij aan de bewoners van genoemde stad de rechtspraak volgens Kulmer recht verleend. Maar wat ook maar van de vele te berechten zaken wij zouden hebben gemeend te moeten kwijtschelden dan wel inhouden, of wat ook maar anders gedaan zou moeten worden, zal afhangen van ons welgevallen. En hiermee moeten de voornoemden instemmen. De rechtspraak echter over de wegen en de openbare straten in de goederen van genoemde burgers en al wat zij daarvan zullen innen, behouden wij voor aan onze broeders. Eveneens als Prutheni of Poloni of wat voor Slavisch sprekende personen ook maar onderling onenigheid zouden krijgen of overtredingen zouden begaan in genoemde stad of de goederen ervan, brengen wij dit ter beoordeling onder het rechtsgezag van onze broeders, evenals al wat uit dezelfde rechtszaak aan inkomsten zou voortvloeien. Maar indien iemand van de genoemden met een Theutonicus over een of andere zaak een conflict zou hebben, zou dit het oordeel van de rechter van de stad vereisen. Als daarentegen een Theutonicus tegen enige van de voornoemden een zaak of geschil zou hebben, moet dit door onze broeders worden berecht. Wij willen bovendien dat zij geen gewonterechten die *villicure* worden genoemd onderling vaststellen, zowel binnen de stad als daarbuiten, tenzij met onze instemming en op ons advies. Eveneens van iedere

nam census que de mercatorio, de ludis iustilorum, de macellis carnium, de hancis pantum seu quodcumque quod commune potest esse derivabitur, dividendum prefate domus civitati, reliquam partem dividendum cum tota moneta nostre domus reservantes. Reservamus etiam nobis domos et curias ac platium retro plenum curias civitatem super fossato castris a curia Tylonis et planis vicinis cimiterium et ultra ad planities et domos vicinis cimiterii contingentes. Item omnium tentoria textorum in quibus parva laeta seu staminibus benifuntur et sicutur ut civitatem spectantia, libera esse volumus absque censu. Domus insuper predictis civibus / visum novalem seu aquaticam in Weysha et per Drusen liberam absque navio. Item indulgentis ipsis pescari in lacu Zambro cum omnibus instrumentis praeter rywyat et ut piscari possint in fluvio Weysha cum quibuslibet instrumentis absque clausuris aquae que vocantur ac per hoc piscandi in lacu Drusen cum omnibus instrumentis praeter rywyat liberam habent facultatem. Domus et ipsis licentiam codendi lignis in silva que Buchwalt vocatur, pro edificiorum et ignium aliorumque omnium necessitate. Item volumus ut nulla religio in supradicta locetur civitate sine fratrum nostrorum consensu et ut nullus absque domus nostre consensu alicui religioni det vel vendat arvam vel arvas, domum vel domos, curiam vel curias in civitate vel hinc eius, sed nec alicui layco quam diu in civitate nuberet residere. Prohibemus predictis civibus et nec in civitate nec extra in hinc eorum aliquam propugnaculum seu munitiorem absque nostra edificatione voluntate. Supradictis statuto de religiosis et arvis domum nostram volumus non includi. In quorum omnium memoriam et firmitatem perpetuum sigillum nostrum presentibus est appensum. Testes sunt frater Conradus Saccus, provincialis terrae Coloniensis, fratres Ludewicus de Schipfe in Elbingo, Heinrichus de Wylenowe in Castro Sancte Marie, Heinrichus in Cristburch, Guntherus de Swarzburch in Grudenz, commendatores, frater Conradus de Lychenthaien, frater Conradus Naveus et plures alii tam commendatores quam conventuales ordinis nostri fratres. Datum in Elbingo anno Domini MC CXXVII^{mo} Michaelis.

cijns (die van koopwaar, van marskramerskramen, van vleeshouwers, van broodlanken of al wat er verder ook maar gemeenschappelijk aan inkomsten kan worden genoten, waarbij wij de resterende hielden in de gehele mint voor ons Huis voorbehouden. Ook behouden wij voor ons de huizen en hofsteden en de straat achter de volle hofsteden van de burgers over de gracht van de burch vanaf de hofstede van Tylō en de beplanking in de richting van het kerkhof en nog verder tot aan de beplanking en de huizen die raken aan de punt van het kerkhof. En wij willen dat alle aan de stad behorende lakenramen waarop wollen lakens of draden worden gespannen of gedroogd, vrij van cijns zijn. Wij geven bovendien aan genoemde burgers de vrije scheepvaart of *aquatic* [= scheepvaartbelasting] op de Weysha en door de Drusen, behalve het veergeld. Bovendien staan wij hen toe te vissen in het Zambre-meer, met alle visgerei behalve het *nywant* dat zij kunnen vissen in de rivier de Weysha met welk visgerei ook, behalve de waterafsluitingen die *meer* genoemd worden, en hierdoor zullen zij vrije gelegenheid hebben te vissen in het Drusen-meer met alle visgerei behalve de *nywant*. Ook geven wij hen toestemming om hout te hakken in het bos dat Buchwalt wordt genoemd, voor huizenbouw, verwarming en ten behoeve van alle andere zaken. Eveneens willen wij dat er geen geestelijke instelling in bovengenoemde stad gesticht wordt zonder toestemming van onze broeders en dat niemand zonder toestemming van ons Huis aan enige geestelijke instelling een erf of erven, huis of huizen, hofstede of hofsteden in de stad of zijn goederen geeft of verkoopt, maar evenmin aan enige leek, zolang deze niet in de stad wil residieren. Ook verbieden wij aan voornoemde burgers om in de stad, of er buiten in hun goederen tegen onze wil enigerlei bolwerk of verschansing te bouwen. In voornoemd statuut betreffende de geestelijken en de erven willen wij dat ons Huis niet is inbegrepen. Ter gedachtenis en eruijge zekerheid van al deze zaken is ons zegel aan deze (brief) gebaang. Getuigen zijn broeder Conrad Sack, de provinciaal van het Kulmer land, broeder Ludwig van Schipfe uit Elbing, Heinrich van Wylenowe uit Marienburg, Heinrich in Cristburch, Gunther van Swarzburch uit Grudenz, allen commandeurs, broeder Conrad van Lychenthaien, broeder Conrad Swesus en vele anderen, zowel commandeurs als conventueelbroeders van onze Orde. Gegeven te Elbing in het jaar des Heeren 1297 op Michielsdag.

Wim van Anrooij

Literatuur, het Hollandse hof en de Hollands/Zeeuwse adel

Sprooksprekers

We schrijven 1400. Kort na Kerstmis brengt Dirc Mathijszoon, een rondreizende sprookspreker, een bezoek aan het hof van Albrecht van Beieren, graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen, om ten overstaan van de landsheer en zijn hovelingen één of enkele teksten voor te dragen. Dit geïsoleerde en op zichzelf beschouwd weinig spectaculaire gegeven staat vermeld in de grafelijkheidsrekening van Holland over de periode 10 oktober 1400 tot 10 oktober 1401. Om precies te zijn, staat er het volgende:

Item Dirc Mathijsz, die voir mynen lieven heerre gesproken hadde gegeven te verdrinken XII d.gr.¹

Uit dezelfde rekening blijkt dat Dirc Mathijszoon niet de enige was die omstreeks die tijd een literair optreden verzorgde. Zo maakte Willem van Hildegaersberch – een graag geziene gast in Den Haag, vooral tijdens christelijke hoogtijdagen – zijn opwachting aan het hof, en ook sprekers als Bertelmees van Watersloot en Pieter van der Minnen dienden zich aan om gedichten voor te dragen. Wat de graaf en de overige aanwezigen bij deze gelegenheid precies te horen kregen, blijkt niet uit de rekeningposten en is ook anderszins niet meer te achterhalen. Dat is nu eenmaal een kenmerk van dit type bronnen: rekeningen bevatten doorgaans een schat aan gegevens op het gebied van de literaire en materiële cultuur, maar naar het oordeel van moderne onderzoekers zijn ze bijna altijd te weinig expliciet. En als er bij uitzondering een titel of aanduiding van een tekst in de boeken wordt vermeld, dan blijkt maar al te vaak dat het betreffende werk op zijn beurt niet is overgeleverd.

Wie echter bereid is te abstraheren van het concrete historische voorbeeld en zich verdiept in het auteursstype dat hier in het geding is, kan zich bij benadering toch wel een voorstelling maken van wat er zoal ten gehore zal zijn gebracht in die laatste decemberdagen, nu zo'n zeshonderd jaar geleden. Het ging, zoals gezegd, om rondreizende dichters die *sproken* ten gehore brachten.² Dat zijn – eenvoudig gezegd – korte, didactische teksten op rijm, bestemd voor de mondelinge voordracht. Bij 'kort' valt te denken aan een gemiddelde omvang van zo'n 200 à 300 verzen. Uit diverse rekeningposten komt naar voren dat sprooksprekers dit soort gedichten meestal voordroegen als de vorst met zijn gasten aan tafel zat. Het genre kende een bloei in de periode 1340-1420, met een piek in de decennia rond 1400. In het repertoire van D. Hogenelst zijn er thans 358 bijeengebracht. Van Willem van Hildegaersberch zijn verreweg de meeste sproken bekend: 115 (wellicht 116), ofwel ongeveer eenderde van het totaal.³ Over

1. Geciteerd naar T. Meder, *Sprookspreker in Holland. Leven en werk van Willem van Hildegaersberch (circa 1400)* (Amsterdam 1991) 559. Uit dit werk zijn ook de volgende gegevens afkomstig die aan genoemde rekening zijn ontleend.

2. Sinds enige jaren hebben we de beschikking over een studie plus inventarisatie van het genre, vgl. D. Hogenelst, *Sproken en sproken. Inleiding op en repertoire van de Middelnederlandse sproke*, 2 dln. (Amsterdam 1997). Voor het nauwkeurigheidsbeef ik dit werk meer dan eens geraadpleegd.

3. Men komt de teksten van Hildegaersberch en de hierna te noemen auteurs op het spoor door gebruik te maken van

Abb. 1. Willelm van Hildegaersberch draagt een sproke voor tijdens het huwelijksfeest van Albrecht van Beieren en Margaretha van Kleef (1394), Schoolplaat door J.H. Isings (1968).

andere sprekers uit de Nederlanden zijn we minder goed ingelicht wat betreft aard en omvang van hun oeuvre. Van Bertelmeers van Watersloot bleef geen enkele tekst bewaard, van Pieter van der Minnen kennen we slechts één sproke (als hij althans vercenzelvigd mag worden met de Bredase dichter Pieter Vrengdegaer of Vrudengher, maar dat lijkt wel aannemelijk), en van Dirc Mathijzoon kennen we er ook maar één. Dat de sproken van Willem van Hildegaersberch zo goed bewaard zijn gebleven, kan indirect iets te maken hebben met de aankoop op 12 april 1409 door graaf Willem VI van Holland, de opvolger van Albrecht van Beieren, van een boek met 'veel schoone sproken' van de gevierde dichter.⁴ Het boek werd gekocht in Utrecht. Aan het Haagse hof was men er dus van op de hoogte dat er een auteursverzameling bestond en dat men daarvoor in de Domstad moest zijn.

Het toeval wil dat de sproken van Pieter van der Minnen en Dirc Mathijzoon exponenten zijn van hetzelfde literaire genre: beide auteurs schreven een lofdicht, een genre dat Willem van Hildegaersberch, voorzover we weten, nooit heeft beoefend. Pieter van der Minnen herdacht Willem IV van Holland als een dapper ridder in een sproke van 657 verzen, die hij vermoedelijk kort na diens dood op 26 september 1345 schreef.⁵ Hij besteedt aandacht aan de strijd tegen de Fransen, de drie reizen naar Pruisen, het bezoek aan het Heilige Land en de strijd tegen de Friezen, die de graaf van het leven beroofden tijdens de slag bij Stavoren. Hij besluit het gedicht met een korte maar zakelijke beschrijving van het gekwartierde wapen Henegouwen/Holland.

Opvallend genoeg bevat ook de enige sproke van Dirc Mathijzoon (152 verzen) die we

⁴ Het register op sprokenauteurs in Hogenelst, *Sproken en sprekers II*, 280.

⁵ Meder, *Sprokspreken in Holland*, 561.

nog kennen een wapenbeschrijving.⁶ Het gaat dit keer niet om het herkenningsteken van een historische figuur maar om het wapen van een Hollandse stad. Net als bij Pieter van der Minnen gaat het om een lofdicht, niet op een ridderlijke vorst, maar op de stad Haarlem. Lof-dichten op steden die eindigen met een wapenbeschrijving (of beter: een beschrijving waarin onderdelen van het wapen worden toegelicht) schijnen in de Nederlanden een bredere bekendheid te hebben genoten in de 15e en 16e eeuw. In Brabant werd er in de 16e eeuw althans ook een geschreven, namelijk op de stad Antwerpen.⁷ De beschrijving van het wapen van Haarlem wordt verbonden met de plaatselijke wapenlegende, waarin wordt uitgelegd hoe de stad aan zijn wapen is gekomen. Bij het wapen van Antwerpen beperkt de auteur zich tot een verklaring van bepaalde onderdelen waaruit het wapen bestaat. Bij Haarlem gaat het om het verhaal van de listige verovering van Damiate (1219), bij Antwerpen worden de losse handen (en de zes rozen) als rechtssymbolen verklaard en met de Romein 'Brabonus' in verband gebracht.⁸

Het is goed mogelijk dat Pieter van der Minnen zijn lofdicht op Willem IV aan het eind van de 14e eeuw, zo'n halve eeuw nadat het gedicht was ontstaan, nog ten gehore heeft gebracht in Den Haag: de strijd van graaf Albrecht tegen de Friezen vanaf 1396 verschafte het thema een nieuwe actualiteit.⁹ Dit laatste blijkt alleen al uit het feit dat het lofdicht rond 1400 in het Haags liederenhandschrift werd opgenomen. Dezelfde onzekerheid doet zich voor bij de sproke over Haarlem van Dirc Mathijszoon: hij zou het gedicht in Den Haag voorgedragen kunnen hebben, maar te bewijzen valt dit niet.¹⁰

Het werkterrein van sprekers beperkte zich immers niet tot het landsheerlijk hof. In het lofdicht op Haarlem zet de auteur zijn lofkracht bij door zich te beroepen op de vele reizen naar andere landen en steden die hij maakte tijdens zijn leven.¹¹ Sprekers traden aantoonbaar op in de stad, voor de magistraat of voor andere stedelijke geledingen of verenigingen, zoals broederschappen, of voor plaatselijke hoogwaardigheidsbekleders, al dan niet privé. Pieter van der Minnen ontving in 1365 bijvoorbeeld een beloning van het stadsbestuur van Middelburg omdat hij had gezongen tijdens de Sacramentsprocessie.¹² Van Willem van Hil-

5. Vgl. resp. M. Carasso-Kok, *Repertorium van verwijzende historische bronnen uit de Muldebeemster, Meilingerlevis, aarnalen, kneden en andere in Nederland geschreven verhalende bronnen* ('s-Gravenhage 1981) nr. 302 en Hogenelst, *Spoken en sproken* B, R302. De tekst is toegankelijk in E.F. Kossmann (ed.), *Die Haager Liederhandschrift, Faksimile des Originals mit Einleitung und Transkription*, 2 dln (Den Haag 1940) nr. 42. Het lofdicht wordt hier sprake gebracht in B. Sleiderink, 'Heer en meesters op het kasteel van Breda, Het literaire leven in de tweede helft van de veertiende eeuw' in: A.J. A. Bijsterveld e.a. (red.), *Cultuur en het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant. Literatuur – boekproductie – historiografie* ('s-Hertogenbosch 1998) 24-36, aldaar 26-31.

6. Vgl. resp. Carasso-Kok, *Repertorium*, nr. 223 en Hogenelst, *Spoken en sproken* B, R356. De tekst is toegankelijk in J.D. Rutgers van der Loeff (ed.), *Drie lofdichten op Haarlem. Het Middelnederlandsch gedicht van Dirc Mathijsen en Karel van Manden's Twee beelden van Haarlem* (Haarlem 1911) 13-17.

7. De tekst wordt niet genoemd in Hogenelst, *Spoken en sproken*. Hij is onder meer toegankelijk in L.G. Vischer, *Bijdragen tot de oude letterkunde der Nederlanden* (Utrecht 1835) 427-430. P. Arenis, *Antwerpen in dicht en beeld. Bibliografie* (Antwerpen e.z.) 6 nr. 2 geeft nadere verwijzingen.

8. Het gedicht draagt als titel: *Finiditio, oorsprong der wapenen metten borch, handen en trouwenheit der Stadt Antwerpen, van Brabons helen, als ook der twee verjaermenten* (Vischer, *Bijdragen*, 427). Brabonus staat sinds de 14e eeuw bekend als de Brabantse Zwainridder en als stichter van Antwerpen.

9. A. Janse, *Giensen aan de macht. De Frieso-orlog van de graven van Holland omstreeks 1400* (Den Haag 1993) 78-79 zet hier-voor een aantal literaire en kunsthistorische aanwijzingen op een rij.

10. In dit verband kan in elk geval worden opgemerkt dat de Haarlemmers naar Damiate togen in het gevolg van graaf Willem I van Holland, wat in vs. 80 van het lofdicht wordt genoteerd ('Si quannen door mitten jonghheit hees van Holland'), zij het overigens zonder dat expliciet naam en toenaam worden genoemd.

11. Vgl. Rutgers van der Loeff, *Drie lofdichten*, 13-17, vs. 1-5, vs. 10 en vs. 58.

12. Sleiderink, 'Heer en meesters', 27.

degaersberch zijn optredens bekend voor een stedelijk publiek in Middelburg en Utrecht.¹³ Hij sprak ten huize van Dirck van Rijn, commandeur van de Duitse Orde te Leiden. Ook was Hildegarsberch te gast in de Benedictijnerabdij Egmond en mogelijk had hij een connectie met het nonnenklooster te Rijsburg.

Algezien van het landsheerlijk hof, de steden en de kloosters, vormde ook de Hollandse adel een belangrijke publieksgroep. Hollandse en Zeeuwse edelen onderhielden meer of minder intensieve betrekkingen met het hof in Den Haag, dat ten tijde van graaf Albrecht als cultureel oriëntatiepunt zal hebben gegolden. Maar de traditie van sprooksprekers floreerde ook bij hen thuis, in eigen kring. Men hoeft de rekeningen van de graaf van Blois er maar op na te slaan om tot het inzicht te geraken dat ook bijvoorbeeld in Schoonhoven (waar de graaf van Blois resideerde) sprake was van een levendig literair verkeer.¹⁴ Sommige edellieden lielden er zelfs een eigen spreker op na, of boden reizende dichters tijdelijke bescherming. Herman Brinkman heeft aannemelijk gemaakt dat de graaf van Holland optrad als beschermheer van zowel Willem van Hildegaersberch als Bertelmees van Watersloot.¹⁵ Laatsgenoemde wordt in 1394 bovendien aangeduid als dichter in dienst van de Zeeuwse edelman Clais van Kortgene.¹⁶

Parallel aan de cultuur van sprooksprekers en hun korte teksten, die populair waren in brede maatschappelijke kring, werden er ook persoonlijke initiatieven ontplooid op meer incidentele basis die de literaire bloei in het graafschap Holland bevorderden. Van een spreeklied tot de verbeelding sprak, kon men voor een relatief bescheiden bedrag een afschrift laten maken.¹⁷ Langere teksten stelden evenwel hun eigen financiële randvoorwaarden, of het daarbij nu ging om de productie van een nieuw werk – al dan niet in vertaling – of om de verwaardiging van een afschrift van een al bestaande tekst. In de volgende paragrafen wil ik een globale indruk geven van de literaire cultuur buiten het sprooksprekersgenre, zowel aan het hof van de graaf van Holland als in de kring van de Hollands/Zeeuwse adel meer in het algemeen. Ik begin met een impressie van het hof in Den Haag rond 1400.

Het woord van eer

Lofdichten met een wapenbeschrijving, zoals die op Haarlem en Antwerpen, kunnen tot de sproken worden gerekend. Daarbinnen kunnen ze, als (sub)genre, ook als ereredes worden aangeduid.¹⁸ Dit genre kwam tot ontwikkeling aan het eind van de 13e eeuw, en werd vanaf het midden van de 14e eeuw vooral beoefend door herauten in het Duitse Rijk. Herauten waren een soort functionarissen in dienst van de adel die de regels en gebruiken van de ridder-

¹³ Meder, *Sprookspreker in Holland*, 431–432, ook voor het volgende.

¹⁴ Zie voor het rijke archief A.A.M. Schmidt-Ernsthausen: *Archief van de graven van Blois 1304–1397*, Rijksarchieven in Holland inventarisreeks 26 (s-Gravenhage 1982).

¹⁵ H. Brinkman, *Dichten uit liefde. Literatuur in Leiden aan het einde van de Middeleeuwen* (Hilversum 1997), 39–42.

¹⁶ Meder, *Sprookspreker in Holland*, 554.

¹⁷ Onlangs is er opnieuw een perkamenten rol met een spreeklied (*De gheloven sale*) onder de aandacht gebracht (Mechelen, Stadsarchief, z.s. (olm. br. 2411)). De rol stamt uit de tweede helft van de 14e eeuw. H. Mulder vermeldt de vondst van J. Deschamps in R. Jansen-Sieben (red.), *Levensfelheid in een hand. Handschrift Van Halbeem*, Tentoonstelling georganiseerd in de Koninklijke Bibliotheek van België. Schenkingszaal, van 9 april tot 22 mei 1999 (Brussel 1999), 109–110.

¹⁸ Dit genre staat centraal in W. van Zutphen, *Spiegel van ridderschap. Heraut Golee en zijn ereredes* (Amsterdam 1980), waaraan ook voor het volgende het een en ander is ontleend.

schap bewaakten en in ere hielden. In de Nederlanden was heraut Beyeren, sinds 1402 actief aan het Hollandse hof, gespecialiseerd in ererèdes. Als heraut Gelfre was hij aanvankelijk werkzaam aan het Gelderse hof, waar hij ook reeds lofdichien op ridders schreef. Hij vormt een van de centrale figuren in *Het woord van eer* van F.P. van Oostrom, waarin de literaire cultuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400 uitgebreid wordt beschreven.¹⁹ Dit boek is, door zijn aard en opzet, een groot succes gebleken. Door het aansprekende betoog zou men echter bijna vergeten dat de opzet in 1987 – het jaar waarin de eerste druk verscheen – uiterst gedurfd en vernieuwend was. Hier werd voor het eerst in de middeleeuwendistische een historische publiekkring in een welomschreven en herkenbare periode als uitgangspunt gekozen, en vervolgens werd de vraag opgeworpen hoe de literatuur in dit milieu functioneerde. De casus had niet beter gekozen kunnen zijn: het literaire materiaal dat zich met zekerheid in deze kring liet situeren was rijk en overvloedig. Als auteurs waren er onder meer Willem van Hildegarsberch en zijn collega's (de sprooksprekers), Beyeren (de heraut), Dirc van Delft (de hofkapelaan) en Dirc Potter (een grafelijk ambtenaar). Van Dirc van Delft was er de omvangrijke *Tafel van den hersten ghelove*, waarvan het fraai verlichte dedicatie-exemplaar bewaard bleef, en van de overige auteurs waren er redelijk omvangrijke oeuvres. Heraut Beyeren spande daarbij, in kwantitatief opzicht, de kroon, met de overlevering van maar liefst zes autografen, de meeste door hemzelf van kleurige heraldische illustraties voorzien.²⁰ Het algemene beeld van het literaire leven aan het Hollandse hof omstreeks 1400 dat uit *Het woord van eer* naar voren kwam, was met andere woorden kaleidoskopisch, veelkleurig en boeiend, en als methodologische proef op de som was het boek ook alleszins geslaagd.

In het slothoofdstuk trekt Van Oostrom een conclusie die sindsdien weinig aandacht heeft gekregen: de werken van de afzonderlijke auteurs dragen inhoudelijk een nogal individueel karakter.²¹ Men zou kunnen zeggen dat Albrecht van Beieren en Willem VI weliswaar de randvoorwaarden schiepen waarbinnen literatuur kon gedeien (Van Oostrom spreekt in dit verband liever van patronage dan van mecenaat), maar de diverse auteurs zijn er goed in geslaagd hun eigen stem te laten klinken, afhankelijk van ieders individuele achtergrond, opleiding en beweegredenen om de pen te voeren. Willem van Hildegarsberch slaat duidelijk een (maatschappij-)kritische toon aan, Dirc van Delft een geleerde toon, heraut Beyeren een ridderlijk/strijdvaardige, Potter een opportunistische. Elk van deze auteurs beschikt over een karakteristiek geluid en laat dat ook horen.

Bovendien moeten we erop bedacht zijn dat het geïntendeerde publiek niet voor alle auteurs hetzelfde was. 'Het publiek aan het Hollandse hof' is in dit verband een te algemene categorie. Dirc van Delft zal als hofgeestelijke van Albrecht van Beieren (die in het begin ook zijn universitaire studie, wellicht in Keulen of Erfurt, bekostigde) bijvoorbeeld een nauwere, meer

19 F.P. van Oostrom, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (5e dr.; Amsterdam 1996) hoofdstuk IV.

20 Over heraut Beyeren en zijn werk zijn sinds het verschijnen van *Het woord van eer* in 1987 twee afzonderlijke studies gepubliceerd, namelijk W. van Anrooij, *Spiegel van ridderschap en J. Verbij-Schillings, Beddwoning in Holland. Heraut Beyeren en de historiografie omstreeks 1400* (Amsterdam 1995). Oorlogs is een integrale editie verschenen van één van de zes autografen, vgl. J. Verbij-Schillings (ed.), *Het Haagse handschrift van heraut Beyeren, 16. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 13f G 37* (Hilversum 1999). Het Duits gekleurde taalgebruik van heraut Beyeren wordt geanalyseerd in C. de Haan, *Duinen in stijl. Duitse kleuring in Middeleeuwslandse teksten* (Amsterdam 1999).

21 Van Oostrom, *Het woord van eer*, hoofdstuk VII, paragraaf 3. In 1992 formuleert hij het als volgt: 'Bovendien lijkt het mij [...] niet meer zo zeker dat de vanuit sociologische optiek bijeengebrachte literatuur, in casu die van het Hollandse Beierse hof, een dieperliggende verwantschap zou vertonen die het milieu profiel scheidt ter onderscheiding van aanverwante (Middeleeuwslandse) literatuurkringen. Voor de teksten van *Het woord van eer* lijkt toch vooral een grote diversiteit karakteristiek.' (F.P. van Oostrom, *Aanvaard dit werk. Over Middeleeuwslandse auteurs en hun publiek* (Amsterdam 1992) 135).

persoonlijke band met de graaf hebben onderhouden dan de ambtenaar Potter, wiens werk een meer onafhankelijke indruk maakt, en die er bovendien een ethiek op nahoudt, gebaseerd op pragmatisme en rationaliteit, die veel moderner aandoet dan die van alle andere auteurs. J. Verbij-Schillings gaat ervan uit dat heraut Beyeren na zijn overgang van het Gelderse naar het Hollandse hof veeleer voeling heeft gehouden met de ridderlijk geïnspireerde Willem VI, die zijn vader pas na diens overlijden in 1404 zou opvolgen, dan met de zittende graaf.²²

Zo zijn er dus allerlei modificaties te bedenken die duidelijk maken dat de sprooksprekers borg stonden voor het meest openbare gedeelte van het literaire leven aan het Hollandse hof en dat de overige letterkundige voortbrengselen veeleer in kleine kring functioneerden en een meer incidenteel en op diverse personen en behoeftes toegesneden karakter droegen. Een van de conclusies in *Het woord van eer* luidt dan ook dat de grootste samenhang zich voordoet binnen het oeuvre van eenzelfde dichter. Onderlinge verwijzingen of invloedslijnen tussen de verschillende dichters in deze kring zijn er wel, maar ze zijn relatief zeldzaam.²³

Wat de santenhek binnen een oeuvre betreft, is het historiografische werk van heraut Beyeren nog wel het beste voorbeeld.²⁴ Dat heeft trouwens minder met de persoon van de auteur te maken, dan met de aard van zijn werk: voortbouwen op eerder eigen werk en aansluiting zoeken bij dat van voorgangers is nu eenmaal inherent aan het schrijven van geschiedenis, en dat was wat heraut Beyeren bijna uitsluitend deed. Zoals de teksten die we van hem kennen, deels in door hemzelf vervaardigde handschriften, een dicht vertakt en verjond netwerk van onderlinge relaties vertonen, zo blijkt zijn werk anderzijds verband te houden met onder meer de kroniek van de Chronogrammist (begin 15e eeuw) en die van de Clerc uten laghen landen (ontstaan tussen 1409 en 1417).²⁵ De samenhang is zo nauw en speelt zich binnen een zo kort tijdsbestek af, dat van beide auteurs mag worden aangenomen dat ze met het Hollandse hof verbonden zijn geweest.²⁶ Op historiografisch vlak kan het Hollandse hof omstreeks 1400 trouwens zonder enige overdrijving worden aangemerkt als een knooppunt tussen de voorafgaande periode waarin Stoke en Beka de dienst uitmaakten (late 13e en 14e eeuw), en de rijkgeschakeerde 15e en 16e eeuw, waarin de productie van geschiedkundig werk een enorme vlucht neemt, vooral na de uitvinding van de boekdrukkunst.

Het woord van eer is wel omschreven als een hoofdstuk uit een nieuw te schrijven literatuurgeschiedenis.²⁷ En inderdaad sluit het centraal stellen van een bepaalde publiekskring in een bepaalde periode aan bij ideeën die Van Oostrom bij een eerdere gelegenheid op dit punt naar voren heeft gebracht.²⁸ Van een afstand bezien zou men *Maerlants wereld* als een volgend hoofdstuk kunnen aanmerken, ware het niet dat Jacob van Maerlant in deze monografie als *auteur* centraal is gesteld en niet de literaire cultuur aan het hof van Floris V.²⁹ In het laatste

²² Verbij-Schillings, *Beeldvorming in Holland*, 24.

²³ Van Oostrom, *Het woord van eer*, 300.

²⁴ Voor het vervolg, zie Verbij-Schillings, *Beeldvorming in Holland*.

²⁵ Carasso-Kok, *Repetitorium*, resp. nr. 198 en 202. Vgl. Verbij-Schillings, *Beeldvorming in Holland*, 257-267.

²⁶ Verbij-Schillings, *Beeldvorming in Holland*, 257-262 gaat zelfs zo ver te veronderstellen dat het bij heraut Beyeren en de Chronogrammist om dezelfde persoon gaat. Zie in dit verband ook reeds W. van Anrooij, 'Heraut Beyeren en de sterftidant van Albrecht van Beieren', *Spiegel der letteren* 31 (1989) 301-311, aldaar 308-309.

²⁷ Zie de recensie van *Het woord van eer* door A.M.J. van Buuren, 'Geschiedenis of literatuurgeschiedenis?', *De nieuwe kritiek* 32 (1980) 492-499, aldaar 493.

²⁸ F.P. van Oostrom, 'Schetskaart of geschiedverhaal? Over methode en praktijk van (een) geschiedschrijving van de Middeleeuwerse letterkunde' in: A.M.J. van Buuren e.a. (red.), *Tweentijds. Dialect studies aangeboden aan W.P. Geurtsen ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag* (Utrecht 1985) 198-216 (hierd. in: Van Oostrom, *Aanvaard dat werk*, 117-154, met een 'Naschrift' op 134-135).

²⁹ F.P. van Oostrom, *Maerlants wereld* (10e dr.; Amsterdam 1999). In het vervolg zijn een aantal gegevens aan dit werk

geval zou immers veel meer aandacht zijn besteed aan een belangrijke auteur als Melis Stoke, die bij de huidige opzet van het boek slechts zijdelings aan bod komt. De keuze voor de auteur en diens oeuvre als centraal orderingsprincipe is welbeschouwd geen onverwachte nieuwigheid, maar tekent zich in feite dus al af in het slothoofdstuk van *Het woord van eer*. Letten we op de rol van graaf Floris V in het geheel, dan kan worden vastgesteld dat hij in de jaren tachtig van de 13e eeuw alleen in het geval van de *Spiegel historiae* als opdrachtgever optrad. Verder waren het, naar alle waarschijnlijkheid, zijn tante Aleide van Avesnes en de Zeeuwse edelen Nicolaas van Cats en Albrecht van Voorue die zich met de (literaire) vorming van de jonge graaf bemoeiden en teksten in opdracht gaven.

De Hollands/Zeeuwse adel

Albrecht van Beieren overlijdt (†1404), Willem VI volgt op. Willem overlijdt (†1417), Jacoba volgt op. Nadat ook Jacoba's oom Jan van Beieren (†1425) zich nog in de strijd heeft geworpen als opvolger, gaan Holland en Zeeland met het aantreden van Filips de Goede in 1428/33 op in het enorme Bourgondische machtscomplex. Net als in de Hollands/Henegouwse periode stukt het literaire leven in Den Haag zo goed als geheel. De feitelijke machthebber hield zich voornamelijk op in de zuidelijke Nederlanden. In die zin degradeerde het Binnenhof tot een soort buitenhof, waar op cultureel gebied niet veel meer te beleven viel. Filips was bovendien op het Frans geïntereerd, in die taal kwam er een rijk gestileerde hofliteratuur tot stand. Wie op landsheerlijk niveau naar de literatuurgeschiedenis van het graafschap Holland kijkt, krijgt dus te maken met een knipperlichteffect: 'aan' ten tijde van Floris V, 'uit' onder het Henegouwse Huis, 'aan' ten tijde van de Beierse hertogen, 'uit' in de tijd van de Bourgondiërs.

De discontinuïteit op het niveau van de territoriale vorst die hier aan het daglicht treedt, impliceert echter niet dat er in Holland geen sprake was van een continue literaire traditie. Deze manifesteerde zich tenslotte niet alleen op het centrale niveau van de macht, maar ook op het niveau daaronder, dat van de adellijke leenmannen. Anders dan in het graafschap Vlaanderen, waar de aanwezigheid van twee talen – het Frans en het Nederlands – de ontwikkeling van een gemeenschappelijke literaire traditie in de weg stond, was het in Holland zo dat deze als het ware breed gedragen werd door de graaf en zijn leenmannen.³⁰ Ook in de periodes dat de landsheer zelf voornamelijk op het Frans geïntereerd was (ten tijde van de Henegouwers en de Bourgondiërs) betoonde de Hollands/Zeeuwse adel zich in voorkomende gevallen actief op het terrein van de Middelnederlandse letterkunde. Het navolgende overzicht bevat daarvan een aantal voorbeelden. Ik onderscheid drie soorten gegevens: literaire activiteit van de adel zelf, mecenaat en boekenbezit.

Om met het eerste te beginnen: Floris V stond bekend als een goed zanger. Albrecht van Beieren was de auteur van een meilied.³¹ Met hun belangstelling voor lyriek gedroegen deze Hollandse graven zich conform de ideale hooftse normen. De adel in het graafschap was eveneens literair actief hoewel het daarbij echter deels om andere genres ging. Het begon al

ontleend.

³⁰ Voor een schets van de Vlaamse situatie, vgl. B. Besamusca, 'De Vlaamse opdrachtgevers van Middelnederlandse literatuur: een literair-historisch probleem', *De nieuwe taalgeden* 84 (1994): 150-162.

³¹ Vgl. achtereenvolgens B.J.L. de Gier van Jutphaas (ed.), *Konink van Holland van een ongenoomden gesteltste (genuwten) gheheten Konink van den Clerc, uen lighen landen bi der soe* (Utrecht 1867) 138, en Van Oostrom, *Het woord van eer*, 91.

vroeg, in de tijd van Maerlant. In de *Spiegel historiel* verwijst de Vlaamse dichter naar Nicolaas Persijn van Haarlem, die een Karelroman zou hebben vertaald over Willem van Oringen.³² In de volgende eeuw is er Pieter van der Minnen, de sprookspreker, die zichzelf in het lofdicht op Willem IV aanduidt als een 'wol geboren wandeler' (vs. 100), en die dus van adel was.³³ Jan van Brederode, in 1398 nog betrokken bij de strijd van Albrecht van Beieren tegen de Friezen, trok zich in de vroege 15e eeuw terug in het klooster Zeelhem (bij Diest) en vertaalde in die omgeving de *Somme le roi*, een omvangrijk catechetisch werk.³⁴ Van Willem bastaard van Wassenaar is een bewerking bekend van de *Lof van den Heyghen Sacramente* van de Brugse rederijker Anthonis de Roovere (het enig bekende afschrift dateert van ca. 1479).³⁵

Het mecenaat van de Hollands/Zeeuwse adel is een volgend aandachtspunt. Ook dat tekent zich reeds af in de tijd van Maerlant. Nicolaas van Cats en Albrecht van Voorne treden kort na 1260 op als opdrachtgevers van Maerlant. Nadien volgt Floris V hun voorbeeld, door Melis Stoke (of diens voorganger?) en andermaal Maerlant aan het werk te zetten. Volgens Van Oostrom mogen de Lancelotcompilatie (ca. 1320) en de *Merlijn*-voortzetting (1326) van Lodewijk van Velthem in verband worden gebracht met Gerard van Voorne (een zoon van Albrecht) als mecenas.³⁶ Tussen 1337 en 1351 werd een vertaling/bewerking van een astronomisch traktaat opgedragen aan Aleid van Zandenbergh en Buren, de moeder van de in de tekst genoemde Woltert III van Borselen (en halfzus van Willem III van Holland).³⁷ Vanaf de tweede helft van de 15e eeuw geeft de Hollandse adel regelmatig opdracht tot het vervaardigen van kronieken en genealogische geschriften (vaak betreffende de geschiedenis van het eigen geslacht).³⁸

Tenslotte is er het boekenbezit. Systematisch onderzoek op dit punt is nog nauwelijks verricht, aan materiaal ontbreekt het echter allerminst. Ik begin met een aantal voorbeelden waaruit blijkt dat de adel zich richtte op de literaire traditie aan het landsheerlijk hof. Omstreeks 1330-1340 bestelt een Jan van Polanen (vermoedelijk Jan I) een afschrift van de *Rijmkroniek* van Melis Stoke.³⁹ Het Haags liederenhandschrift (ca. 1400) bevat (deels) sproken en lyriek uit de tweede helft van de 14e eeuw (waaronder het lofdicht op Willem IV van Pieter van der Minnen) uit de omgeving van de Polanens.⁴⁰ In dit handschrift staan onder meer gedichten opgetekend van de sprookspreker Augustijnken, die we kennen uit de Hollandse rekeningen en (vooral) uit die van de graaf van Blois.⁴¹

32. W. van Anrooij, 'Aquitanië en de herkomst van de Hollandse graven, een 14e-eeuwse traditie' in: D.E.H. de Boer e.a. (red.), *Holland in wording. De ontstaingsgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw* (Hilversum 1991) 125-142, aldaar 139-141.

33. Men vergelijk de suggesties bij Hogenelst, *Sproken en sprokers* I, 165-171.

34. F. van Oostrom, 'De erfenis van Des contris summe', *Opilma* 14 (1996) 119-126.

35. De tekst is toegankelijk in H. Brinkman (ed.), *Het handschrift Jan Phillips. Hs. Beeldje. Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Germ. Qu. 557* (Hilversum 1995) nr. 112. Vgl. Brinkman, *Dichten uit lijden*, vooral 173-178.

36. F.P. van Oostrom, 'Mecenaat en Middeleeuwsche letterkunde' in: J.D. Janssens (red.), *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij. De Nederlanden van de 12de tot de 15de eeuw* (Brussel 1982) 21-44, aldaar 35-38 (beide in Van Oostrom, *Annusdomini dit werch*, 48-64, met een 'Naschrift' op 64).

37. W. van Anrooij, 'De reizende arts Peter van Münster' in: W.P. Gerretsen e.a. (red.), *Een school spierinkjes. Kleine spelletjes over Middeleeuwse artes-liberales* (Hilversum 1991) 13-15. De tekst is nog onuitgegeven. M.w.d., Lemmy Veltman (Leiden) heeft een editie in voorbereiding.

38. M. Lulofs, 'Die van Breda heeft men eens gesien. De Brederodekroniek van Jan van Leyden' in: B. Ebels-Hoving e.a. (red.), *Geschiedelijke enfe fustige historien. Latijnmiddeleeuwse geschiedschrijving in Nederland* (Hilversum 1987) 79-99 geeft een aantal voorbeelden.

39. Voor de datering van het afschrift, zie J.P. Gumbert, *The Dutch and their books in the manuscript age* (Londen 1990) 18.

40. Sleiderijk, 'Heer en meester', 31-34.

41. Meer over Augustijnken in Hogenelst, *Sproken en sprokers* I, via het register.

Gaat het tot hier toe om bekende, geïsoleerde voorbeelden, sinds het verschijnen van het proefschrift van G. Nijsten in 1992 hebben we de beschikking over een bron waarmee het beeld van de literaire interesse van de Hollandse adel aanmerkelijk kan worden uitgebreid. Er is namelijk een overzicht bewaard gebleven van het boekenbezit van Jan van Egmond (+1451), opgetekend in een oorkonde uit 1453.⁴² Op de lijst komen 29 titels voor:⁴³ Verreweg de meeste behoren tot de *artes*-literatuur. Er zijn boeken over astronomie, geneeskunde, hoe je paarden moet menen en verzorgen, hoe je vogels moet africhten, waarzegkunst, voorspellingen, reisverhalen, werken met een encyclopedisch karakter et cetera. Verder is er een groot aantal werken op het gebied van de geestelijke letterkunde, er zijn juridische teksten, spreken van Freidanck, een *Lehen spiegel*, een Hollandse kroniek. De inhoud van de bibliotheek is heel wat omvangrijker en veelzijdiger dan we ons op grond van de eerdervermelde incidentele aanwijzingen zouden durven voorstellen. En wat direct opvalt: het gaat grotendeels om gebruiks-literatuur. Literatuur die anno 1999 tot de canon wordt gerekend, neemt daarentegen een relatief bescheiden plaats in.

Conclusie

De literaire cultuur aan het Hollandse hof maakte een bloei door ten tijde van Floris V en Albrecht van Beieren. Ook de Hollands/Zeeuwse adel is al vroeg actief in het literaire verkeer, als producent, mecenas en consument. In de eerste fase (ca. 1260-1340) heeft deze groep met name aandacht voor ridderliteratuur. Ik spreek hier weliswaar van de Hollands/Zeeuwse adel, maar in de eerste fase is het vooral het aandeel van de Zeeuwse edelen dat opvalt, ook in de tijd dat de Frans-georiënteerde Henegouwers aan de macht zijn gekomen.

In de tweede fase (ca. 1340-1430) dienen de sprooksprekers zich aan. In hun voordrachtsteksten komt het ridderideaal als mogelijke levensvervulling nog wel ter sprake, maar slechts als onderdeel van een universeel maatschappijbeeld waarin ook andere standen een plaats hebben. Dichters als Hildegartsberch maken weliswaar in voorkomende gevallen gebruik van een hoofds register waar het gaat om vormgevingsprincipes (te denken valt aan het gebruik van *Natureingang* en personificaties, zoals in de Duitse *Minnereden*), maar snijden in vergelijking met de eerste fase ook tal van nieuwe thema's aan.⁴⁴ Door het ambulante karakter van de sprekers en hun relatief betaalbare optredens, lijkt de literatuur langzamerhand breder ingeburgerd te raken dan in de eerste fase, ook in de kring van de Hollandse adel. Deze ontwikkeling vindt steun in de aanwezigheid vanaf 1358 van een centraal hof waar de Middelnederlandse literatuur weer in aanzien staat.

42 De boekenlijst is toegankelijk in G.J.M. Nijsten, *Het hof van Gelre. Cultuur ten tijde van de heren van de Gulikse en Egmondse hoven (1371-1473)* (Kampen 1992) bijlage XVIII. De lijst wordt nader toegelicht op 178-182.

43 De omvang van de bibliotheek komt in grote lijnen overeen met die van Jan IV van Nassau en Maria van Loon, vgl. H. Brinkman, 'The composition of a fifteenth-century aristocratic library in Breda: the books of John IV of Nassau and Mary van Loon', *Quaerendo* 23 (1993) 162-183.

44 *Natureingang* (het begin van een gedicht door middel van een natuurtafeel dat is opgebouwd uit een aantal stereotypische elementen) en personificaties (als handelende personen voorgestelde abstracte begrippen) komen overigens niet alleen voor in de Duitse *Minnereden*. De reden waarom ik hier toch de *Minnereden* noem, is dat ik er sterk rekening mee houd dat de Middelnederlandse sprokkenaltraditie literair-historisch onder meer verbanden is met de *Minnereden* uit de Rijnsreek, die aldaar een bloeiperiode doormaakten (vgt. de in de eerste helft van de 14e eeuw. Vgl. M. Rheinheimer, *Rheinische Minnereden. Untersuchungen und Edition* (Göppingen 1975). Deze kwestie verdient nader onderzoek.

In de derde fase (vanaf ca. 1430) is de sprekerstraditie op zijn retour, valt het centrale hof in het graafschap weg, en zet de Hollandse adel de literaire traditie voort, aanvankelijk vooral in consumerende zin (boekenbezit). De klassiek ridderlijke thema's genieten nauwelijks nog enige aandacht. De Hollandse adel toont zich vooral geïnteresseerd in genres die sinds de 14e eeuw ook in andere maatschappelijke milieus in de aandacht zijn komen te staan: geestelijke letterkunde en *artes*-literatuur. Vanaf het derde kwart van de 15e eeuw komt daar de geschiedschrijving nog bij. Het gaat daarbij vooral om gewestelijke, Hollandse kronieken en kronieken van adellijke geslachten. Op het terrein van de historiografie treedt de adel meer dan tevoren op als opdrachtgever. De teksten die uit dit mecenaat ontstaan, zijn vaak een betrouwbare graadmeter voor het groeiende spanningsveld tussen de (belangen van de) Hollandse adel en de Bourgondische en Habsburgse overheid.

Louis Sicking

Hollands voorsprong ter zee*

Op 1 januari 1499 riep aartshertog Filips de Schone (1494-1506) de Nederlandse kustgewesten Vlaanderen, Holland, Zeeland en Friesland op een elf jaar oude verordening, de zogenaamde ordonnantie op de Admiraliteit, alsnog te publiceren opdat 'nyement ignorante daer of pretenderende en moge'.¹ De landsheer handelde hiermee op instigatie van zijn admiraal, Filips van Bourgondië, heer van Souburg, Sommelsdijk en Blaton. Deze bastaardzoon van de Bourgondische hertog Filips de Goede bekleedde het admiraalschap, dat als een stadhouderschap van de zee moest worden opgevat, sedert 20 juli 1498. In zijn aanstellingsbrief² was echter verzuimd op te roepen tot de publicatie van zijn benoeming en van de ordonnantie op de Admiraliteit, waarin de bevoegdheden van het admiraalsambt waren vastgelegd. Volgens Filips van Bourgondië-Blaton was dit nadelig voor de uitoefening van zijn ambt. Als een ordonnantie niet was gepubliceerd of afgekondigd, was deze namelijk niet geldig en miste de admiraal de formele basis voor de uitoefening van zijn gezag.³

In april 1499 voegde Filips de Schone de daad bij het woord en stuurde een deurwaarder, Jacques de Laubel, naar Holland met de opdracht de ordonnantie op de Admiraliteit te laten publiceren.⁴ Amsterdam leek aanvankelijk door de knieën te gaan voor de eis van de vorst. De stad aanvaardde het gezag van de admiraal voor zover dit gezag de privileges van de stad niet zou aantasten. Met dit voorbehoud was rekening gehouden. Volgens artikel 23 van de ordonnantie moest de admiraal de gewoonten en gebruiken van de zeesteden respecteren. Toch maakte Amsterdam de aanvaarding onder voorbehoud nog dezelfde maand weer ongedaan. Evenals de overige Hollandse steden keerde de belangrijkste zeestad zich toen tegen de afkondiging van de ordonnantie.⁵ Artikel 23 deed namelijk geen afbreuk aan de jurisdictie die de admiraal was toegekend. In laatste instantie zouden alle zeezaken onder hem ressorteren.⁶ Volgens deze clausule prevaleerde uiteindelijk het gezag van de admiraal, desnoods ten koste

* Dit artikel is gebaseerd op het proefschrift van de auteur: *Zinnicht en onnicht. Maritieme politiek in de Nederlanden, 1488-1558* (Amsterdam 1998); het onderzoek is mede mogelijk gemaakt dankzij een fellowship van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

1 Rijksarchief Zeeland te Middelburg (hierna RAZ), Archief van Rekenkamer A, Copulaatboek VI, inv.nr. 457, f. 15. Uitgegeven door E.A. Gooskens, *De admiraliteiten te Veere. Inventaris van het archief en een kort overzicht van de geschiedenis tot 1559* (typescript: Middelburg 1983) 19-20.

2 Aanstellingsbrief voor Filips van Bourgondië-Blaton als admiraal van de zee (20 juli 1498). Op 9 augustus legde hij de eed af in handen van de vorst. De Nederlandse tekst van de aanstellingsbrief in: RAZ, Rekenkamer A, Copulaatboek VI, inv.nr. 457, f. 15v.16. Uitgegeven door Gooskens, *Inventaris*, 17-18. De Franse tekst is uitgegeven door R. Degryse, 'De admiraals en de eigen marine van de Bourgondische hertogen 1384-1488', *Mémoires de la Société de la Marine van België* 17 (1965) 139-225, aldaar 224-225.

3 RAZ, Rekenkamer A, Copulaatboek VI, inv.nr. 457, f. 15.

4 Rapport van de deurwaarder (18 mei 1499), RAZ, Rekenkamer A, Copulaatboek VI, inv.nr. 457, f. 21-22. Uitgegeven door Gooskens, *Inventaris*, 21-23.

5 Behalve Amsterdam waren dit Dordrecht, Leiden, Delft, Haarlem en Rotterdam. RAZ, Rekenkamer A, Copulaatboek VI, inv.nr. 457, f. 21-22.

6 "... alles echter onder 't ressort van onsen gemelden admiraal...". C. Cau (red.), *Groot placetboek vernattende de plaatsen ende ordonnantiën van de Hooft-Mog. Heeren Staten Generael der Verenighde Nederlanden ende van de Ed. Groot Mog. Heeren Staten van Holland ende West-Vriesland, mitsgaders van de Ed. Mog. Heeren Staten van Zeeland IV* (Den Haag 1705) 1214. C.G. Roelofszen, 'L'armada à Veere, considérée dans ses attributions judiciaires (XVe-XVIe siècles)' in: *Publication du centre Européen d'Etudes Bourguignonnes* (hierna PCEEB) 24 (1984) 67-80, aldaar 71. J.M. Cauchies, 'Les sources

van de stedelijke privileges inzake de zeevaart. Dit was voor de Hollandse steden onaanvaardbaar aangezien deze hun welvaart in hoge mate te danken hadden aan de zeehandel en -visserij. Filips de Schone schijnt na 1499 het hoofd in de schoot te hebben gelegd. In elk geval vernieemt men gedurende enkele decennia niets meer over verdere pogingen van het centrale gezag van de Nederlanden om erkenning van de admiraal in Holland af te dwingen.⁷

Deze kwestie lijkt op zichzelf beschouwd van weinig betekenis. De belangen die hierbij op het spel stonden zijn daarentegen van moeilijk te overschatten gewicht en vormen het onderwerp van dit artikel: het ging om niets minder dan de controle over de Hollandse handelsvloot, één van de grootste handelsvloeden van Europa in de late Middeleeuwen. Volgens de ordonnantie op de Admiraliteit kwam deze controle toe aan de admiraal. Hij trad immers voor de zee op als stadhouder van de vorst en verkreeg als zodanig alle jurisdictie in zeezaken. Hiertoe behoorden niet alleen kwesties die zich ten gevolge van oorlog zouden voordoen maar eveneens 'civiele' zaken betreffende de bevrachting van handelsschepen of de gages van zeelieden.⁸ De realiteit was echter dat niet de centrale regering of de admiraal maar de Hollandse ingezetenen, vooral stedelingen, controle over de handelsvloot hadden. De maritieme expansie van Holland, die zich, toen het gewest deel uitmaakte van het Bourgondisch-Habsburgse statencomplex, beperkte tot de Europese wateren, en die zich later in het kader van de Republiek der Verenigde Nederlanden over de wereldzeeën uitstrekte, zou zonder deze handelsvloot ondenkbaar zijn geweest. Dit roept de vraag op welke betekenis de Hollandse handelsvloot of het Hollandse maritieme potentieel heeft gehad voor de uitoefening van zee-macht.

Scheepsmacht: het maritiem potentieel van Holland

In de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd bestond er nog geen duidelijk onderscheid tussen handels- en oorlogsschepen. In principe kon elk zeegaand schip zowel voor handel als militaire doeleinden worden ingezet. Daarom was het potentieel aan beschikbare zeeschepen van grote militaire betekenis. Een grote handelsvloot, een groot maritiem potentieel dus, was een machtsfactor van belang. Iedereen die zeeschepen bezat, kon er macht aan ontleen: zeemacht. Behalve enkele edelen die schepen bezaten, waren de meeste schepen in Holland in handen van stedelingen. Zij waren actief in de handel en de visserij maar konden hun schepen ook inzetten voor oorlog, kaapvaart of piraterij. Met de toename van de handel en de scheepvaart van de Hollandse steden en hun groeiende invloed op het bestuur van het graafschap, ontwikkelingen die zich na het midden van de 14e eeuw aftekenden, kreeg het scheepsbezit betekenis als machtsmiddel voor zowel de stedelijke als de grafelijke politiek. In de 15e en 16e eeuw heeft dit proces zich versterkt voortgezet, waardoor het Hollandse maritieme potentieel zowel binnen de Bourgondisch-Habsburgse Nederlan-

ces du droit dans les Pays-Bas Bourguignons' in: *PCEB* 28 (1988) 35-48, aldaar 36.

⁷ De kwestie van de erkenning van de admiraal in Holland zou de gemeenteraden echter nog meermaals verbitteren, vooral in de jaren 1536-1539 en 1560-1565. Zie hierover respectievelijk Sicking, *Zee-macht*, 61-69 en idem, 'Prijzrecht-spraak in de Nederlanden. De Admiraliteiten van Veere, Duinkerke en Gent, 1488-1568' in: D. Heilbant en D. Lambrecht (red.), *Van oud en nieuw recht. Handelingen van het XVde Belgisch-Nederlands rechtshistorisch congres. Gandara. Ontmoeting met het recht I* (Antwerpen 1998) 67-84, aldaar 76-77.

⁸ Gau (red.), *Placietboek* IV, 1208-1215.

den, waarvan het gewest sinds 1433 formeel deel uitmaakte, als op internationaal niveau aan betekenis toenam.⁹

Terwijl Holland in de 15e eeuw reeds beschikte over het grootste maritieme potentieel van de Nederlanden, kon het zich in heel Europa meten met de grootste vloten van die tijd. Met een geschatte omvang van 40.000 tot 50.000 ton overtrof de Hollandse vloot bijvoorbeeld de afzonderlijke vloten van de maritieme republieken Genua en Venetië. De Genuese vloot had omstreeks het midden van de 15e eeuw een geschatte omvang van ongeveer 20.000 ton. In 1491 bereikte de Venetiaanse vloot een capaciteit van 20.000 tot 30.000 ton.¹⁰ In de 16e eeuw nam de Hollandse vloot alleen maar in omvang toe. Omstreeks 1530 zou Holland over ongeveer 400 grote zeeschepen de beschikking hebben gehad.¹¹ Daarmee zou het gewest de gezamenlijke handelsvloten van Engeland en Frankrijk in omvang hebben overtroffen.¹² De registers van de Sonttol, die vooral een indicatie zijn voor de scheepvaart door deze voor Holland zo belangrijke waterweg tussen de Oostzee en de Noordzee, wijzen indirect op een verder groeiende vloot in de twee decennia na 1530.¹³ Vast staat in elk geval dat het aantal zee gaande schepen en het totale draagvermogen van de Hollandse vloot in de 16e eeuw aanzienlijk toenamen.¹⁴

Het maritieme potentieel van Holland, en ook Zeeland, was een van de redenen waarom de van oorsprong 'continentale' Bourgondiërs en Habsburgers hun macht over deze gewesten hadden willen uitbreiden.¹⁵ Aangezien de Bourgondiërs noch de Habsburgers eigen schepen bezaten, waren zij voor hun maritieme aspiraties en activiteiten aangewezen op het maritieme potentieel van hun onderdanen. De zeemacht van de vorst werd dus bepaald door de mate waarin hij de beschikking had over of gebruik kon maken van de schepen van particulieren. Vanuit deze realiteit wordt de betekenis van de kwestie uit 1499 over de afkondiging van de ordonnantie op de Admiraliteit in Holland duidelijk. De zeevarende Hollanders waren echter allen bereid hun schepen ter beschikking te stellen wanneer dat strookte met hun eigen belangen die voornamelijk de handel en visserij betroffen. Deze belangen waren lang niet altijd in overeenstemming met de belangen van de vorst. De verschillende belangen van de vorst en zijn zeevarende onderdanen hingen nauw samen met verschillende denkbeelden over het begrip zeemacht.

⁹ Voor de oorzaken van de economische groei van Holland in de late Middeleeuwen: J.H.P. Jansen, *Hollands oorsprong* (Leiden 1976) 10-15 en W.P. Blockmans, 'The economic expansion of Holland and Zealand in the fourteenth-sixteenth centuries' in: E. Aerts et al. (red.), *Studia historica oecconomica. Liber amicorum Henrici van der Wijk* (Leuven 1993) 41-58.

¹⁰ G. Assiet, *De Antwerpse scheepvaart in de XVI eeuw (1394-1480). Bijdrage tot de economische geschiedenis van de stad Antwerpen. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren* jaargang 35, nr. 72 (Brussel 1973) 399.

¹¹ R.W. Unger, *Dutch shipbuilding before 1800. Ships and guilds* (Assen en Amsterdam 1978) 11.

¹² J.D. Tracy, 'Herring wars: the Habsburg Netherlands and the struggle for control of the North Sea, ca. 1520-1560', *The sixteenth century journal* 24 (1993) 249-272; aldaar 252 n. 6 en idem, *Holland under Habsburg rule, 1506-1566. The formation of a body politic* (Berkeley, Los Angeles en Oxford 1990) 95 n. 16.

¹³ F. Snapper, *Oorlogsschepen op de overzeese handel van Holland 1551-1719* (Amsterdam 1950) 13.

¹⁴ Het gemiddelde draagvermogen van schepen die in de Oostzeehandel parocierden nam in de loop van de 16e eeuw waarschijnlijk iets af, maar het effect hiervan op de sterke groei van de vloot was gering. M. van Tielhof, *De Hollandse graanhandel, 1470-1570. Kopen op de Hollandse molen* (Den Haag z.j.) 106-108.

¹⁵ A.G. Joongheer, 'Holland in Erasmus' tijd' in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilio (red.), *De Nederlanden in de late Middeleeuwen* (Utrecht 1987) 379-392; aldaar 383. Voor de maritieme politiek van de Bourgondiërs zie: J. Pavon, *La politique navale des ducs de Bourgogne (1384-1482)* (Rijsel 1995).

voor de formulering van de strategie was de door de centrale regering in Brussel gewenste verlenging van de wijnimpost, een sinds 1550 geheven belasting op wijn ten behoeve van de financiering van de staande vloot van de Habsburgse Nederlanden. De Hollanders verklaarden dat het 'van noode es dat van keyzers wegen toegemact worden groote metiichte van scepen van oorloge ter zee in sulcken getale ende sulcx geequippeert dat zijne majesteit meester ende domineur mach blijven van de selve zee ende alle zijne majesteits vianden met geweld daer aff houden' en 'dat bij gebreeke van desen ende indien sulcx nyet en geschie alle zijne majesteits Nederlanden ende bijsonder die van Hollandt ende Zeelandt zijn gescrepen te comen tot onoverwinlycke schade ende in zulcker armoede als de voors. landen in tweehonderit jaeren geweest zijn.'¹⁷ De welvaart van deze linden was immers afhankelijk van de zeevaart. Overdrijving is gebruikelijk in teksten die handelen over de bescherming van de economische belangen van het gewest, maar de boodschap is duidelijk: Holland verlangde het gebruik van geweld, opdat de vorst meester van de zee of 'de sterkste ter zee'¹⁸ werd ten behoeve van de Hollandse handelsbelangen.¹⁹ De uitdrukking 'meester van de zee' werd in de 16e eeuw steeds vaker gebruikt. In de jaren 1540 en met name in de jaren 1550, wanneer de Frans-Habsburgse oorlogen intensiveren, is de uitdrukking geregeld terug te vinden in de correspondentie over zeezaken van de centrale regering in Brussel. 'Meester van de zee' heeft enerzijds betrekking op de eer en het prestige van de vorst, maar lijkt anderzijds een notie van controle over de zee te omvatten.

In ruil voor de wijnimpost, die in 1554 voor vier jaar verlengd werd, wensde Holland dat de centrale regering maatregelen trof die niet minder dan de gehele veiligheid ter zee garandeerden. Deze wens werd ingegeven door de zogenaamde voorbijlandvaart, waarbij goederen die uit Frankrijk en Iberie werden gehaald, direct werden doorgevoerd naar de landen aan de Oostzee.²⁰ Voordien waren de zogenaamde westvaart tussen de Nederlanden, Frankrijk en Iberie en de oostvaart tussen de Nederlanden en het Oostzeegebied min of meer gescheiden circuits geweest. Nieuwe handelspatronen stelden nieuwe eisen aan de veiligheid ter zee. De ambitieuze Hollandse visie stond echter in schril contrast met de werkelijkheid. De opbrengst van de wijnimpost bleef te gering om ook maar iets van de in 1554 verwoorde aspiraties te realiseren. Een hoge ambtenaar in Brussel merkte al in 1552 spottend op dat de wijnimpost niet eens genoeg opleverde om een enkele boot uit te rusten, laat staan een oorlogsschip.²¹ De centrale regering, die meer in overeenstemming met de eigen belangen en die van Antwerpen en Vlaanderen een defensieve strategie voorstond, ter bescherming van de zeeweg tussen Spanje en de Nederlanden en van de handel en de visserij tegen Franse oorlogs- en kaperschepen, kreeg telkens te maken met Hollanders die weigerden hun handelsschepen te bewapenen, ze voor de oorlog ter beschikking te stellen of de benodigde kosten voor konvoiering te maken.

Als admiraal van de Nederlanden (1540-1558) en stadhouder van Holland en Zeeland (1547-1558) lijkt Maximiliaan van Bourgondië een tussenpositie te hebben ingenomen tussen

17 Algemeen Rijksarchief te Brussel (hierna ARA), Archiven van de Raad van State en Audiëntie (hierna RSA), *Memorie* (1554), inv.nr. 1659/2, f. 338r.

18 ARA, RSA, *Memorie* (1554), inv.nr. 1659/2, f. 341r.

19 Vergelijk Tracy, 'Herring wars', 250-251, 270-271.

20 J. Lameere e.a. (red.), *Recueil des ordonnances des Pays-Bas 2e serie, 1506-1700 VI* (Brussel 1922) 335; Gerrit van Assendelft aan Marin van Hongarije (20 april 1554), ARA, RSA, inv.nr. 1646/3, f. 195r en *Memorie* (1554), RSA, inv.nr. 1659/2, f. 338r.

21 Tracy, *Holland*, 140.

de denkbeelden van de centrale regering en het gewest Holland. In 1551 uitte hij tegenover de regentes, Maria van Hongarije, de vrees dat de Fransen steeds sterker zouden worden wanneer zij geen middelen zou vinden om in samenwerking met de inwoners van de Nederlanden en Spanje de zee te beheersen ('d'estre maistré de la mer'). Op die manier, verwachtte Maximiliaan, zouden zij de Nederlandse scheepvaart uiteindelijk onmogelijk maken. Dit zou niet alleen tot verarming van de bevolking leiden, maar tevens tot gevolg hebben dat handelaren en schippers naar aangrenzende gebieden, waarmee Frankrijk niet in oorlog was, zouden emigreren.²² Deze redenering kwam in grote lijnen overeen met het betoog dat de Hollanders in 1554 opstelden. Door het gebruik van zeemacht moest worden voorkomen dat de Franse oorlogshandelingen de handelsconcurrenten van de Nederlanders in de kaart zou spelen.

In 1552 verklaarde de admiraal zich een voorstander van de uitrusting van tien à twaalf oorlogsschepen door de centrale regering ten behoeve van de oostvaart. Hij verwachtte dat de graanprijzen nog hoger zouden worden dan ze al waren en meende dat de Hollanders en de Zeeuwen hulpvaardiger zouden zijn, als zij zouden merken dat de centrale regering zich voor hun belangen inzette. Hoewel hij wat betreft de stijging van de graanprijzen gelijk zou krijgen, is zijn voorstel niet geïmplementeerd. De centrale regering gaf de voorkeur aan de visie van een andere hoge ambtenaar, Cornelis de Schepper, die als vlootcommissaris en als lid van de Raad van State en de Geheime Raad grote invloed had op de beleids- en besluitvorming inzake maritieme aangelegenheden. De Schepper was van mening dat men zich niet mocht laten leiden door de publieke opinie.²³ Maximiliaan van Bourgondië liet zich echter niet zomaar leiden door de publieke opinie, maar was zich wel bewust van het feit dat voor de uitoefening van zeemacht door de vorst aansluiting moest worden gezocht bij de belangen van de onderdanen. Zoals hij in 1551 zelf verklaarde, gaf hij zijn adviezen dan ook zowel 'pour le service de sa majesté' als voor 'l'amour que je doibz a la patrie'.²⁴ Wat hij met dit vage en abstracte begrip heeft bedoeld blijft in het ongewisse, maar het is duidelijk dat hij overeenstemming zocht tussen de belangen van de vorst en die van zijn onderdanen.

Besluit

De Hollandse scheepsmacht behoorde rond 1500 tot de grootste in Europa en was van grote economische en militaire betekenis. De kwestie die in 1499 ontstond over de publicatie van de ordonnantie op de Admiraliteit in Holland ging in feite over de controle over het Hollandse maritieme potentieel. Het centrale gezag slaagde er niet in deze controle te verwerven. Zonder medewerking van scheepseigenaren of voldoende financiële middelen was de uitoefening van zeemacht door de centrale regering onmogelijk.

Toch werd de notie van de vorst als 'meester van de zee' in de decennia na 1500 in toenemende mate gebruikt in de centrale administratie en werd zij door Hollandse autoriteiten en kooplieden overgenomen. De uitdrukking 'meester van de zee' werd op verschillende wijzen gebruikt en moet in de eerste plaats in verband worden gebracht met de eer en het prestige

²² Maximiliaan van Bourgondië aan Maria van Hongarije (10 september 1551), ARA, RSA, inv.nr. 1659/2, f. 200v.

²³ J.C.M. Warninck, 'De memorie van Cornelis de Schepper van den 12den februari 1552 over de verdediging van Holland, Zeeland en Vlaanderen, in den oorlog tegen Frankrijk' in: *Historische opstellen aangeboden aan J. Huizinga op 7 december 1942 door het historisch gezelschap te 't Groenendag* (Haarlem 1948) 247-273, aldaar 265-266, 270.

²⁴ Maximiliaan van Bourgondië aan Maria van Hongarije (10 september 1551), ARA, RSA, inv.nr. 1659/2, f. 200v.

van de vorst, die in belangrijke mate bepalend waren voor elk politiek handelen in de vroeg-moderne tijd. Toch had 'meester van de zee' ook een strategische betekenis, die evenwel minder eenduidig is dan het prestige-element. In het gebruik door Hollanders verwijst de uitdrukking expliciet naar een strategisch concept: het gebruik van militair geweld op zee ter ondersteuning van de handel. Vanwege zijn grote belangen in de Oostzeehandel kende Holland een lange traditie van het incidenteel inzetten van oorlogsschepen voor het openbreken van de Sont ten behoeve van een vrije doorvaart van de Hollandse handelsschepen. De offensieve strategie die Hollandse belanghebbenden in 1554 formuleerden naar aanleiding van de verlenging van de wijuinpost ging echter een stap verder. Zij impliceerde het aanvallen van de vijand en het van de zee verjagen van handelsconcurrenten opdat controle over de zee zou worden verkregen ten behoeve van de eigen handelsbelangen. Het was een denkbeeld dat getuigde van toekomstvisie. We hoeven maar te denken aan het geweld waarmee de VOC, de WIC en andere Europese handelscompagnieën de buiten-Europese wateren binnendrongen voor de opbouw van overzeese handelsnetwerken.²⁵

In Habsburgse-Nederlandse context had het 'meesterschap van de zee' alleen praktische betekenis voor de eer van de vorst. Als aanduiding voor controle over de zee, was het van betekenis voor het maritiem-strategische denken en gaf het aanleiding tot een opmerkelijke paradox. Terwijl de Habsburgse regering bij monde van zijn vlootcommissaris en staatsraad Cornelis de Schepper pleitte voor een bescheiden strategie van defensieve aard, formuleerden de Hollanders een offensieve strategie die inhield dat de vorst met gebruik van geweld controle over de zee zou krijgen ten behoeve van de handel. In ruil voor de betaling van de wijuinpost achtten zij de vorst verantwoordelijk voor de veiligheid van hun zeehandel en -visserij. Vanwege de tegenvallende opbrengsten van deze belasting bleef de Hollandse wens illusie. Zonder het enorme maritieme potentieel van de Hollanders zouden de Habsburgers de veiligheid van hun maritieme belangen nooit kunnen garanderen. Alleen de Hollandse handelsvloot had van de Habsburgse Nederlanden een zeemacht kunnen maken. Maar van alle Nederlandse zeegewesten was Holland het minst bereid oorlogsschepen uit te rusten voor de uitvoering van een defensieve strategie. Holland gaf de voorkeur aan de inzet van oorlogsschepen voor offensieve acties maar weigerde daarvoor te betalen, tenzij de eigen economische belangen op het spel stonden. Zolang deze belangen niet in overeenstemming waren met de dynastieke belangen van de vorst konden de Nederlanden geen zeemacht worden. Daardoor bleef het begrip 'meester van de zee' in strategisch opzicht een idee.

Dit vormde echter geen beletsel voor een verbeelding van de vorst als meester van de zee, geïnspireerd door de klassieke Oudheid en de ontdekkingen in de Nieuwe Wereld. Op een kaart van de Nederlanden van Jeronimus Cock uit 1557 is Filips II afgebeeld, zittend in een schelp, die wordt voortgetrokken door paarden (afb. 1). Neptunus, die de paarden drijft, roept de vorst toe dat zijn koninkrijk, *id est de zee*, aan hem toekomt, zover als de wereld reikt. Eens, zo voorspelt de zegod, zal de hele wereld de koning dienen en zullen de rechten van de drietand aan hem toekomen.²⁶ Deze voorspelling verwijst ongetwijfeld naar de Spaanse overzeese

25 Tracy, 'Herring wars', 250-251, 271 en idem, 'Introduction' in: idem (red.), *The political economy of northeast waters in early modern Europe* (Cambridge enz. 1991) 2-5, J.E. Thomson, *Mercenaries, pirates, and sovereigns. State-building and extraterritorial violence in early modern Europe* (Princeton 1994) 36-38.

26 'Neptunus ad Philippum Regem
 Esto, Philippie, mei pars haec pro tempore regit
 Terrarum ut quantum terminat illa, tuum
 Olim tibi tibi celsus in servitium
 Sic tua totius tura tridentis erunt.'

expansie. Op een meer abstract niveau verwijst de voorspelling naar een notie die tot op de dag van vandaag een cruciale rol speelt in het strategische denken: de onderlinge afhankelijkheid van zeemacht en wereldmacht.²⁷ Op de kaart van Cock vormen Filips II en Neptunus een verbinding tussen de Nederlanden, Spanje en het Spaanse overzeese imperium.

Filips II zou er niet in slagen de wereldheerschappij te verwerven zoals nogal onvoorzichtig door Neptunus was aangekondigd. Nauwelijks meer dan een decennium later markeerde de Nederlandse Opstand het begin van het einde van de Spaanse droom van wereldheerschappij. Vanaf dat moment was Neptunus de Nederlanders welgevalliger dan Filips II. Zoals bekend zou de Republiek der Verenigde Nederlanden zijn onafhankelijkheid bovenal baseren op zijn maritieme potentieel en uitgroeien tot een zeemacht van wereldformaat. Dit was mogelijk doordat in de Republiek de politiek-militaire doelen enerzijds en de economische doelstellingen anderzijds meestal met elkaar in overeenstemming waren.

Vin H.A.M. van der Heljen, *The oldest maps of the Netherlands. An illustrated and annotated cartobibliography of the 16th century maps of the XVII provinces* (Utrecht 1987) 58.

²⁷ De conceptualisering van zeemacht in relatie tot wereldmacht werd in West-Europa in gang gezet met het verdrag van Tordesillas van 1494. G. Modolski en W.R. Thompson, *Seapower in global politics, 1494-1993* (Londen 1988) 7. Over de Spaanse en Portugese aanspraken op de heerschappij van de wereldzeeën, de rechtsgronden hiervoor, en de betwisting ervan door Frankrijk, Engeland en de Republiek zie W.G. Grewe, *Epochen der Völkerrechtsgeschichte* (Baden Baden 1984) 300-322.

Johan Koppenol

Het Gulden Jaar 1600 in gedichten

Afreizen naar New York om luidkeels de seconden af te tellen op Times Square, voortrazen per Concorde om de eeuwwisseling tweemaal te beleven, of met de duikclub naar de nulmeridiaan om in 2000 kopje onder te gaan en in 1999 proestend weer boven te komen: in het tijdperk van de nanoseconde is niets te dol om de beleving van het ultieme moment luister bij te zetten. De millenniumkoorts heeft zelfs de historische wetenschappen bereikt, zoals blijkt uit symposia en themanummers over het passeren van aansprekende tijdsgreizen.

De opwinding lijkt overigens in het verleden zelden het huidige peil te hebben bereikt. Zeker, vanuit Rome werden er jubelaren afgekondigd, waarzeggers voorzeiden hun rampen en profeten voorzagen het einde der tijden, maar verder krijgt men de indruk dat de goegemeente hooguit een extra oliebol at, om vervolgens over te gaan tot de orde van de dag. Dat idee wekken althans de Hollandse dichters bij het betreden van het jaar 1600.

Dichters over het Gulden Jaar

Het einde van de 16e eeuw, met de hervorming en de Opstand één van de roerigste eeuwen uit de geschiedenis, is in elk geval geen aanleiding geweest voor uitgebreide bespiegelingen in poëzievorm. De jonge Pieter Cornelisz Hooft, die van 1598 tot 1601 door Europa reisde, maakt in zijn beknopte dagboek, de *Reis-heuchenis*, zelfs helemaal geen melding van de eeuwwisseling. En ook in zijn bekende rijmbrief uit Florence aan de leden van de Amsterdamse rederijderskamer de Eglentier ontbreekt elke toespeling op de nieuwe eeuw, terwijl het gedicht – over de vernieuwing van de Nederlandse dichtkunst naar Italiaans voorbeeld – zich daar bij mistek toe leende.¹

Niettemin heeft de eeuwwisseling haar sporen nagelaten in de literatuur. Zo stamt uit het jubeljaar een groep gedichten, ontstaan in de Haarlems-Amsterdamse kunstenaarskring rond Karel van Mander en Hendrick Goltzius. Tot deze kring behoorde ook de Amsterdamse schilder-dichter Cornelis Ketel (1548-1616). Ter gelegenheid van het Gulden Jaar schreef hij voor een aantal vrienden nieuwjaarsverzen. Twee van de in totaal zes bewaard gebleven gedichten, een sonnet en een lied, zijn gericht aan Goltzius, die ziek en zwaar melancholiek in Haarlem verbleef. Het lied eindigt met een bede tot God de kunstenaar zijn levenskracht terug te geven:

Soo dat hy u lof vermeerre,
Door zijn handt, dees Konstenaer,
Hem gheneest in 't gulden Jaer.²

1 P.C. Hooft, *Reis-heuchenis*, Ed. J. de Lange m.m.v. A.J. Huyskes (Amsterdam 1991); P.C. Hooft, *Gedichten* I, Ed. P. Leendertz en F.A. Stoett (Amsterdam 1899) 5-10; M.A. Schenkeveld-Van der Dussen, 'Hooft in Italië' in: A. Kluckhohn (red.), *De zeventiende eeuw: kunst en literatuur* (Utrecht 1990) 253-272, in n. 265; E.K. Grooten, '8 juli 1600; P.C. Hooft schrijft uit Florence een rijmbrief aan de Amsterdamse rederijders – P.C. Hooft in zuidelijk licht' in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (Groningen 1993) 182-187.

2 *Den Nederduytschen Helicon, eygentlijk wessende des maer-dicht beindenden lust-tomel* (Haarlem 1610) 215-216; ook in: K. van Mander, *De keyck der deucht*, Ed. H. Miedema en M. Spiess (Amsterdam 1977) 20-22.

Afb. 1. Hendrik Laurensz Spiegel (1549-1612). Gravure door H.J. Muller, 1614. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

Vermoedelijk heeft Karel van Mander dit lied onder ogen gekregen. Hij reageerde met *De kerk der deucht*, dat hij opdroeg aan Ketel.³ Van Mander maakt gretig gebruik van de mogelijkheden tot woordspel die de naam Goltzius met het 'gulden' jaar biedt, als hij de Deugd sprekend invoert:

O *Goltzen* vriendt, sy sprack, verbandt verdriet en suchten,
 En pluckt int nieuwe laer, nieu gulde-moedsche vruchten.
 De const-Godinnen strax uyt hen Castali vloet,
 Hem brochten eenen dranck met gulden-laersche groet,
 Vier-tijlich, ondermenght met Nectar, dranck der Goden,
 Wt eenen *Ketel* heet der liefden op-ghesoden, [...]

³ Afzonderlijk verschenen in 1600; in facsimile gereproduceerd in: Van Mander, *De kerk der deucht*, bijlage. De tekst werd in 1610 opgenomen in: *Den Nederduitschen Helicon*, 113-121.

Ick kreechder van mijn deel, dies moet ick danckbaer wesen,
 Ghelijckt ons Gulden vriendt is hoochlijck aenghenaem
 Wiens gulden gheest besit gheen ijerich lichaem:
 Maer willich om danckbaer te wesen gulden vrienden,
 Die gulden-hertich dus oock gulden-jonst verdienden.⁴

Ketel antwoordde op zijn beurt weer met drie danksonnetten. Behalve de gedichten aan Goltzius schreef Ketel ook nieuwjaarssonnetten aan Abraham Bloemaert, Jacques Razet, Gideon Fallet en een onbekende vriend die de zinspreuk *Aensiet persoon* voerde. In al deze gedichten, die in 1610 zouden worden opgenomen in de bekende bundel *Den Nederduytschen Helicon*, blijft het aspect van de eeuwwisseling voornamelijk beperkt tot woordspel.⁵

Iets meer diepte krijgt de overgang naar de 17e eeuw in de nieuwjaarsliederen van Amsterdamse en Leidse rederijkers. Binnen de rederijkerskamers, de toonaangevende literaire en culturele organisaties in bijna elke Hollandse plaats, was het niet ongebruikelijk het nieuwe jaar te verwelkomen met liederen. Het merendeel van deze liederen moet verloren zijn gegaan, maar gelukkig bleven er in Amsterdam en Leiden verzamelingen bewaard.

In Amsterdam heeft Hendrik Laurensz Spiegel (1549-1612), leider van de oude kamer de Egglentier en mentor van de jonge Hooft, zijn gedachten bij het jaar 1600 vastgelegd in het *Jubel-jaar-liedt op simpelyk gheloven en weldoen*. De katholiek gebleven Spiegel toont zich afkerig van alle religieuze strijd en hij grijpt de eeuwwisseling aan om een oproep te doen voor vrede en verdraagzaamheid:

't Is huyden een dach van vrolikheid.
 Zoo wy dit Jubel-jaare
 Verlaten alle partydigheid,
 En Christus vrée bewaaren.
 Wat is dat ons dogh twisten doet
 In krygh en moordt aldus verwoedt?
 De liefd die maakt een Christen:
 De haat teeldt antichrists ghebroedt,
 Zy komt al uytter hellen gloed:
 't Is duyvels werk te twisten.⁶

Spiegel pleit voor terugkeer naar de kern van het christelijk geloof, vastgelegd in de Tien Gebooden en het Onze Vader. Alle scherpslijperij over zaken die buiten deze eenvoudige geloofswaarden vallen, is duivelswerk. Men moet afstand doen van alle 'woord-twist-haar-kloven', zoals het typisch Spiegeliaans wordt aangeduid. De vorsten moeten de terugkeer naar het simpele geloof mogelijk maken en een eind maken aan alle twist. Het gedicht is een bedachtzame pleidooi voor religieuze tolerantie, doordrenkt van erasmiaanse, christelijk-humanistische ideeën.

De bundel *Nieuw jaar liederkens uyt ghegeven by de rectorijck kamer t'Aemstredam In Liefj'd Blaeijende vanden jaar vijftienhondert eenentachtich tot den jaer 1608* bevat nog een tweede Amster-

4. Van Mander, *De keych der denck*, verzen 101-106, 110-114.

5. *Den Nederduytschen Helicon*, 121-122, 214, 209-210.

6. In: H.L. Spiegelhel, *Hertspleghel en andere zelschrijfen*, Ed. P. Vlamming (Amsterdam 1764) 218-219; ook in: T. van Strien en E. Stronks (red.), *Het hart nader loven. Religieuze poëzie uit de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1999) 15-18.

dans lied op het jaar 1600, ondertekend met de kenspreuk *Wie cant ontvlien* van uitgever en boekverkoper Hans Mathysz (ca.1573-1603).⁷ Mathysz neemt het kerstverhaal als uitgangspunt. Christus is op aarde gekomen om de zonde van de wereld weg te nemen. De mens dient zijn oude leven af te leggen, Christus te volgen en de armen te vertroosten, wil hij de heerlijkheid van de eeuwige vrede Gods deelachtig worden:

Want hy als Middelaar
 Bidt voor ons al te gaar
 Dus wilt hem zijn danchaar
 Zijn weghen treden naar
 En u gaaven besteeden
 Aen Gods bedruckte leeden
 Die hy ons hier beneeden
 Ghelaten heeft in commer en beswaar
 Soo sully na zijn reeden
 Den nieuwen wech met vreedem
 Ju eewicheyt betreedem
 En inbileeren int nieuwe gulden jaar.⁸

Er is niet veel bekend over Mathysz. Hij was afkomstig uit Antwerpen en men heeft zich er wel over verbaasd dat hij zich heeft aangesloten bij de Eglentier en niet bij de Amsterdamse kamer voor Brabantse vluchtelingen, het Wit Lavendel.⁹ Misschien speelde hier religie een rol. Het feit dat Mathysz Christus als Middelaar laat *bidden* voor ons heil, zou kunnen duiden op katholieke ideeën. In het protestantse gedachtegoed bidt men in de regel niet via Christus tot God.¹⁰ Dat biedt een mogelijke verklaring waarom hij zich beter thuis voelde binnen de tolerante Eglentier, maar bij gebrek aan meer gegevens kan dit niet meer zijn dan een voorzichtige suggestie.

In Leiden woei de wind uit een heel andere hoek. De Leidse nieuwjaarsliederen zijn overgeleverd in een handschrift van Pieter Cornelisz van der Mersch (ca. 1544-1629), alias Piero, de zot van de rederijkerskamer de Witte Acoleyen.¹¹ Naast eigen werk tekende Piero ook veel liederen van anderen op. Voor het jaar 1600 zijn er twee liederen bewaard, één van Piero zelf en één van een rederijker die tekent met de zinspreuk *Tis God bekend*.¹²

In de Leidse nieuwjaarsliederen klinkt geen religieuze tolerantie en hang naar vrede. Het lied van Piero heeft een krachtige anti-katholieke inzet:

⁷ *Nieuw jaer liedkens niet ghegroen by de rederijck kamer: l'Aemsteldredam In Liefde Bluyende overden jaer vijftienhonderd eenen-achtichich tot den jaer 1608* (Amsterdam 1609) fol. C2v-C6r; n.n. C6r.

⁸ *Nieuw jaer liedkens*, fol. C6r.

⁹ A.A. Keersmaekers, *Wandelend in Den weenen lusthof. Studie over een Amsterdams liedboek 1602-1609-1607-1610* (Nijmegen 1985) 39-41.

¹⁰ Over het algemeen bidden protestanten in Christus' naam en om Christus wil: het feit dat Christus is gestorven maakt dat men zich rechtstreeks tot God kan richten. Geheel onduidelijk is bijvoorbeeld Calvijn op dit punt echter niet (*Instituta* III, cap. 20).

¹¹ Gemeentearchief Leiden [=GAL], Gildenarchieven inv.nr. 1473. Behalve nieuwjaarsliederen bevat het handschrift ook afdelingen met meliëderen en overige liederen. Zie voor Van der Mersch P.J.J. van Thiel, 'Frans Huts' portier van de Leidse rederijkerskamer Pieter Cornelisz van der Mersch, alias Piero (1544-1629). Een bijdrage tot de ikonologie van de hokking', *Oud-Holland* 76 (1961) 153-172.

¹² GAL, Gildenarchieven inv.nr. 1473, fol. 4r-5v, 11v-13r.

Afb. 2. Pieter Cornelisz van der Mersch (ca.1544-1629). Paneel door N.N. naar C. Cornelisz van Haarlem, ca.1596. Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden.

Heer t' gulden jaer, doet toch verblyden
 Die twen naem, op recht belyden;
 Breeckt hun raetslagen, die met list
 t' Lant soucken te maecken Papist.¹³

Het lied volgt verder het kerstevangelie en is in wezen een religieus gedicht. *Tis God bekend* vaart een meer politieke koers. Het lied opent met de oproep niet te zwichten voor de verlokkingen van een 'beveynsden paeijs':

De Spaensche natij wilt doch al versaecken
 Want haer voornemen, strijt tegens reën
 Om van Nederlant nieu Spaingen te maecken,
 De mans dooden, de vrouwen vertreen.
 Dit lant schijnt haer tot rooff gegeven
 Tis een verkeerde vree,

¹³ GAL, Gildenarchieven inv.nr. 1473, fol. 4r. Bij de transcriptie van de liederen in handschrift is het gebruik van u/v/ww aangepast aan het moderne gebruik; hoofdlettergebruik en interpunctie zijn gemoderniseerd.

Bewaert u stee,

Wilt int gulden jaer volstandich leven.¹⁴

In de rederijersliteratuur geschreven rond 1600 zijn meer waarschuwingen te vinden voor de Spaanse vredeshandel.¹⁵ De dichter herinnert aan de schuldeloze Indianen, die de Spanjaarden in vriendschap hadden ontvangen en toch massaal werden omgebracht, en aan de wreedheden in Zutphen en Naarden. Het gedicht heeft daardoor veel weg van de geenzientieeren, ook in de slotbede:

Prince onzen Leen, wilt doch helpen vichten,
Bewaren u thuijn van Hollant schoon,
Op dat graeff Maurits, goe orden mach stichten
En als Bataviërs voeren den Croon
Voor u vryheyt en Privilegie.
Laet Liefdd', 't is Godt bekend,
Zijn t Fondament,
Int gulden jaer toont deze remegie*.¹⁶

*remedie, redmiddel

Religieuze tolerantie versus antipapisme en hang naar vrede versus strijd lust; tussen Amsterdam en Leiden gaapte anno 1600, althans waar het de rederijers betrof, een diepe kloof.

Eén jaar later

In alle drakte om het moment waarop er een nieuwe eeuw of zelfs een nieuw millennium aanbreekt, zou men bijna vergeten dat er na de eerste januari gewoon doorgeleefd moet worden. Dat zal gelden voor het jaar 2000, zo goed als het gold voor het jaar 1600. Hoe het de Hollandse dichters verging is af te leiden uit de gedichten voor het jaar 1601. Het toeval wil dat er ook uit dat jaar redelijk wat materiaal is overgeleverd.

Ten eerste terug naar Cornelis Ketel. Ook in 1601 heeft hij zich gezet aan het schrijven van een jaardicht-in-sonnetvorm voor zijn vrienden. Dit gedicht, dat net als de verzen voor het Gulden Jaer is terug te vinden in *Den Nederduytschen Helicon*, begint als volgt:

Een eenigh Nooddigh een, voor groet, in 't jaer van eenen,
Wensch ick mijn herten vrient, u Goltzi, Mander mee.
Tot een gherust ghemoet, voor een met 's Hoogsten vree,
Van 't een daer 't al uyt vloeyt, die 't eenigh kan verleenen,
Ghemerckt ons in het Jaer van eenen is verscheenen,
En wy 't beginsel sien eens nieuwen Eeuws alree [...].¹⁷

De woordspelingen met 'gulden' en Goltzius zijn ingeruild voor die met 1601, 'één' en Van Manders kenspreuk *Een is nooddigh*, maar de toon blijft gehandhaafd.

¹⁴ GAL, Gildenarchieven inv.nr. 1473, fol. 11v.

¹⁵ J. Koppelman, *Leids heetst. Het Latijnsepel (1596) van Jan van Hout* (Hilversum 1998) 94-95.

¹⁶ GAL, Gildenarchieven inv.nr. 1473, fol. 13v.

¹⁷ *Den Nederduytschen Helicon*, 211.

Dat kan niet helemaal worden gezegd van de Amsterdamse rederijkers-nieuwjaarsliederen. Voor het jaar 1601 zijn er opnieuw twee overgeleverd, weer één van de hand van Spiegel, de tweede van een minder bekende rederijker. De opening van Spiegels gedicht ademt teleurstelling. De hoop op vrede waarmee hij het Gulden Jaar inging is niet in vervulling gegaan:

Dit ghulden Jaar is duet, de ghulden wereld mede,
Dees yzer weereld blyft door kerk-twist in onvrede:
Ten zy eens 't nieuwe Jaar een ghulden jaar verstreckt,
Des ikkers oude haat ons in 't verderven trekt.

Ach daar God bout zyn kerk, bout ikker een kapelle:
Ghoods liefd na d'Hemel stiert, die ikker-liefd, ter bellen:
In Adam boude God zyn Kerk ootmoedigh slecht,
Door Évas weet-ziekt bout de ikker kerk-ghevecht.

Ook de katholieke Spiegel is van mening dat de misstanden in de oude kerk moesten worden weggewuimd, maar dat had nooit mogen leiden tot kerkscheuring. Erasmus stond een juiste, 'beschroomde' wijze van zuivering voor. Helaas stonden er daarnaast scheurmakers op, zoals de wederdopers Melchior Hofmann en Jan Beuckelsz, oftewel Jan van Leiden, die met geweld in Munster zijn eigen filiaal van Gods koninkrijk op aarde opende. Zover was het eerder, ondanks kritiek en afgoderij, nooit gekomen:

Meent ghy, die kerken sticht, dat d'oude niet en weten?
Haar is door lang verzoek u kindsverstand vergheten,
Ghy Jan, ghy Monster-prins, wat maakt u heersch en stout,
Dat ghy nu u verstand, flux doopt en kerken bout.

Men bout geen kerk door twist; maar tweedracht moette stueren.
D'een ban broet d'ander ban: men heeft geen wond met schueren.
Erasmus eyscht beschruemt kerkuivering die sticht:
Jannen en Melchers stout verbystren 't nieuwe licht.

Veel mannen Goods wel eer bestraffen leer en leven,
Maar noyt en hebben zy haar uit de kerk begheven:
Men eerde slang en kelf, men deet Afgodery:
Maar noyt en maakt Propheet een kerk zelf an d'een zy.¹⁸

Ook de tweede Amsterdamse rederijker, die zich verschuilt achter de kenspreuk *Verkiezen doet verbiesen*, betoont zich teleurgesteld:

JNt nieuwe Jaar dat God mi gheeft
Een nieuwe eeuw begintse! heeft
Van nieuwe hondert Jaaren

18 Spiegel, *Hovispijghel en andere zelschappen*, 220-222.

Maar lacy¹⁹ door ons leeven snoot
 Verkeeren nu van gout in loot
 Ons tijden vol beswaeren.
 Het gulden Jaar dat is verby
 Vol twist vol tweedracht en party
 Vol ongerechtighede
 Och ofmen inden nieuwen tijt
 Vant oordoch eens mocht zijn bevrijt
 En treen in een goe vrede.¹⁹

¹⁹helaas

Net als Spiegel herinnert de dichter aan de Gouden Eeuw zoals bijvoorbeeld Ovidius die in het eerste boek van de *Metamorphosen* beschrijft: de mythische oertijd waarin de wereld nog in een paradijselijke staat verkeerde. Men ploegde in vrede zijn land, men leefde in veiligheid en ieder nam genoegten met het hoognodige: 'Niet meer dan lijfs nootruft men nam / Vant' geen van God veel vouchich quam'. De dichter verwijst hier naar het populaire ethische idee van de nooddrift: een mens heeft niet meer nodig dan voedsel, drank, kleding en een onderdak.²⁰ De zondige natuur van de mens had de Gouden Eeuw doen verkeren in een Eeuw van Lood. Alleen door beroof kan de mens Gods gunst terugwinnen.

De Amsterdamse bezorgdheid werd niet gedeeld door de Leidse rederijkers. Het handschrift van Van der Mersch bevat niet minder dan vier nieuwjaarsliederen voor 1601, geschreven door Piero en rederijkers met de volgende kenspreuken: *Const ich Pot, Haet nijt alijt en Toont Leeuwen cracht*.²¹ Bij Piero geen teleurstelling maar triomf: het Gulden Jaar had gebracht wat hij er van hoopte, namelijk een daverende overwinning voor het protestantisme in de Slag bij Nieuwpoort:

Adieu jaer van wonder,
 Ghy hebt den roep alleen
 Vanden Paus bijzonder,
 Mer voor Nieuwpoort van geen.
 Menige blaewe scheen
 Stiet elck paus pilaer
 Met peerden over een:
 Zulck loon, gaf t'gulden jaer.²²

Ook hier vertonen de Leidse jaarliederen sterke overeenkomst met het repertoire uit het *Geuzenliedboek*. Sommige liederen over de Slag bij Nieuwpoort noemen het Gulden Jaar trouwens ook nadrukkelijk.²³ Van de drie andere jaarliederen hebben er twee een uitgesproken religieus karakter: zowel *Const ich Pot* als *Haet nijt alijt* haken aan bij kerst en leggen de nadruk op de noodzaak Christus te dienen en zo vergeving te krijgen voor de zonden. In het jaarlied van *Toont Leeu-*

¹⁹ *Nieuw jaer liederen*, fol. C6r-C7r.

²⁰ Zie voor dit idee in de Nederlandse renaissance-literatuur: M.B. Smits-Veldt, *Samuel Coster: ethicus-didacticus. Een onderzoek naar dramatische opzet en motief instructie van Ifiges, Polyxena en Iphigenia* (Groningen 1986) 191-197; Koppelman, *Leids liedek*, 349-353.

²¹ GAL, Guldenarchieven inv.nr. 1473, fol. 116v-18r, 18v-20r, 22v-24v, 25r-26r.

²² GAL, Guldenarchieven inv.nr. 1473, fol. 24r.

²³ Zie: E.T. Kuiper en P. Leendertz (red.), *Het Geuzenliedboek II* (Zutphen 1924-1925) 81-85 (nr. 166, 167), m.n. 83.

een *cracht* overheersen opnieuw de anti-Spaanse gevoelens en de Oranje-propaganda.

De grote verschillen tussen Amsterdam en Leiden zijn dus gebleven. Met enige voorzichtigheid kan men stellen dat het hier gaat om een kloof die de Eglentier scheidt van alle overige Hollandse kamers. Sinds de heropening van de Amsterdamse kamer na de alteratie lijkt zij een geheel eigen koers te varen, elitairder en intellectualistischer dan de kamers elders. Tegenover de humanistische roep om vrede uit Amsterdam stond de nationale propaganda van de rederijders uit steden als Haarlem, Leiden, Gouda, Delft en Rotterdam.²⁴ Die propaganda klinkt in nieuwjaars- en geuzenliederen, zo goed als op de onderlinge wedstrijden. Ligt hier een verklaring voor het ontbreken van de Eglentier op alle belangrijke rederijderswedstrijden gedurende het laatste kwart van de 16e en het begin van de 17e eeuw?

Besluit

De gedichten die ontstonden naar aanleiding van het Gulden Jaar 1600 laten op ingetogen wijze iets zien van de tijdgeest vier eeuwen geleden. Men stond aan het begin van Hollands Gouden Eeuw. Voor sommigen reden tot groeiend zelfbewustzijn en trots op de bevochten vrijheid; voor anderen overheerste de zorg om de strijd en het ontstaan van nieuwe onvrijheden – reden tot terugverlangen naar die andere, Ovidiaanse Gouden Eeuw.

De uitbundige, soms decadente vieringen van de komende millenniumwisseling zeggen veel over de wereld van nu. De globalisering leidt tot allesbehalve relativering van de westerse cultuur. De hele wereld, waarin miljoenen leven volgens de joodse, islamitische, Chinese of bijvoorbeeld Japanse tijdrekening, zal hoe dan ook weten dat men volgens de christelijke jaartelling een jubeljaar ingaat, al kan men zich afvragen hoeveel reden tot jubel er eigenlijk is. In elk geval heeft Spiegels roep om vrede en verdraagzaamheid nog niets aan actualiteit ingeboet.

24 M.B. Smits-Veldt, "Waer in ons daden, boven de Romeynsche zijn te prijzen": rederijders dragen bij aan het Hollands zelfbewustzijn, Rotterdam 1598", *Spektator* 21 (1992) 83-100.

Milja van Tielhof

De handel op de Oostzee. Een unieke momentopname van het bedrijfsleven

De moedernegotie rond 1700

In Holland werd de handel op de Oostzee in het algemeen, en de graanhandel in het bijzonder, eenwenlang beschouwd als de *moedernegotie*. Deze bedrijfstak werd soms aangeduid als de ziel, het fundament of de hartader van de handel, maar de populairste bijnaam was wel moedernegotie of moedercommercie. De betekenis van deze troetelnaam was drie- of zelfs vierledig. Ten eerste was de moedernegotie historisch gezien nummer één: in de Nederlandse geschiedenis was deze handel als eerste tot ontwikkeling gekomen, namelijk al in de Middeleeuwen, en hij behoorde als het ware tot een eerdere generatie dan de andere takken. Ten tweede was de handel op de Oostzee het meest omvangrijk wat betreft het aantal erbij betrokken schepen, zeelieden en goederen. Ten derde was de Baltische handel van cruciaal belang omdat hij een grote stimulans uitoefende op de handel op andere routes, alsmede op de scheepvaart, de visserij en de nijverheid. Van het hele commerciële systeem was hij de hoeksteen, die men niet ongestraft kon weghalen. We zouden nog een vierde betekenis kunnen toevoegen: de Oostzeehandels leverde grote hoeveelheden goedkoop basisvoedsel, namelijk graan, en was dus van essentieel belang voor het voortbestaan van de Nederlandse bevolking. Zoals een moeder zorgt voor voedsel voor haar kinderen, verschaft de Oostzeehandels broodgranen voor de bevolking. Het belang van de moedernegotie werd vaak als een axioma voorgesteld, dat eigenlijk geen bewijs behoeft.¹ Ook tegenwoordig zal niemand ontkennen dat de Oostzeehandels door zijn uitstraling een enorme invloed had op de economie van het gewest Holland en (delen van) Friesland en Zeeland.²

Hoe was het nu met de Oostzeehandels gesteld rond het jaar 1700? De situatie was feitelijk weinig rooskleurig. De dominante positie die Nederlanders tot na het midden van de 17e eeuw hadden gehad in het Balticum was sindsdien langzaam afgebrokkeld, doordat de scheepvaart en handel van andere landen zich ontwikkelden. Ook in absolute zin was de tweede eeuw helft ongunstiger geweest dan de eerste, vooral omdat de graanhandel was teruggelopen. De belangrijkste oorzaak hiervan was dat de bevolkingsgroei in de meeste westerse landen afnam en de verbouw van granen juist toenam. De behoefte aan Baltisch graan verminderde dus.³ De structurele verslechtering van de relatieve en absolute positie van de

1. Axel E. Christensen, *Dutch trade to the Baltic about 1600. Studies in the Sound toll registers and Dutch shipping records* (Kopenhagen en Den Haag 1941) 29, 424.

2. Over de Oostzeehandels werd een interessante discussie gevoerd naar aanleiding van het boek van Jonathan I. Israel, *Dutch primacy in world trade, 1585-1740* (Oxford 1989), vertaald als *Nederland als centrum van de wereldhandel, 1585-1740* (Franeker 1991). Reacties verschenen onder meer in *Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991) 451-470 en in *Leidschrift* 9/1 (1992). Ter discussie stond de rol van de Baltische handel bij de toestandkoning van de Nederlandse hegemonie in de wereldhandel.

3. J.A. Faber, 'Het probleem van de dalende graanaanvoer uit de Oostzeelanden in de tweede helft van de zeventiende eeuw', *AAG Bijdragen* 9 (1963) 3-28, aldaar 9-21.

Abb. 1. Hollandse fluitschepen. Ets door W. Hollar, 1647, Collectie van de stichting Atlas van Stolk, Rotterdam. De Oostzeehandel werd grotendeels gevoerd met behulp van fluiten, een scheepstype dat speciale geschikt was voor het vervoer van zware bulkgoederen.

Nederlandse handel en scheepvaart op de Oostzee was in het laatste decennium van de 17e eeuw nog eens verergerd door de gevolgen van de Negenjarige Oorlog (1689-1697). Deze oorlog was zeer schadelijk geweest voor de Nederlandse vaart op de Noordzee en Oostzee. Na de vrede van Rijswijk hoopten kooplieden en reders dat de zeeën nu voor lange tijd veilig zouden zijn om de verliezen goed te maken. Die hoop was tevergeefs want in het Oostzeegebied brak binnen enkele jaren de Grote Noordse Oorlog (1700-1721) uit en in 1702 verklaarde de Republiek de oorlog aan Frankrijk en Spanje (de Spaanse Successie Oorlog, 1702-1713).

Hoewel de toestand dus beduidend slechter was dan tijdens de Gouden Eeuw, betekent dit helemaal niet dat de Oostzeehandel onbelangrijk was geworden. Nog steeds zeilden jaarlijks honderden schepen onder leiding van Nederlandse schippers naar de Oostzee, en nog steeds was de Nederlandse scheepvaart door de Sont belangrijker dan die van andere landen. De situatie in het jaar 1700 is in dit opzicht veelzeggend. Toen betaalden 1419 schepen de Sonttol bij het binnenvaren van de Oostzee; hiervan stonden 589 onder leiding van een Nederlandse schipper (42%), en slechts 274 onder leiding van Engelse en Schotse schippers. De andere groepen waren nog beduidend kleiner.⁴ Deze omvangrijke scheepvaart ging samen met een uitgebreide handel. Zo werd alleen al in de rogge- en tarwehandel die op Nederlandse schepen plaatsvond jaarlijks twee à drie miljoen gulden geïnvesteerd.⁵ Er is dus alle reden om de Baltische handel van rond de eeuwwisseling eens onder de loep te nemen.

⁴ Israel, *Nederland*, 362.

⁵ R.W. Unger, 'The trade in rye. Comparative capital requirements in the seventeenth and eighteenth centuries' in: C.A. Davids e.a. (red.), *Kapitaal, ondernemerschap en beleid. Studies over economie en politiek in Nederland, Europa en Azië van 1500 tot heden* (Amsterdam 1996) 121-140, aldaar 127-129.

Hoe was deze handel nu georganiseerd? Anders dan bijvoorbeeld de handel op Oost-Indië die gemonopoliseerd werd door de Verenigde Oost Indische Compagnie, was de Oostzee-handel in handen van kleine particuliere ondernemingen. Ze verkeerden in een voortdurende concurrentiestrijd met elkaar. Hoe moeten wij ons die bedrijven voorstellen? Hoe groot waren ze, in hoeverre waren ze gespecialiseerd, en hoeveel waren er eigenlijk? Een aantal bronnen stelt ons in staat om juist voor de jaren rond 1700 een beeld te krijgen van het Amsterdamse bedrijfsleven voor zover het zich bezighield met handel en rederij op de Oostzee. Aangezien er geen vergelijkbare bronnen zijn voor andere tijdstippen in de 17e en 18e eeuw, krijgen we een unieke momentopname te zien.⁶

Het aantal ondernemingen

Een algemene indruk geven twee lijsten uit het eerste decennium van de 18e eeuw,⁷ waarop de namen staan van Amsterdamse handelsondernemingen die zich toelagden op de Baltische handel en scheepvaart. Beide documenten bevatten meer dan honderd namen. Deze lijsten, één uit 1704 en de andere uit 1706, werden opgesteld toen het verkeer op de Oostzee in gevaar was en de daarbij betrokkenen de noodzaak voelden om hun belangen gemeenschappelijk te verdedigen. De kooplieden en reders kozen een paar afgevaardigden uit hun midden om hen te vertegenwoordigen bij de Admiraliteit van Amsterdam. Deze delegatie, gecommiteerden genoemd, zou ervoor moeten ijveren dat de Admiraliteit voldoende konvooschepen beschikbaar zou stellen om de vaart naar de Soni te beschermen. De afgevaardigden werden voor bepaalde tijd gekozen, in principe een jaar, maar later ontwikkelde zich uit deze tijdelijke vertegenwoordiging een permanente organisatie die toezag op de bevordering van de Oostzeehandel, namelijk de Directie der Oostersche Handel en Reederijen.⁸ We gebruiken de documenten die betrekking hebben op de vroege verkiezingen, die van 1704 en 1706, hier om zicht te krijgen op de Amsterdamse bedrijven.

De eerste lijst bevat 111 namen, maar het is overduidelijk dat dit geen compleet overzicht is van alle bedrijven. Het is namelijk een lijst van handelshuizen die een stem hebben uitgebracht bij de verkiezing van vertegenwoordigers: het zijn dus alleen die handelshuizen die een vertegenwoordiger hadden gestuurd naar de plaats waar gestemd werd. De lijst van 1706 daarentegen is in principe compleet, want deze bevat niet degenen die op 30 januari daadwerkelijk kwamen opdagen om te stemmen, maar alle *genodigden* voor deze stemming. Alle handelshuizen staan hier dus op, ongeacht of ze op de bewuste avond een vertegenwoordiger hebben gestuurd om te stemmen of niet. Hierop treffen we 137 individuele kooplieden en

⁶ Dat we hier slechts tot de situatie in één stad te maken hebben, is niet zo bezwaarlijk, want Amsterdam speelde in deze bedrijfstakken een grotere rol dan welke andere Hollandse stad ook.

⁷ Gemeentearchief Amsterdam (hierna GAA), Particulier Archief 78: Directie van de Oostersche Handel en Reederijen (hierna PA 78), inv.nr. 13: Lijst van kooplieden op de Oostzee met aanstrepingen van bepaalde namen (1704), en inv.nr. 14: Lijst van kooplieden met aanstrepingen van bepaalde namen (begin 18e eeuw). Vrijwel dezelfde lijst als de laatstgenoemde in PA 78, inv.nr. 1: Memoriaal, Verslag van de handelingen van de gecommiteerden uit de kooplieden handelende op de Oostzee (1702-1706) 70-72. Voor dit artikel heb ik de lijst uit 1706 gebruikt, zoals die is weergegeven in het Memoriaal.

⁸ Zie over deze organisatie onder andere: J.R. Bruijn, 'In een veranderend maritiem perspectief: het ontstaan van directies voor de vaart op de Oostzee, Noorwegen en Rusland', *Tijdschrift voor Zeegechiedenis* 9 (1990) 15-25; Mijla van Tielhof, 'Behouden vaart' in: Remmelts Daalder e.a. (red.), *Gond uit gezen. Nieuwland en het Oostzeegebied 1600-1850* (Zwolle 1998) 28-41.

compagnieën aan en we kunnen ervanuit gaan dat dit in principe alle handelshuizen zijn, die op dat moment van enig belang waren.⁹ Daaronder vielen natuurlijk niet de kleine handelaars die zich vooral bezighielden met inkopen en verkopen in Amsterdam en die uit het buitenland slechts kleine hoeveelheden voor eigen rekening importeerden. We kunnen ook aannemen dat kooplieden die zich concentreerden op andere handelsroutes en die zich slechts incidenteel inflecten met het Oostzeegebied, er buiten werden gelaten. De 137 handelshuizen vormden de ruggengraat van de Amsterdamse Oostzeehandelen en scheepvaart: zij waren het, die daarin regelmatig aanzienlijke sommen geld, tijd en energie investeerden.

We kunnen deze bewering staven met een andere verzameling Amsterdamse bedrijven die wij ter beschikking hebben voor dezelfde periode. Een speciale rechtbank oordeelde in Amsterdam over gevallen van *averij grosse*, een bepaald soort schade opgelopen aan schip of goederen. Er was sprake van *averij grosse* als de schipper opzettelijk schade had toegebracht aan het schip om ergere schade of schipbreuk te voorkomen. Het kon bijvoorbeeld voorkomen dat de schipper besloot bij storm de grote mast te kappen of een deel van de handelswaar overboord te werpen, om totale ondergang te vermijden. Achteraf werd de schade onder de kooplieden en de reders verdeeld. *Averij grosse* kwam veel voor. Schöffers publiceerde uit de archieven van de Kamer van Assurantie en *Averij* te Amsterdam de namen van handelaars die in de periode 1700-1770 meer dan tweemaal betrokken raakten bij een geval van *averij grosse* op de route van of naar de Oostzee.¹⁰ Vergelijken wij die namen met de 137 handelshuizen op de stemlijst van 1706, dan blijkt dat hiervan ongeveer 60 bedrijven in Schöffers verzameling zijn vermeld en dus meer dan tweemaal *averij grosse* opliepen op de bedoelde route. Dat de andere 77 bedrijven niet in de verzameling voorkomen, betekent alleen dat ze zo gelukkig waren geen, of slechts zelden, dergelijke schade op te lopen. Verder treffen we in Schöffers collectie echter ook namen aan die niet op de lijst van 1706 voorkomen terwijl we ze daar eigenlijk wel zouden verwachten. Het gaat om veertien Amsterdamse kooplieden of compagnieën die in een periode waar 1706 binnen valt meer dan tweemaal betrokken raakten bij *averij grosse* op de route naar of van de Oostzee.¹¹ We kunnen slechts gissen waarom deze kooplieden niet uitgenodigd waren voor de verkiezing van 1706. Begonnen ze hun bedrijf pas na de verkiezing van 1706, die in januari plaatsvond? Betrof het eenmansbedrijven en was de betrokken handelaar in het buitenland tijdens de verkiezingen? Waren deze bedrijven (althans rondom de periode van de verkiezing) maar matig geïnteresseerd in de Oostzee en hadden ze elders grotere prioriteiten? Hoe dan ook, het feit dat ze wel in Schöffers collectie voorkomen, wijst erop dat de stemlijst van 1706 geen compleet overzicht geeft van de Oostzeebedrijven. Tegelijkertijd is het echter wel een geruststelling dat het slechts om veertien namen gaat. De conclusie lijkt mij onvermijdelijk dat het in 1706, toen de uitnodigingen voor de verkiezing verstuurd werden, duidelijk de bedoeling was (ook al is het doel misschien niet voor hon-

9 Naar GAA, PA 78, inv.nr. 1, 70-72. Deze lijst is gepubliceerd door Van Brakel, maar hij heeft een vergissing gemaakt met Frederik Philippe d'Orville: dit is één persoon, niet twee (S. van Brakel, 'De Directie van den Oosterschen Handel en Reederijen te Amsterdam', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* de reeks IX (1910) 329-364, aldaar 359-361).

10 I. Schöffers, 'De voornissen in *averij grosse* van de Kamer van Assurantie en *Averij* te Amsterdam in de 18e eeuw', *Economisch-Historisch Jaarboek* 26 (1956) 73-132.

11 Namelijk: 1 Frans van Aken, 2 Albert Ploos van Amstel, 3 Jesse van Buschoten & Söon, 4 Pieter Calckbrenner Jr., 5 Goldenet Cappel, 6 Hendrick van Dijk, 7 Wed. Pieter van Halmuel, 8 Dirk Hessels, 9 Barthelomeus Mynken, 10 Jan Schut, 11 Albert Timmerman, 12 Cornelis Visser, 13 Jacobus de Vos en 14 Wouter Wibbert. Daarnaast lieten ook kooplieden uit Brook in Waterland hun *averij grosse* in Amsterdam afhandelen (Schöffers, 'De voornissen', 100), maar die werden vanwege hun woonplaats natuurlijk niet mee bij de verkiezing in 1706.

derd procent bereikt), in principe alle handelshuizen van belang erbij te betrekken. Ik beschouw deze 137 handelshuizen daarom verder als de kern van de Baltische handel en scheepvaart in Amsterdam.

Grote en kleine bedrijven

De ondernemingen waren klein, wanneer wij uitgaan van het aantal erbij betrokken partners. Van de 137 ondernemingen op de genodigdenlijst van 1706 betrof het allergrootste deel, namelijk 119, individuele kooplieden. Dit waren dus eenmansbedrijven. Van de resterende achttien bedrijven bleef in één geval de omvang onbekend ('Jan Heyms en Compagnie') maar van de andere was die aantoonbaar gering. In twaalf gevallen werden er twee partners genoemd, bijvoorbeeld Hendrik Hagen en Abraham Blaauwpot; in vier gevallen was er sprake van een firma gerund door een man met zijn zoon of zonen, zoals Johannes van Droogenhorst & Zoon; en één firma tenslotte werd geleid door drie broers, namelijk Jacob, Matthijs en Coenraad Christoffers. Gemeten in aantal partners ging het dus om kleine bedrijfjes. Deze gegevens sluiten goed aan bij het beeld van ondernemingen die opereerden op de stapelmarkt in het algemeen. Het waren individuele kooplieden werkend met eigen kapitaal, of anders kleine compagnieën: verbanden van twee of meer personen, aangegaan voor een vastgestelde periode of voor onbepaalde tijd, waarbij ieder van hen geld en/of arbeidskracht in de onderneming investeerde. De bewuste compagnie was vaak niet het enige project waarin de partners investeerden. Ieder van hen kon ook betrokken zijn bij één of meer andere compagnieën, en bovendien kon hij ook nog voor eigen rekening handelen. Veel van deze compagnieën waren firma's; de partners in het familiebedrijf waren aan elkaar verwant of aange trouwd.¹²

We kunnen veronderstellen dat er tussen de bedrijven grote verschillen bestonden wat betreft de omvang van hun zaken. Een poging een typologie of hiërarchie te ontwerpen van deze Baltische ondernemingen lijkt echter gedoemd te mislukken, omdat boekhoudingen bijna niet bewaard zijn gebleven. Precieze gegevens, zoals het geïnvesteerde kapitaal, de gerealiseerde omzet en de gemaakte winst, zijn dus niet te achterhalen.

Het is wel mogelijk enig licht te werpen op de hiërarchie zoals handelaars die onderling hebben *ervaren*. Deze werd waarschijnlijk in beslissende mate bepaald door de schaal van hun zaken en hun ervaring. Net zoals bij andere beroepsgroepen werden te midden van de Oostzeehandelaars sommige personen beschouwd als de belangrijkste en de meest gezaghebbende. Zij waren het die de rekesten aan het stadsbestuur ondertekenden wanneer de branche iets te klagen of te wensen had. Vanwege hun uitgebreide kennis en ervaring waren zij ook de aangewezen personen om zakelijke conflicten door arbitrage op te lossen, aangezien zij wisten wat gebruikelijk en redelijk was in hun branche. Om partijen die in conflict waren, naar arbiters te kunnen verwijzen, hadden de Amsterdamse schepenen per beroepsgroep een lijst tot hun beschikking van zogenaamde *goede mannen* – wij zouden zeggen *wijze mannen*. Deze goede mannen werden geacht de 'voornaamste en gequalificeerde' personen in hun vak te zijn. Voor de periode rond 1700 beschikken wij over acht registers waarin de goede mannen voor tientallen beroepsgroepen staan vermeld. Het oudste register dateert uit 1677 en het

¹² P.W. Klein en J.W. Velaarwinkamp, 'The role of the entrepreneur in the economic expansion of the Dutch Republic' in: Karel Davids en Leo Noordgraaf (red.), *The Dutch economy in the Golden Age* (Amsterdam 1993) 27-53, aldaar 36-37.

jongste uit 1716; elke vier tot zes jaar werd een nieuw register aangelegd.¹³ Deze interessante bron maakt het mogelijk ons zicht op het totaal van de meer dan honderd Baltische ondernemingen te verlijnen.

Hoe kwamen deze registers van goede mannen tot stand? De schepenen wezen iedere paar jaar één man per beroepsgroep aan, die een lijst van belangrijke vakgenoten moest samenstellen en dus zelf kon bepalen wie daarop kwam en wie niet. Deze procedure blijkt uit incidentele toevoegingen in de registers. Zo staat er bij de lijst van beddenkopers uit 1704: 'buiten mij ondergeschreven (alzo mijn vader zaliger en ik die neeringe alhier binnen Ued. Agtb. stad over de 40 jaaren hebben geexerceert) de voornaamste en gequalificeerste beddenkopers zijn de volgende'. In de introductie op de lijst van oosterse handelaars (zoals handelaars op de Oostzee werden aangeduid) van 1700, schrijft de opsteller Mathijs Maten bescheiden: 'Op het versogte hierboven gemelt, oordele naer mijn geringe kennisse, de volgende personen te wesen.' Er is geen voorschrift aangaande het aantal namen. Het aantal dat per professie wordt opgesomd, varieert van twee tot enkele tientallen. In 1704 figureerden op het lijstje van makelaars in granen bijvoorbeeld alleen Frederik Klinkhamer en Jan Makreel. Binnen elke lijst lijken de namen te zijn geordend naar leeftijd. Zo is onderaan de lijst van korenkopers en factors in graan van 1704 een naam toegevoegd, klaarblijkelijk nadat de lijst was samengesteld, met de opmerking dat deze persoon gezien zijn leeftijd eigenlijk hoger op de lijst hoort: 'deze zoude ten opzigte van zijn ouderdom, de 3e of 4e moeten staan.'

Elk van de acht registers van goede mannen uit de periode 1677-1716 bevat onder meer een lijst van oosterse handelaars en één van reders, welke laatste soms onderverdeeld is naar de regio waarop zij hun schepen uittredden: naar het westen, naar het oosten, naar Noorwegen, naar Moscovië. Het aantal arbiters voor de oosterse handelaars liep uiteen van 13 tot 39,¹⁴ en dat van reders op oosten of op oosten en Noorwegen van 14 tot 22,¹⁵ en werd waarschijnlijk voor een deel bepaald door de criteria van degene die de lijst mocht opstellen. Het verbaast niet dat alle goede mannen van de 'oosterse handelaars' en 'reders naar oosten' die in de registers van 1704 en 1710 staan, ook voorkomen op de stemlijst voor gecommiteerden uit 1706. Alle belangrijke lieden waren natuurlijk uitgenodigd om hun stem uit te brengen.

Hoeveel van de 137 ondernemingen die op de stemlijst van 1706 staan, en die in principe het totaal van de Baltische ondernemingen van enig belang vormen, waren nu belangrijk genoeg om vertegenwoordigd te zijn onder de goede mannen? Dit is het geval wanneer één van de partners van een compagnie, of de koopman die aan het hoofd staat van een eenmansbedrijf, als arbiter voor een relevante beroepsgroep staat opgenomen in één van de registers. Ik heb daartoe alle registers van 1700 tot en met 1716 onderzocht. Het blijkt dat 81 van de 137 firma's minimaal eenmaal vertegenwoordigd waren onder de arbiters van beroepsgroepen die te maken hadden met de Baltische handel. Meestal waren zij goede man van de oosterse handelaars, de reders, de korenkopers, vlaskopers of zoutkopers, maar ze werden bijvoorbeeld ook aangetroffen (soms tegelijkertijd) onder de klaphoutverkopers, huidenkopers, touwslagers en zeepzieders. Sommige kwamen tegelijkertijd ook nog voor als arbiter in een beroepsgroep die niet met de Oostzeehandel samenhang, maar met de walvisvaart op Groenland, de handel op Rusland via de Witte Zee (Moscovië), op Noorwegen, Jutland en in zeld-

¹³ GAA, Rechterslijst Archief (hierna RA) inv.nr. 1813-1820: Registers van goede mannen (jaren 1677, 1683, 1688, 1694, 1700, 1704, 1710, 1716).

¹⁴ Respectievelijk in 1700 en 1688.

¹⁵ Respectievelijk in 1704 en 1694.

Afb. 2. Adreskaart van een makelaar in personeel. Gravure van C. Visscher, waarschijnlijk uit 1655-1658. Collectie van de Stichting Atlas van Stolk, Rotterdam. Op de achtergrond de beurs van Amsterdam, waar de kooplieden dagelijks samenkwamen en waar bijna alle belangrijke handelstransacties werden overeengekomen.

zame gevallen op West- of Zuid-Europa. Deze 81 handelshuizen waren dus voor de Oostzee-handel de belangrijkste ondernemingen, want ze leverden tussen 1700 en 1716 minstens eenmaal een goede man voor één of meer relevante beroepsgroepen. Daarnaast voerde een deel van hen ook nog een belangrijke handel op een andere route.

Voor de volledigheid is nog op te merken dat naast de genoemde 81 handelshuizen er nog vier handelshuizen waren die uitsluitend goede mannen leverden in beroepsgroepen die niets met de Oostzee te maken hadden, zoals een handelaar in Neurenburgse waren en een handelaar in Turks garen.¹⁶ Aangezien deze personen in 1706 mochten meestemmen bij de verkiezing van belangenbehartigers van de handel en scheepvaart op de Oostzee, hebben we hier te maken met handelaars die wel degelijk zakelijke belangen in dat gebied hadden, maar die in de eerste plaats bekend stonden om activiteiten van een andere aard.¹⁷

¹⁶ Deze vier goede mannen waren: Gerrit Colobius als handelaar in Neurenburgse waren (in het register van goede mannen van 1700), Adolf Boutman als Moscovische handelaar (1700) en reder naar Moscovië (1703), Jacob van Laar als handelaar in Turks garen (1700), reder naar Noorwegen en Straatse handelaar of handelaar op Italië (1704), en Pieter Witte als ruinkoper (1704).

¹⁷ Een extract uit het grootboek van Gerrit Colomus bevindt zich in GAA, Archief 5034: Attestatiën, certificaten en afkondingen (hierna Attestatiën), inv.nr. 2: 1710-1715, 185 r. Hieruit blijkt dat hij (ook) handelde in wijn, brandewijn en azijn.

Tenslotte werden 52 van de 137 bedrijven op de stemlijst van 1706 nergens in de onderzoekte registers van goede mannen aangetroffen. Ze bereikten kennelijk nooit de positie dat één van de partners werd beschouwd als belangrijke *professional*. Wanneer we de zaken strikt vanuit het oogpunt van handel en scheepvaart op de Oostzee bekijken, moeten we deze 52 bedrijven vermeerderen met de vier bovengenoemde, die uitsluitend een arbiter in een niet-relevant veld leverden. We krijgen dan 56 handelshuizen die nooit een arbiter leverden voor een relevante beroepsgroep.

Als we een ruwe hiërarchie moeten ontwerpen van Amsterdamse handelaars en reders betrokken bij de Oostzee in 1706, zouden we dus drie lagen kunnen onderscheiden: aan de top zij die gekwalificeerd werden als arbiter in één of meer relevante branches (81 personen); in het middensegment de kooplieden die nooit als zodanig werden vermeld maar van wie de 56 bedrijven wel voorkwamen op de lijst uit 1706 van leidende Baltische ondernemingen; en tenslotte onderaan de kleine handelaars, makelaars, factors et cetera, die niet eens op die lijst voorkwamen. De anderen oordeelden de schaal van hun zaken kennelijk niet van voldoende belang om hen in 1706 uit te nodigen voor de verkiezing van afgevaardigden naar de Admiraliteit. Deze hiërarchie is gebaseerd op contemporaine oordelen, en er is geen mogelijkheid om objectievere criteria toe te passen om de bedrijven in te delen. De kooplieden hadden een duidelijk idee over wie van hen de aanzienlijkste waren en wie, aan de andere kant van het spectrum, te klein waren om echt mee te tellen.

Specialisatie

De registers van goede mannen geven een duidelijk beeld van de specialiteiten van de bedrijven. Het was zeer gebruikelijk dat kooplieden niet alleen optraden als goede man van bijvoorbeeld de korenkopers maar tegelijkertijd van de handelaars in een ander Baltisch product. Onder de dertien arbiters van de oosterse handelaars in het jaar 1700 waren er vier die tegelijkertijd op minstens drie andere lijsten stonden, namelijk die van de korenkopers, de vlaskopers en de zouthandelaars.¹⁸ Een van hen, Jan van Tarelink, stond zelfs nog op twee extra lijsten, namelijk van de reders en de washandelaars. In het algemeen komt er nogal wat overlap voor tussen de arbiters van beroeps groepen die relevant waren voor de handel en scheepvaart op de Oostzee. We moeten wel bedenken dat dit de grote jongens waren, en ook uit andere bronnen blijkt doorgaans dat die zich niet tot een of twee producten beperkten.¹⁹ Ook in geografisch opzicht waren zij van verschillende markten thuis, want zij betrokken bij hun ondernemingen meerdere regio's binnen het Oostzeegebied.²⁰ Misschien beschouwden ze wel een bepaalde handel als hun kernactiviteit, bijvoorbeeld de handel op Pruisen in zout heen en graan terug, maar ze waren kennelijk flexibel en verlegden hun route als de omstandigheden hiertoe uitnodigden. Dit alles kan voor de kleine handelaars, die over beperktere kennis, ervaring en contacten beschikten, wel anders hebben gelegen.

Aan de andere kant is het wel opvallend dat er van de 137 handelshuizen op de stemlijst

18 De dertien waren Mathijs Maten, Frans Jacobsz de Vries, Gerrit Röwer, Frans Vertijn, Philip van der Ghesien, Johannes van Droogenhoofd, Abraham Kromhuyzen, Thomas van Son, Abraham du Pree, Cornelis van Vreeland, Simon de Knuijt, Jan van Tarelink en David van Gent.

19 Zie bijvoorbeeld de activiteiten van veertien Oostzeehandelaars, gepresenteerd door Schöfler, 'De vonnissen', 105-112.

20 Schöfler, 'De vonnissen', 104.

Afb. 3. Beeldje van een korendrager uit de 18e eeuw. Collectie van het Amsterdams Historisch Museum. De handel in oosters graan zorgde in Amsterdam voor grote bedrijvigheid in en om de haven. Honderden korendragers droegen het graan, in zakken op het hoofd, van de schepen naar de pakhuizen of omgekeerd.

van 1706 zo weinig vertegenwoordigers worden gevonden te midden van de goede mannen van niet-verwante bedrijfstakken. Onder de dertien goede mannen van de oosterse handelaars in 1700 werd bijvoorbeeld geen enkele tevens aangetroffen als arbiter voor de handelaars op Frankrijk, Engeland, Italië, het Caribisch gebied, de handelaars in Oostindische waren, reders naar het westen of iets dergelijks. Voor de goede mannen van andere beroepsgroepen relevant voor de Oostzee dringt eveneens het beeld zich op dat de Oostzee-handel zich niet goed liet combineren met de handel op West- of Zuid-Europa of de buiten-Europese handel. De Baltische handel ging eventueel wel samen met de handel op de rest van Noord-Europa: Jutland, Groenland, Noorwegen en Moscovië.

De meeste handelshuizen hielden zich vermoedelijk ook bezig met rederij. Ze bezaten een of meer schepen of aandelen in schepen, de zogenaamde scheepspartten. Bij een grote vraag naar vrachtruimte konden ze in ieder geval terugvallen op hun eigen vaartuigen. In de registers van goede mannen van eind 17e en begin 18e eeuw treffen we dan ook regelmatig personen aan die beschouwd werden als een belangrijk handelaar maar tevens als een belangrijk reder. Van de dertien goede mannen van de oosterse handelaars in 1700 waren er vier tevens arbiter voor de reders, en ook onder de koren-, zout- en vlaskopers van dat jaar treffen we steeds enkele aanzienlijke reders aan. Jan van Tarelink is een mooi voorbeeld van een ondernemer met overal grote belangen. Van 1694 tot en met 1716 behoorde hij permanent tot de arbiters voor de oosterse handelaars, korenkopers en reders, en voor een deel van die periode ook tot die voor de zoutkopers, vlaskopers en washandelaars, en tenslotte – samen met zijn broer Pieter – in 1704 ook tot die voor de traankopers. Van Tarelink was een belangrijk reder. Zo verklaarde hij in april 1715 dat vier grote schepen (ieder minimaal 150 last) hem geheel toebehoorden: De Provincie van Vriesland, De Provincie van Zeeland, De Provincie van Holland en De Provincie van Overijssel.²¹ Bij dergelijke kooplieden en de handelshuizen waaraan zij waren verbonden, stonden in het algemeen de commerciële activiteiten centraal en was de rederij vooral ondersteunend.

Besluit

Eeuwenlang werd de handel op de Baltische landen door tijdgenoten beschouwd als de modernegotie: de oudste, omvangrijkste en belangrijkste tak van handel en hoeksteen van het handelssysteem in het algemeen. Voor het economisch leven van het gewest Holland was de scheepvaart en handel op de Oostzee van nauwelijks te overschatten betekenis, en dit geldt voor de hele periode van de 16e tot in de 18e eeuw. Enkele bronnen hebben ons in staat gesteld een beeld te krijgen van de manier waarop in Amsterdam de handel en scheepvaart op de Oostzee rond het jaar 1700 was georganiseerd. Op het Baltisch gebied waren meer dan honderd kleine-Amsterdamse bedrijfjes actief, meest familiebedrijfjes. Een momentopname uit 1706 verschaft ons de namen van 137 handelshuizen, en hoewel dit geen complete inventarisatie is – onder meer omdat kleine handelaars niet op de lijst staan – vormen deze wel het leeuwendeel van de belangrijke Baltische bedrijven in Amsterdam. Een elite daaronder kon ook worden gevonden, namelijk door de kooplieden te identificeren die door de anderen beschouwd werden als de aanzienlijksten in hun branche, ongetwijfeld doordat ze de meeste er-

21 GAA, Afschattiën, inv.nr. 2, f.161 r.

varing hadden en de grootste zaken deden. De meeste ondernemingen waren niet alleen actief in handel maar ook in rederij. Ze waren min of meer gespecialiseerd op de Oostzee of hielden zich daarnaast ook bezig met andere Noordepese gebieden: Jutland, Noorwegen, Groenland en Moscovië. Binnen de Oostzee hadden de meeste ondernemers vermoedelijk een voorkeur voor een of enkele producten en voor de regio waar die goederen ingekocht of afgezet werden, maar ze waren flexibel genoeg om zonodig hun routes wat te verleggen. Het was voor de bedrijven in deze Noordepese handel echter niet gebruikelijk ook belangrijke activiteiten te ontplooiën op heel andere routes, zoals Engeland, de Middellandse Zee, Afrika en Amerika.

Myriam Everard

Vrouwen voor 't vaderland: burgeres Van der Meer en de Bataafse politiek*

Op donderdag 3 maart 1796 trok een urenlange 'Staatelijke optocht' door de straten van Den Haag die geen inwoner kan zijn ontgaan.¹ Voordat de stoet zich om 10 uur 's morgens in beweging had gezet, waren er 21 kanonschoten afgevuurd en hadden de klokken geluid, maar ook de stoet zelf kon van verre worden gehoord: aan kop gingen vier 'Blaazende Trompetters' te paard, iets verder in de stoet liep een groep van twintig 'Jongelingen' en een van twintig 'Jonge Dogters' die om beurten 'Vaderlandsche liederen' zongen, her en der in de stoet speelden groepjes muzikanten opwekkende krijgsmuziek, terwijl in de loop van de dag nu eens saluutschoten en slaande trommen, dan weer massale spreekkoren aangaven waar de kop van de stoet zich inmiddels bevond. Het meermalen opklinkende 'Lang Leeve de Republiek! Lang Leeve de Nationale Vergadering!' vatte bondig samen waar het die dag om ging. Hier werd de opening van de Nationale Vergadering gevierd die voor het eerst door het Volk van Nederland gekozen was, waarmee de belofte was ingelost die in de grondslag van de nieuwe Bataafse Republiek, de in januari 1795 geproclameerde *Rechten van den Mensch en van den Burger*, besloten lag: 'Dat ieder stem hebben moet in de wegevende Vergadering der geheele Maatschappij, het zy persoonlijk, het zy door eene by hem mede gekozen vertegenwoordiging.'²

Dat het om de opening van de Nationale Vergadering ging, werd ook in de optocht zelf meteen aanschouwelijk gemaakt. Vlak na de 'Blaazende Trompetters' kwam namelijk een heraut te paard, met een banier waarop 'Burger Feest by de Opening der Nationale Vergadering' geschreven stond. Daarna volgde een lange stoet met tal van bezienswaardigheden: de vlaggen van de Amerikaanse en Franse republieken, met 'Nationale linten' verbonden met de Bataafse vlag, waaraan een heraut voorafging die een banier met 'het zinnebeeld der Broederschap' droeg; twee geharnaste mannen te paard, de een met een vaandel waarop de Landmacht, de ander met een waarop de Zeemacht werd verbeeld; vier jongedochters, net als de twintig zingende jongedochters in het wit gekleed, met nationale sierpen om en 'burger-

* Het onderzoek voor dit artikel werd verricht in het kader van het NWO-prioriteitsprogramma 'De Nederlandse cultuur in Europese context'. Graag dank ik Els Kloek, die mij op het spoor van burgeres Van der Meer zette, en Mieke Aerts, die mij op mijn zoektocht naar de onbekende burgeres van de Bataafse Revolutie hielp volharden.

[1] Voor de navolgende impressie van deze optocht maak ik gebruik van de *Haagsche extra-journaal* van 1 maart 1796; zie gegeven 'Wegens het Burgerfeest, dat op aasmaanden Donderdag den 3 dezer zal plaats hebben, ter gelegenheid der eerste Byeenkomst der Nationale Vergadering gehouden den 1ste dezer alhier in den Hage'; de *Beschryving der plechtigheden by het burgerfeest in den Haag op den 3 Maart 1796, het tweede jaar der Bataafsche vrijheid* (Den Haag (1796)); en Cornelius Rogge, *Geschiedenis der Staatsverging, voor het Bataafsche volk* (Amsterdam 1799) 27-35. De aanduiding 'Staatelijke optocht' is van één van de leden van de Nationale Vergadering, Willem Hendrik Teding van Berkhout (1745-1809), zie *Dagboek van een patriot. Journal van Willem Hendrik Teding van Berkhout*, Ed. L. de Gou (Groningen 1982) 32.

[2] Voor de *Rechten van den Mensch en van den Burger*, op 31 januari 1795 voor het eerst door de 'Provisionele Représentanten van het Volk van Holland' als 'plegdelijke verklaring van de gronden, op welke hunne lieden en handelingen berusten' geproclameerd (waarin andere provincies die van Holland zouden volgen), zie J.P. Loof (red.), *Twee honderd jaar rechten van de mens in Nederland. De verklaring van de rechten van de mens en van de burger van 31 januari 1795 toegelicht en vergeleken met Franse en Amerikaanse voorgangers* (Leiden 1994) 3-5, aldaar 1 en 3.

kroontjes' op, alle vier met een eigen vaandel, waarop de Koophandel, de Zeevaart, de Visserij en de Landbouw waren afgebeeld; de leden van de Haagse 'verbroederde Sociëteiten', waarin de kaders van de Bataafse Revolutie zich in 1795 verenigd hadden, onder een banier met de leuze 'Wy erkennen geene Souverainiteit dan die van het Volk'; een groep kleine jongens en meisjes, vier aan vier onder een banier waarop 'De Hoop des Vaderlands' te lezen was, onmiddellijk gevolgd door een tweede groep kinderen, afkomstig uit de verschillende wees- en armenhuizen van de stad, eveneens vier aan vier, onder een banier waarop 'Gelykheid' stond; huzaren en infanteristen uit het Franse leger, alsmede Hollandse cavaleristen en jagers, in groepen van 24 over de stoet verdeeld; twaalf moeders met hun kinderen aan de hand, onder een banier met het opschrift 'Wy zullen nimmer ophouden dezen dag aan ons kroost te verkondigen, opdat zy die op haar nageslacht kunnen overbrengen'; twaalf bejaarde mannen in oud-Hollands kostuum met een hellebaard over de schouder, die blijkens hun banier huis en haard zouden beschermen als 'onze jongelingen' te velde zouden zijn; acht jongedochters, net als de andere jongedochters in het wit, met nationale sjerpen om en burgerkroontjes op, die een haar droegen met een erezuil die de Nationale Vergadering verbeeldde; zes sergeanten uit de gewapende burgermacht in volle wapenuitrusting, onder een banier waarop stond dat zij de beschermers waren van al diegenen die zich niet zelf konden beschermen, zonder twijfel een verwijzing naar de groep mensen die in de wagen zat waar zij zo martiaal naast liepen: een stokoude man, twee bejaarde vrouwen en twee moeders met zingelingen; de stokoude man droeg op zijn beurt ook weer een banier waarop hij zijn vreugde over de revolutie te kennen gaf: 'In slaverny heb ik geleefd, ik verheuge my in vryheid te zullen sterven, dit myn nageslacht zal daar genot van hebben'; twee door paarden getrokken kanonnen, gevolgd door de manschappen van de 'Burger-Artillerie'; een groep burgeressen, ook in het wit, en ook met nationale sjerpen om en burgerkronen op, die de versierselen droegen voor de nieuw op te richten vrijheidsboom die achter hen op een wagen werd meegevoerd. Temidden van al deze tafereelen, die zich aan de toeschouwers als even zovele scènes in een doorlopende politieke voorstelling moeten hebben voorgedaan, was er één die door zijn luisterrijke uitvoering en entourage meer dan andere de aandacht trok. Op een met rood scharlaken behangen en met gouden passamenten versierde triomfwagen, die was bespannen met vier rijk uitgedoste paarden en werd geëscorteerd door zes luitenants van de gewapende burgermacht in parade-uniform die 'met uitgetoogen zwaarden' naast de wagen liepen, ging 'Burgeres Van der Meer' als de Vrijheid. In een lichtig gewaad, met blote armen, haar linkerarm leunend op een altaar en in haar rechterhand een speer met de vrijheidshoed erop, werd zij zeven uur lang, in een nijpende koudte zoals geen ooggetuige en chroniqueur nalaat te vermelden, door Den Haag gereden.³

De prominente aanwezigheid van burgeres Van der Meer in deze optocht is velen opgevallen. In de opeenvolgende 19e- en 20e-eeuwse beschrijvingen van het Burgerfeest verliezen steeds meer deelnemers hun naam, maar burgeres Van der Meer is tot in onze tijd bekend gebleven.⁴ Dat wil echter nog niet zeggen dat er overeenstemming bestaat over de betekenis van

³ Over die nijpende kou moet men overigens niet te licht denken: zoals we uit het dagboek van Teding van Berkhout kunnen opmaken, voor het de week van die 3e maart buitengewoon hard, zo zelfs dat wie zich alleen al met onbedekt hoofd op straat begaf, zoals de eerste voorzitter van de Nationale Vergadering, Pieter Paulus (1754-1796), na de openingsvergadering op 1 maart deed, een fatale kou kon oplopen. Zie *Dagboek van een patriot*, 26-32 en 41.

⁴ Zie H. van Alphen, ps. van A.W. Engelen, *Uit de geslachtschrijven van een joornalen Nederlandsch vrouwe, over de tweede helft der achttiende en het begin der negentiende eeuw* (1e ed. 1882; Rotterdam 1977): 198; Theod. Jorissen, *De Franse tijd* (1885) in: idem, *Historische bladen* (Haarlem 1889) 333-425, aldaar 346; Arnold Ising, 'Een paar herin-

haar aanwezigheid. Zo ziet Suzanna van Wolzogen Kühr, een van de vrouwelijke historici die begin 20e eeuw werk maakten van de geschiedenis van vrouwen, in burgeres Van der Meer het teken dat vrouwen, net als hun medeburgers, door de revolutionaire idealen waren aangeraakt en dat ook zij zich uit hun onmondige staat wilden bevrijden.⁵ Sterker nog, manifestaties als deze maken volgens Van Wolzogen Kühr duidelijk dat het eind van de 18e eeuw kan worden aangemerkt als de tijd waarin de emancipatie van de vrouw daadwerkelijk begint.⁶ Dat lijkt in zijn algemeenheid, maar zeker waar het burgeres Van der Meer betreft, een nogal rooskleurige interpretatie. Immers, burgeres Van der Meer reed wel zo pontificaal mee in de optocht ter gelegenheid van de opening van de Nationale Vergadering, maar het recht om stem te hebben in deze Vergadering was, hoërder dat in de *Rechten van den Mensch en van den Burger* ook als het recht van 'ieder' was verklaard, toen het op kiezen was aangekomen, niet aan vrouwen toegefallen. En niet alleen had deze uitsluiting in 1796 geen enkele explicitering nodig gehad om zich in de praktijk toch, als vanzelf, voltrokken te hebben, in de discussies over de nieuwe Constitutie die de Nationale Vergadering de volgende jaren nog te wachten stonden, zouden de politieke rechten van vrouwen alleen bij uitzondering, zijdelings, en louter in negatieve zin ter sprake komen.⁷

Kunsthistoricus Frans Grijzenhout, een van de dragers van het nieuwe onderzoek naar de politieke cultuur van patriottentijd en Bataafse Republiek, lijkt aan de aanwezigheid van burgeres Van der Meer geen enkele betekenis te hechten. In zijn onderzoek naar patriotse en Bataafse feesten wordt zij nog wel gesignaleerd, maar is zij, ontlaan van haar revolutionair-politieke titel, als 'Mevrouw Van der Meer' alleen symbolisch, als Vrijheid, aanwezig, een aanwezigheid waarin zij als vrouw geheel en al verdwijnt.⁸ Nu is dat in overeenstemming met de onder kunsthistorici gebruikelijke opvatting dat zo iets als het geslacht van de Vrijheid geen nadere beschouwing behoeft omdat de iconografische traditie nu eenmaal wil dat abstracte begrippen door vrouwen worden gepersonifieerd.⁹ Maar dat deze opvatting het ook in het aangezicht van een vrouw van vlees en bloed, met een naam en een politieke titel, in een van betekenisvolle zo zijderende politieke manifestatie heeft gehouden, laat zich mogelijk alleen verklaren door de kracht van een tweede, meer onder historici gangbare opvatting over de verandering in de verhouding tussen vrouwen en mannen aan het eind van de 18e eeuw, waarin voor 'Mevrouw Van der Meer' al evenmin een betekenisvolle rol in een politieke manifestatie is weggelegd. In deze opvatting geeft de 18e eeuw een ontwikkeling te zien, waarin vrouwen langzaam maar zeker uit het openbare leven verdwenen om zich tenslotte exclusief aan huishouden en moederschap te wijden, terwijl de zorg voor het levensonderhoud en het bevechten en uiteindelijk ook uitoefenen van politieke rechten tezelfdertijd exclusieve mannenzaken werden. Deze scheiding tussen een openbare wereld die mannen toebehoorde, en een privé-wereld waarin vrouwen hun roeping moesten vinden, zou door de patriotten al zijn

neringen uit de revolutie-dagen in Den Haag' in: idem, *Haagsche schetsen IV* (Den Haag 1895) 331-361, aldaar 342-343; J. Smit, 'De Revolutie van 1795 en de vestiging van de Bataafse Republiek' in: idem, *Den Haag in den Fransechen tijd. Een drietal schetsen* (Den Haag 1913) 3-24, aldaar 20; S.J. van Wolzogen Kühr, *De Nederlandse vrouw in de tweede helft der 18e eeuw* (Leiden 1920) 187; Frans Grijzenhout, *Feesten voor het Vaderland. Patriotse en Bataafse feesten 1780-1806* (Zwolle 1989) 162.

5. Van Wolzogen Kühr, *De Nederlandse vrouw*, 187.

6. Ibidem, 202.

7. Zie M.J. Gunning, *Gewoonde rechten. Het denken over vrouwen en gelijkheid van Thomas van Aquino tot de Bataafse Constitutie* (Zwolle 1991) 253-258.

8. Grijzenhout, *Feesten voor het Vaderland*, 161.

9. Met dank aan Eveline Koolhaas, die mij over deze iconografische traditie en haar status in het kunsthistorisch bedrijf uitgebreid informeerde.

Afb. 1. Van het Haagse burgerleest zijn geen afzonderlijke afbeeldingen bekend, maar op een zinneprent op Pieter Paulus is op de achtergrond wel een glimp van het hoogtepunt van dit feest te zien: burgeres Van der Meer als de Vrijheid bij de nieuw geplante vrijheidsboom op het Buitenhof in Den Haag, 3 maart 1796. Gravure door J.C. Bendorp, 1797. Gemeentearchief Den Haag.

voorgestaan en zou tenslotte in de Bataafse Republiek definitief haar beslag hebben gekregen.¹⁰ Toch, was Von Wolzogen Kührs visie op de betekenis van burgeres Van der Meer historisch gezien aan de hooggestemde kant, een die haar op grond van traditie of usage iedere betekenis bij voorbaat ontzegt, voldoet vanuit historisch oogpunt evenmin. Alleen nader onderzoek – naar de opzet van het feest, naar de politieke actualiteit waarin het plaats had, maar vooral ook; naar burgeres Van der Meer zelf – zal kunnen uitmaken of zij meer representeerde dan de Vrijheid alleen.

¹⁰ Deze opvatting is recentelijk het meest uitgesproken verwoord door Joost Rosendael, 'Een nieuwe Vrouwendag. Vrouwen in de Nederlandse revolutie van de achttiende eeuw', *Draaischijf* 7 (1990) nr. 1, 1021, en Wantje Fritschy, 'Vrouwen in de Nederlandse samenleving tussen 1780 en 1830. Beelden, ideaalbeelden en werkelijkheid' in: Wantje Fritschy en Joop Toebes (red.), *Het nutteloos van het moderne Nederland. Staat en natievorming tussen 1780 en 1830* (Nijmegen 1996) 185-214. Onlangs heeft ook Grijzenhout deze opvatting, als zijn eerster werk al te vernemen gaf, als zettelijke zekerheid geponeerd, zie F. Grijzenhout en N.C.E. van Sas, *Denkbeeldig vaderland. Kunst en politiek in de Bataafse Revolutie 1795-1813* (Den Haag 1995) 46.

Kijken we nu opnieuw naar de stoet, dan valt allereerst op dat burgeres Van der Meer daarin bij lange na niet de enige vrouw was. Integendeel, het wemelde er van de kleine meisjes, jongedochters, burgeressen, jonge en oude moeders. Sommige van hen stonden in de eerste plaats voor een idee: de kleine meisjes voor gelijkheid en voor de toekomst, de moeders voor continuïteit en voor het nationale geheugen – ideeën die stuk voor stuk betrekking hadden op de nieuwe Republiek, waar zij op deze symbolische manier deelgenoot van werden. Anderen droegen, in de liederen die zij zongen en in de sjerpen die zij om hadden, hun nationale verbondenheid meer direct uit. Nu lijken die sjerpen misschien een onbetekend detail, maar in de seculiere ceremoniën van de Republiek had de nationale sjerp een welhaast sacrale betekenis en werd hij alleen diegenen omgehangen die de publieke zaak op bijzondere wijze dienden, zoals Pieter Paulus twee dagen tevoren gebeurde toen hij tot eerste voorzitter van de Nationale Vergadering was gekozen.¹¹ Dat de jongedochters en burgeressen in de stoet demonstreerden dat zij het vaderland waren toegewijd, wordt nog eens extra bekrachtigd door de burgerkronen die zij droegen. De van eikentakken gevlochten kroon, één van de vele klassieke symbolen die de Bataven aan de Romeinse Republiek ontleenden,¹² was al in de patriottentijd een geliefd symbool geweest, zij het toen als de gedroomde bekroning van de helden van de Revolutie die nog komen moest. Nu die Revolutie er in 1795 inderdaad van gekomen was en het volk zijn Nationale Vergadering had gekozen, was de tijd van de burgerkronen aangebroken. Het is natuurlijk de vraag of een dergelijk symbool met de gewijzigde omstandigheden niet van zijn martiale karakter verloren had, maar welke verbindesten het ook met nieuwe revolutionair-politieke idealen mag zijn aangegaan, zeker is dat het vrouwen daarbij nadrukkelijk insloot. Deze inclusiviteit spreekt al evenzeer uit de taken die de jongedochters en burgeressen in de stoet toebedeeld hadden gekregen: het waren jongedochters die de erezuil van de Nationale Vergadering droegen, en de delegatie die de afgevaardigden uit de Nationale Vergadering die zich op zeker moment bij de stoet aansloten welkom heette was uit burgers en burgeressen samengesteld. Het is deze vrouwelijke *présence* waarvan burgeres Van der Meer als de Vrijheid het hoogtepunt vormde.

Dat we de aanwezigheid van burgeres Van der Meer als vrouw serieus moeten nemen, wordt nog duidelijker als we naar de politieke bedoelingen van het feest kijken. Het burgerfeest was georganiseerd door een commissie uit de Haagse 'verbroederde Sociëteiten' en wat deze commissie met het feest beoogde, kan men opmaken uit het plan dat zij enkele weken tevoren aan de 'Provisioneele Repraesentanten van het Volk van Holland' had voorgelegd.¹³ Aanvullende informatie geeft het journalistieke verslag van het feest dat na afloop te koop werd aangeboden. In dit verslag, dat werd gepubliceerd door de uitgevers van de plaatselijke krant die in 1795 onverbloemd partij voor de Revolutie had gekozen, wordt de opzet van het feest nog eens voor het grote publiek toegelicht.¹⁴ Duidelijk is allereerst dat zichtbaar moest worden dat de oude politieke orde had afgedaan en het gezag van de stadhouder vervangen

11 Zie het verslag van Teding van Berkhout van deze plichtigheid in *Dagboek van een patriot*, 28.

12 Zie N.G.F. van Sas, 'Voor vaderland en oudheid. Het klassieke paradigma in de laat achttiende-eeuwse Republiek' in: Frans Grijzenhout en Carel van Tuyl van Serooskerken (red.), *Edele emsland. Neo-classicisme in Nederland 1765-1800* (Zwolle 1989) 13-31, m.a. 30-31.

13 Voor het plan van de 'Commissie der Haagsche verbroederde Sociëteiten', dat op 15 februari 1796 door de Provisioneele Repraesentanten van het Volk van Holland werd besproken en een week later vrijwel geheel werd goedgekeurd, zie de *Decreten van de Provisioneele Repraesentanten van het Volk van Holland* VII/2 (Den Haag 1800): 396-403.

14 Voor dit verslag, gepubliceerd door J. de Groot en Zoonen, uitgevers van de *Haagsche courant*, zie *Beschrijving der plechtigheden*. Deze *Beschrijving* is uitgebreider en geeft meer informatie dan de extra editie die de *Haagsche courant* twee dagen tevoren over het op handen zijnde feest uitbracht (zie noot 1).

was door dat van het volk. Zo werd op de plaats waar sinds jaar en dag, als eerbewijs aan de stadhouder, de meiboom werd geplant, nu, ter ere van de Revolutie, een vrijheidsboom opgericht.¹⁵ Bovendien ging de stoet op zijn route door de stad door de Stadhouderspoort, waar ooit alleen het rijtuig van de stadhouder recht van doorgang had. Daarmee werd dit recht van zijn seigneuriale karakter ontdaan en voor het gehele volk opgeëist. Dit 'toeëigeningsritueel' werd wel heel bijzonder voltrokken door burgeres Van der Meer, die met haar triomfwagen in de plaats van de stadhouder trad, en door haar hoedanigheid van burgeres en vrouw de oude aristocratische orde symbolisch teniet deed.

Voorts ging het er natuurlijk om de revolutionaire idealen op een begrijpelijke manier aanschouwelijk te maken. Daarbij lijkt Gelijheid, meer nog dan Vrijheid of Broederschap, het leidende motief te zijn geweest. De kleine kinderen die we onder het banier van de Gelijheid in de stoet zagen meelopen, droegen dit al heel expliciet uit. Uit het verslag moeten we begrijpen dat het om 'wees- en Arm-Kinderen, uit de onderscheidene Godshuizen' ging,¹⁶ wat erop lijkt te wijzen dat met 'Gelijheid' gelijkheid naar stand en naar godsdienst werd bedoeld. In het voorgelegde plan worden de weeskinderen omschreven als: 'beide geslachten, van alle gezindheden',¹⁷ wat suggereert dat de organisatoren behalve gelijkheid naar godsdienst, en mogelijk gelijkheid naar stand, ook gelijkheid naar sekse op het oog hadden. De intentie om mannen en vrouwen, zo mogelijk gelijkelijk, bij het feest te betrekken, spreekt ook elders uit het plan. Zo wordt de groep zingende jongedochters opgevoerd als de pendant van een even grote groep zingende jongelingen, die allebei dezelfde vaderlandse liederen zullen zingen en allebei dezelfde vaderlandse sjerpen zullen dragen. Overigens is het de bedoeling dat de jongedochters zowel als de jongelingen 'zo veel mogelijk op eene wyze gekleed' gaan,¹⁸ waarmee op eenvoudige wijze gedemonstreerd werd dat er voor het standonderscheid dat zich in de dagelijkse kledij zo duidelijk manifesteerde in de nieuwe Republiek geen plaats was.¹⁹ Expliciet nog wordt de gelijkheid naar sekse geënceneerd bij de kinds kinderen van de stokoude voormalige 'slaaf', van wie nadrukkelijk wordt bepaald dat zij 'beider geslachten' zullen zijn.²⁰ In het licht van deze kennelijke zorg om in naam van de Gelijheid vrouwen een zichtbare plaats in de stoet te geven, mag men er van uitgaan dat de keuze voor de Vrijheid als centrale figuur weloverwogen was, waarbij het feit dat de Vrijheid traditioneel door een vrouw werd verbeeld – een traditie waarvan de organisatoren zich natuurlijk ook bewust waren – eerder een argument dan een irrelevante bijkomstigheid zal zijn geweest. Vast staat tenslotte dat is gekozen voor een vrouwelijk symbool en niet voor een mannelijk equivalent, dat in de figuur van Brutus, die als symbool van Republikeinse vrijheid onder Bataafse revolutionairen aanzienlijke populariteit genoot, wel degelijk voorhanden was.²¹

15. *Griffioenboom, Feesten voor het vaderland*, 127-130.

16. *Beschrijving*, 5.

17. *Decreeten*, 102.

18. *Ibidem*, 399.

19. Deze interpretatie van de eenvoudige kledij van beide groepen leent ik van Nicole Pellegrin, die in elk geval de witten jurken die vrouwen in de revolutionaire feesten in Frankrijk al evenzeer droegen als in Den Haag in hun eenvoudige crinoline deze intentie meegeeft; zie Nicole Pellegrin, 'La vie quotidienne et la mode. Femmes, chignons et Révolution' in: *Les femmes au temps de la Révolution française/Vrouwen in de Franse Revolutie* (Brussel 1989) 88-143, m.n. 94.

20. *Decreeten*, 106.

21. Voor deze populariteit van de Brannstigmus: die zijn betekenis van vrijheidsheld en tiranmeverdijsver zowel aan de grondlegger van de Romeinse Republiek als aan de moordenaar van Julius Caesar ontleende; zie N.C.F. van Sas, 'Caesar, Brannstigmus, Cincinnatus: Daerom als reditor van Nederland, 1797-1799' in: *Herman Willem Daendels 1762-1818: Gelderman, paus, Jakobijn, generaal, herbar, minischalk, gouverneur* (Utrecht 1991) 61-70, aldaar 68. Zie ook Van Sas, 'Voor vaderland en ouderheid', 30.

Maar de politieke bedoeling van het feest was nog een andere dan om in geëigende beelden en symbolen uitdrukking te geven aan de zegeningen van de Revolutie, waarvan de installatie van Nationale Vergadering het voorlopige hoogtepunt vormde. Dat wordt duidelijk als men niet alleen kijkt naar wat er verbeeld werd en hoe dat verbeeld werd, maar ook naar wie dat verbeelden deden. Het is waarschijnlijk dat niemand in de stoet een willekeurige figurant was, het is nog veel waarschijnlijker dat alle deelnemers die een naam hadden er met reden liepen, maar het is zonder meer evident dat de keuze voor burgeres Van der Meer met de uiterste zorg was geschied. In het plan dat de Provisioneele Repraesentanten van het Volk van Holland was voorgelegd, was de Vrijheid de enige figuur waarvan de organisatoren de Repraesentanten verzekerden dat zij daar niet de eerste de beste voor hadden gekozen, maar 'een der fatsoendelykste Damens uit den Haag' bereid hadden gevonden die rol op zich te nemen.²² In het verslag wordt vervolgens voor ieder die haar niet mocht hebben herkend ont-huld wie zij was: 'Burgeresse van der Meer, Huysvrouw van den Burger A. van der Meer, Drossaard van den Hove van Holland.'²³ Deze gegevens maken dat ook wij haar kunnen identificeren, en wel als de 41-jarige Barthia Maria van Crimpén, echtgenote van drossaard Ary van der Meer.²⁴ Het was echter niet als echtgenote van een aanzienlijk burger dat zij de Vrijheid verbeelde. Het was als 'mede slagtoffer van roof, plunder en vervolgzucht van den jaare 1787' en als balling die na acht jaar in Den Haag was teruggekeerd dat zij op haar triomfwagen door de straten van Den Haag reed, zoals de verslaggever uidegt.²⁵

Bartha van der Meer was in 1787 inderdaad slachtoffer van 'roof, plunder en vervolgzucht' geweest. Toen naar aanleiding van het incident bij Gojanverwellesluis, waar de patriotten in juni 1787 een staatsgreep door Wilhelmina van Pruisen vrijdelden door haar op haar doortocht naar Den Haag aan te houden, de Pruisen in september 1787 de Republiek binnen waren gevallen om de revolutionaire ontwikkelingen te keren en deze veldtocht tegen de patriotten in enkele dagen was beslecht, namen de orangisten in Den Haag, net als in talloze andere dorpen en steden, de gelegenheid te baat om zich massaal op de patriotten te wreken.²⁶ Huizen van patriotten werden geplunderd en vernield, patriotse trofeeën buitgemaakt, patriotten met geweld ontwapend, gesard, beschimpt, gemolesteerd en met erger bedreigd. Daarbij had men liet in de eerste plaats op de kern van de patriottenbeweging, het wapengenootschap 'Voor 't Vaderland', begrepen, en dat in al zijn geledingen: exercerende leden, honoraire leden en donatrices. Bartha van der Meer was zo'n donatrice.²⁷ Samen met ruim 25 andere vrou-

²² *Decreten*, 302.

²³ *Beschrijving*, 4.

²⁴ Door combinatie van gegevens uit het Gemeentearchief Den Haag (hierna GADH) en het Centraal Bureau voor Genealogie te Den Haag (hierna CBG) kon worden achterhaald dat Ary (Arie) van der Meer, drossaard, in 1805 op bijna 52-jarige leeftijd in Den Haag overleed; hij was toen 31 jaar gehuwd met Barthia Maria van Crimpén, die, na een tweede huwelijk met Jacob van Oosterom, in 1818 op bijna 64-jarige leeftijd in Haarlem zou overlijden; zie CBG, familiëadvertenties Van der Meer; overlijdensadvertentie A. van der Meer (Den Haag, 7 april 1805); GADH, registers Ontvangst Impost op Trouwen en Begraaven, inv.nr. 10, 139; ondertrouw Barthia Maria van Crimpén, weduwe Arie van der Meer, en Jacobi van Oosterom (Den Haag, 8 december 1805); CBG, familiëadvertenties Van Oosterom; overlijdensadvertentie Barthia Maria van Crimpén (Haarlem, 1 juni 1818).

²⁵ *Beschrijving*, 4.

²⁶ Voor de gewelddadigheden van orangisten tegen patriotten die tot ver in oktober 1787 voortduurden, zie C. Gipsbert Houtenpijl, 'De wederkomst van Willem V in de residentie op 20 September 1787', *Haagsch jaarboekje voor 1899* (1898) 152-166, en J. Smits, *Den Haag in den Patriottentijd* (Den Haag 1916) 51-55. Zie ook W.A. Knoop en F.C.H. Meijer, *Gojanverwellesluis. De aanhouding van de prinses van Oranje op 28 juni 1787 door het vojsje van Gouda* (Amsterdam 1987), m.n. 31 en 75-77.

²⁷ *Nieuwe nuntius der stadste en veel vermogensde Kezen en Kezinnen, van het fluster corps van wapenbende, ter ontplooi van vrede Oranje der Bewoeters des Vaderlands, Gekastreed hebbende in 's-Gravenhage* [=Gravenhage 1787] 24.

wen had zij het wapengenootschap in de loop van zijn bestaan geld gedoneerd en een vaandel geschonken – een daad waaraan de patriotten groot belang hechtten.²⁸ Ook de orangisten wisten hoe zij zoets moesten waarderen: meteen bij aanvang van de gewelddadigheden maakten zij de patriotten het vaandel afhandig om het vervolgens ritueel te verscheuren, en in het schimpschrift op het wapengenootschap dat zij nog in september 1787 publiceerden kregen ook de donatrices heel nadrukkelijk een beurt.²⁹ Het huis van donatrice Van der Meer en haar echtgenoot, zelf honorair lid van 'Voor 't Vaderland', werd grondig onderhanden genomen: ruiten werden aan diggelen geslagen, huisraad en inboedel vernield, in het Spui gesmeten of meegenomen.³⁰

Als gevolg van de orangistische 'roof-, plunder- en vervolgzucht' sloegen naar schatting meer dan honderdduizend patriotten op de vlucht, waarvan er uiteindelijk zo'n 4.000 in Frankrijk politiek asiel zochten en van de Franse regering een uitkering ontvingen.³¹ Tot die 4.000 behoorde ook Bartha van der Meer. Samen met haar echtgenoot verbleef zij in 1788 in het vluchtelingenkamp in St-Omaars, en vervolgens tot 1795 in Duinkerken.³² Het was dus inderdaad na acht jaar ballingschap dat zij in Den Haag was teruggekeerd.

Deze persoonlijke politieke geschiedenis maakte Bartha van der Meer tot een vrouw die de Vrijheid met recht kon verbeelden. Omgekeerd zal zij met een dergelijke geschiedenis juist als de Vrijheid het feest extra betekenis hebben gegeven. Deze gedachte wint aan waarschijnlijkheid als we de andere personen in de stoet nader bekijken. Zo was de stokoude man die zich met zijn kinderen en kindskinderen op een leven in vrijheid verheugde, naar verluidt ook 'een slagtoffer van dat doemwaardig jaar' 1787,³³ en van veel van de deelnemers die een naam krijgen zou hetzelfde gezegd kunnen worden.³⁴ Navrant is de geschiedenis van 'Burger Boudewijns', degene die op het *moment suprême*, toen de delegatie van de Nationale Vergadering zich bij de stoet voegde, een gedicht voordroeg.³⁵ Dit is namelijk zonder twijfel de apo-

²⁸ Voor de plechtige vandeloeverdracht van de donatrices aan het wapengenootschap en de waardeerende reacties van enkele leden van het genootschap zie *Aanspreken van het Hantsche wapenveer, ten spande varende Voor 't vaderland, gedaan ter gelegenheit dat aan hetzelfde het vaandel en de vrouwen plechtig wapen overhandigt, by de publieke wapen-aflevering en vuuring in de Kerkamp, op Donderdag den 21sten September 1786* ('s-Gravenhage 1786).

²⁹ Voor het verscheuren van het vaandel zie Gijsbert Hodeprij, 'De wederkomst', 156. Bedoeld schimpschrift is de *Nieuwe samenvatting der notabele en veelvermogende Kezen en Kezinnen*, waarvan hier alleen de titel al aangeeft dat ook vrouwen over de hekel zullen worden gehaald, maar op de titelpagina ook nog eens expliciet 'een Precise opgave der voornaamste Donatrices, in hoon Natuurlyk[e] gedaante geschildert' wordt aangekondigd. Op het instituut van de donatrice, dat in de literatuur over de patriotentijd hogelijk ondergewaardeerd is, hoop ik binnenkort in een afzonderlijk artikel terug te komen.

³⁰ Zie Algemeen Rijksarchief te Den Haag, collectie P.A. Dumon Pigalle, inv.nr. 92: 'Opérations de guerre, Sept. 1787', een bundeling van stukken waaronder twee handgeschreven opgaven van de in Den Haag geplunderde huizen; in deze opgaven komt het huis van het echtpaar Van der Meer aan het Spui voorals 'tot nu geplunderd', en 'sterk geplunderd'; vergelijk Sant, *Den Haag in den Patriotentijd*, 52. Voor het honoerair lidmaatschap van Ary van der Meer zie *Nieuws nuntius der notabele en veelvermogende Kezen en Kezinnen*, 16.

³¹ J.G.M. Rosendaal, 'Geene Heeren Meer, Zallige Egalité. De door de Franse overheid ondersceimde gevluchte patriot-burgers, 1787-1794', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie en het Iconographisch Bureau* 49 (1993) 107-164.

³² Ibidem, 161.

³³ *Bechroying*, 1.

³⁴ Voor een uitputtende bewijsvoering is hier geen plaats, maar gezegd kan wel dat behalve van de nu te noemen Johannes Boudewijnsen, ook de namen van de burgers Jacobus Beukers, Ary Vermeer en L. Stork, die als leden van de organiserende commissie meeliepen, corresponderen met de namen van voormalige leden van 'Voor 't Vaderland' en/of van degenen wier huis geplunderd werd en/of van degenen die in Frankrijk een uitkering kregen, terwijl ook de liederen die in de stoet werden gezongen uitgegeven waren door de bekende *nijfje* Gerrit Paape. Overigens was degene die namens de Nationale Vergadering het woord tot de feestgangers richtte, Johannes Luyken, inderijdt ook lid van 'Voor 't Vaderland', en had ook hij naar eigen zeggen in 1787 Den Haag moeten ontvluchten.

³⁵ *Dagboek van een patriot*, 31.

theekr Johannes Boudewijnsen, indertijd exercierend lid, maar vooral ook huisdichter van 'Voor 't Vaderland', die op elke manifestatie van het genootschap een toepasselijk gedicht schreef en dat ter plekke declameerde.³⁶ In september 1787 werd hij niet alleen zijn huis uitgejaagd, maar ook, als mikpunt van hoon en geweld, vastgebonden op een van de kanonnen van het genootschap door de stad gevoerd. Ook hij vluchtte naar Frankrijk en leefde daar jaren in ballingschap.³⁷ Bartha van der Meer voerde dus als de Vrijheid een schare van lotgenoten aan, wat de 'Staatelijke optogi' ook het karakter moet hebben gegeven van een triomftocht der patriotse helden en heldinnen, die hun inspanningen en opofferingen voor het Vaderland in de opening van de Nationale Vergadering beloond mochten zien.

De conclusie is duidelijk: de Vrijheid werd niet zonder reden door burgeres Van der Meer verbeeld, en als persoon en als vrouw gaf zij de Vrijheid een veelheid van betekenissen mee. Even duidelijk is, dat geen van die betekenissen ook maar iets met huiselijkheid of moederschap van doen had. Daaraan deden de andere vrouwen in de stoet niets af. Integendeel, alleen al de omvangrijke deelname van vrouwen aan een dergelijk openbaar feest bij een gelegenheid van zo evident politiek belang, georganiseerd door de kern van de voormalige patriottenbeweging die het nu voor het zeggen leek te krijgen, is in tegenspraak met de gedachte dat vrouwen aan het eind van de 18e eeuw, als de patriottenidealen politieke praktijk gaan worden, definitief naar de huiselijke haard werden gedirigeerd om zich daar als moeder aan het vaderland te wijden. Geen vrouw die een dergelijk ideaal in woord of gebaar uitdroeg. Zelfs de vrouwen die als moeders meelepen, belichaamden niet als vrouwen het moederschap, nog minder het moederschap als enig denkbare bijdrage van vrouwen aan het vaderland, zij representeren als moeders datgene waar het moederschap een waarborg voor zou kunnen zijn: het voortbestaan van het geslacht of het geheugen van de natie.

De boodschap die burgeres Van der Meer wél uitdroeg, was van een andere orde. Haar centrale rol in de stoet, haar persoonlijke geschiedenis en de entourage van de vele andere vrouwen maakten haar tot een levend teken van de betrokkenheid van vrouwen bij de Revolutie en bij de nieuwe politieke orde die deze teweeg had gebracht. Op haar triomfwagen nam zij de openbare verbetuing in ontvangst die de politieke gemeenschap gold die ook haar gemeenschap was: die van de patriotten die, verjaagd om hun politieke overtuiging, na hun ballingschap als Bataven waren teruggekeerd om het volk van Nederland de vrijheid te brengen. Als Vrijheid was zij de verzinnebeelding bij uitstek van de nieuwe politieke orde, als vrouw temidden van de andere vrouwen demonstreerde zij dat het revolutionaire gelijkheidsideaal, neergelegd in de *Rechten van den Mensch en van den Burger* zich ook tot vrouwen uitstreckte.

Niettemin blijft, dat burgeres Van der Meer als vrouw de Nationale Vergadering niet had mogen kiezen noch daarin gekozen had kunnen worden, haar titel van 'Burgeres' ten spijt. Deze incongruentie verbaast heden ten dage, maar lijkt toentertijd maar zelden als een incongruentie gezien te zijn. Eén van de zeldzame gelegenheden waarbij deze situatie als onbillijk aan de kaak werd gesteld, was in september 1795, toen de deliberaties over de kiesgerechtigheidscriteria voor de aanstaande verkiezing van de Nationale Vergadering op gang

36. Voor zijn lidmaatschap van 'Voor 't Vaderland', zie *Nieuwe waarneming der notabele en veel vermogende Kozen en Kiezenen*, 11. Eén van de vele gelegenheden die hij voor een gedicht aangreep was de plechtige vaandeloedersnacht op 21 september 1786, zie *Aanspreken aan het Haagsche wifeuwerps*, 13-17.

37. Voor de plundering van huize Boudewijnsen zie Smit, *Den Haag in den Patriottentijd*, 91; voor zijn gedwongen aan door Den Haag, ibidem, 51; voor zijn politiek asiel in Frankrijk zie Rosenthal, 'Geene Heeren Meer', 161-162.

kwamen. Van de hand van P.B.v.W. verscheen toen een pamflet onder de titel *Ten betooge dat de Vrouwen behooren deel te hebben aan de Regeering van het Land*.³⁸ Daarin betoogde de auteur dat volgens de *Rechten van den Mensch en van den Burger* alle mensen gelijk waren en gelijke rechten hadden, en dat het daarom niet aanging vrouwen van rechten uit te sluiten die mannen wel zouden gaan genieten, temeer daar vrouwen in vaderlandsliefde niet voor mannen onderdeden, zoals 'veele Patriottische Vrouwen' hadden laten zien.³⁹ Het betoog mondde uit in een aansporing aan vrouwen om zich uit deze onwaardige positie te bevrijden en zich daarbij – iconografische traditie of geen iconografische traditie – te laten leiden door de vrouw die dat streven meer dan enige andere vrouw belichaamde: 'laaten wy maar voor een oogenblik het Beeld der Vryheid beschouwen. Is het niet uwe Zuster? zy reikt U de hand.'⁴⁰ Dit appél heeft maar weinig weerklink gevonden, en de Vrijheid die burgeres Van der Meer verbeeldde heeft deze specifieke, feministische betekenis niet gedragen.

Maar waar de Vrijheid *niet* voor stond – huishelijkheid, moederschap, feminisme – mag ons het zicht niet ontnemen op dat waar zij *wel* voor stond: de betrokkenheid van vrouwen bij de publieke zaak. Voor Barthia van der Meer zelf lijkt haar optreden op 3 maart 1796 daarvan de laatste manifestatie te zijn geweest. Het is echter niet ondenkbaar dat zij de twee vrouwen, die zich de volgende jaren als 'waare Vriendinnen der Vryheid' in het debat over revolutionaire principes en politieke praktijken zouden mengen, Betje Wolff en Aagje Deken, van dienst is geweest.⁴¹ Aan Betje Wolff was Barthia van der Meer via haar broer, Adrianus van Crimpen, nauw geparenteerd; deze was namelijk gehuwd met Jansje Teerlink, het nichtje van Wolff dat in haar jonge jaren als een aangenomen dochter bij Wolff en Deken had gewoond.⁴² Het was bij het echtpaar Van Crimpen-Teerlink dat Wolff en Deken in 1797 bij hun terugkeer uit Frankrijk een voorlopig onderdak vonden voordat zij zich in Den Haag vestigden, waar zij – wie weet mede door toedoen van Barthia van der Meer – met de politieke kopstukken van de dag verkeerden, als nimmer tevoren aan het politieke debat deelnamen en de radicale vleugel in de Nationale Vergadering steunden, en zich bij wijlen rechtstreeks tot deze Vergadering richtten.⁴³

Wolff en Deken waren geen uitzondering. Wie bereid is de gangbare interpretaties te laten varen, ziet dat vrouwen rond 1800 op allerlei manieren en op tal van plaatsen blijf gaven van een even actieve politieke betrokkenheid. Een terrein ligt braak. Burgeres Van der Meer reikt ons de hand.

38 P.B.v.W., *Ten betooge dat de Vrouwen behooren deel te hebben aan de Regeering van het Land* (Hattlogten 1795).

39 Ibidem, 2.

40 Ibidem, 16.

41 Het was in *Mijne offerende aan het vaderland* (Den Haag 1799), een adres van Aagje Deken aan de Bataven die, om de volksgeest te winnen, politiek tevel in termen van rechten en te weinig in die van plichten vertaalden, dat Deken Wolff en zichzelf 'waare Vriendinnen der Vryheid' noemde en zich op grond daarvan tot een dergelijke interventie gerechtigd achtte; zie aldaar, 36.

42 Barthia van Crimpen werd op 11 augustus 1754 gedoopt te Schiedam als dochter van Adrianus van Crimpen en Maria Clasina van Doorschot; twee jaar later kreeg dit echtpaar een zoon, Adrianus van Crimpen (1756-1802), die in 1787 in het huwelijk zou treden met Jansje Teerlink (1766-1825). Bij het overlijden van Adrianus van Crimpen kocht Wolf een grafkelder voor vier personen, waarin eerst Adrianus van Crimpen, in 1804 Wolff en Deken, en in 1826 onsbout Jansje van Crimpen-Teerlink begraven zouden worden. De gegevens over de familie Van Crimpen dank ik aan het gemeentearchief Schiedam (brief dd. 11 mei 1999); voor het overige zie E.J. Buijsters, *Wolff & Deken. Een biografie* (Leiden 1984) 214 en 396-337.

43 Over deze za door de politiek gekleurde Haagse periode zie Buijsters, *Wolff & Deken*, 288-337.

Gerrit Valk en Susan Smit

Voetbal van 1900 tot 2000: van vermaak voor welgestelde jongetjes tot miljoenenbusiness

De vorige eeuwwisseling vormde een belangrijke periode in de vaderlandse voetbalgeschiedenis. Rond 1900 zette de verspreiding van het moderne voetbalspel in Nederland zich namelijk overtuigend voort en werd er een stevige basis gelegd voor 'volkssport nummer één'. Voetbalclubjes schoten als paddestoelen uit de grond. In 1900 waren circa 200 elftallen in georganiseerd verband geregistreerd en dit aantal was sterk groeiende. Het jaar 1900 is ook een belangrijk jaar voor één van de bekendste voetbalverenigingen van Nederland, Ajax. De (her)oprichting van Ajax in dat jaar wordt in dit artikel beschreven als introductie op de opkomst van het moderne voetbalspel in Nederland.

De oprichting van voetbalvereniging Ajax

Op 18 maart 2000 viert voetbalvereniging Ajax zijn eeuwfeest. Herdacht wordt dat drie HBS-studenten precies honderd jaar eerder op de hoek van de Dam en de Kalverstraat in café Oost-Indië bijeenkwamen en afspraken maakten over de reglementen, de contributie en het speelveld van Football Club Ajax. De sportieve geschiedenis van de hoofdstedelijke voetbalvereniging gaat echter verder terug dan het begin van de 20e eeuw. De basis voor de vele kampioenschappen en internationale successen van Ajax werd zeven jaar daarvoor al gelegd. De bijeenkomst in maart 1900 was feitelijk gezien niet de oprichting van Ajax, maar het opnieuw in actie brengen van een bestaande vereniging die door gebrek aan leden, geld en speelveld enkele jaren niet actief was geweest. In het voorjaar van 1893 bestond namelijk al een vereniging waarin de naam 'Ajax' voorkwam en die tevens het rood en wit als clubkleuren had. Weliswaar was de club bij de oprichting 'Union' genaamd, na enkele maanden werd de club omgedoopt tot Footh Ball Club Ajax.¹

1893

De oprichtersvergadering van Ajax uit 1893 werd gehouden in een café aan de Amstelveenseweg, tegenover het Willemspark in Amsterdam-Zuid.² Standplaats van de club was de gemeente Nieuwer-Amstel, het gebied grenzend aan Amsterdam vanaf de Ceintuurbaan. In 1896 werd Nieuwer-Amstel bij Amsterdam getrokken in verband met de uitbreiding van het huidige stadsdeel De Pijp. Ajax speelde onder meer op een stuk grasland onder de Willemsbrug in het Willemspark. Dit terrein werd gehuurd voor 25 gulden per half jaar. De voetbalvelden in het Willemspark werden door verhoogde dijken omsloten, die de latere straten zou-

1 M. J. W. Middendorp, *Vijfenzeventig jaar Ajax* (Amsterdam 1975) 11.

2 J. Schoevaart e.a., *Ajax 1900-1950* (Amsterdam 1950) 17.

Afb. 1. De voorzover bekend oudste foto van het eerste team van Ajax. Privéverzameling.

De oudste herinnering aan het vijftigjarige Ajax, waarbij we om der wille van de historische curiositeit een misschien iets minder goede afdrift voor lief willen nemen. Het eerste elftal van de Amsterdammers bestaande uit: staande van links naar rechts: Pastoorling, Geisler, Brockmann, Martens, Van der Loo; geknield: H. Brockman, Holst, Timmer; zittend: Horrie, Kest en Dijkstra

den gaan vormen. Als gevolg hiervan waren ze afwijkend van vorm en moesten hoekschoppen soms vanaf de openbare weg genomen worden.³

Uit hun doopceel en uit het feit dat de drie overblijvers van het eerste uur aan de HBS studeerden blijkt dat zij gerekend kunnen worden tot de min of meer gegoede middenstand. De vader van Floris Stempel was ten tijde van de geboorte van Floris, in 1877, werkzaam als kantoorbediende. De iets jongere Han Dade was afkomstig uit een zeemansfamilie. Zijn vader zou na een loopbaan als zeeman actief blijven als scheepstimmerman. De vader van Carel Reeser, geboren in 1882 en daarmee de jongste van de drie, werkte als telegrafist. Het is niet verwonderlijk dat de oprichters van Ajax hun clubnaam naar een figuur uit de Griekse Oudheid vernoemden, in plaats van bijvoorbeeld de clubkleuren of plaatsnaam hiervoor aan te wenden. De eerste 'Ajacieden' waren namelijk leerlingen van de HBS aan de Weteringschans, waar zij onder meer les kregen in oude geschiedenis. De vernoeming van hun club naar een Griekse held diende wellicht aan te tonen dat de oprichters hun klassieken kenden.

Van de resultaten van het prille Ajax is niet veel bekend. De competitie bleef beperkt tot wedstrijden met stadsgenoten. *Fair play* stond reeds hoog in het vaandel. Zo werd in het reglement van 7 april 1893 de spelers opgedragen 'eene aangename en gezonde uitspanning te verschaffen'. Ten aanzien van ordehandhaving op het veld was het reglement behoorlijk streng. Op het gebruik van ongepaste woorden of handelingen werd tien cent boete geheven, evenals op het wegblijven door de spelers zonder kennisgeving aan de *captain*, de aanvoerder. Dezelfde boete gold ook voor de *captain* zelf, in het geval hij het reglement niet bij zich had. Verder kostte 'onattentie' bij het spel de voetballers vijf cent, evenals de weigering voetbalspullen te dragen, terwijl het verlaten van het terrein zonder voorkennis van de *captain* maar liefst vijftien cent kostte.⁴ De boetes dienden binnen een periode van twee weken te worden voldaan.

3. E. Vermeier, *95 jaar Ajax, 1900-1995* (Amsterdam 1996) 9.

4. Middendorp, *Vijftigjarige jaar Ajax*, 10.

Ook de toelatingseisen waren streng. Niet iedereen kon zich zo maar als lid bij Ajax aansluiten. Degenen die lid wilden worden maar in eerste instantie niet aangenomen werden, konden overigens na minimaal twee weken weer een nieuwe poging hiertoe doen. Tijdens een vergadering in het voorjaar van 1894 werd met meerderheid van stemmen besloten dat de leden die zelf niet wilden spelen, verplicht waren te bedanken als lid. Dit besluit kwam onder hevig protest tot stand en kostte Ajax een onbekend aantal ondersteunende leden.⁵

In 1896 kreeg het voetbalveld van Ajax een andere bestemming, waardoor de spelers hun heil elders moesten zoeken. Het voormalige speelveld werd dat jaar binnen de gemeentegrenzen van Amsterdam getrokken en samen met het omliggende gebied bouwrijp gemaakt voor de uitbreiding van de stad.

1900

Rond de eeuwwisseling liet een drietal overblijvers van de Footh Ball Club Ajax een brief rondgaan in hun vriendenkring om hen te interesseren voor de hernieuwde oprichting van Ajax. Hiermee wilden zij kennelijk definitief afrekenen met het oude succesloze Ajax. De Ajax-cleden van het eerste uur waren de studenten Han Dade, die eigenaar van de (leren) bal was, Floris Stempel, de eerste voorzitter, en Carel Reeser. Samen zouden zij een driemanschap vormen en de voetbalvereniging de eerste jaren leiden. De interesse was klaarblijkelijk gewekt, aangezien op 18 maart 1900 een nieuwe openingsvergadering werd belegd.

De spelfout in de clubnaam, die er ondanks de goede opleiding van de eerste oprichters zes jaar lang in had gezeten, werd toen gecorrigeerd. Hierdoor ging de club verder onder de naam Football Club Ajax. De club sloot zich aan bij de Amsterdamsche Voetbal Bond (AVB). Dat Ajax zich behoorlijk wist te handhaven op dit niveau blijkt uit de twee tweede plaatsen die de club behaalde op het kampioenschap van de AVB. De eerste behaalde prijs bestond uit een medaille voor het beste doelgenmiddelste in de competitie.

Het bestuur van Ajax werd enige jaren na de hernieuwde oprichting fors uitgebreid. Daarnaast waren drie commissarissen voor algemene zaken werkzaam bij Ajax. Jaarlijks trad dit bestuur af in juli waarbij het direct weer herkiesbaar was. De maandelijkse contributie van de club was in 1900 een kwartje en het inleggeld voor nieuwe leden bedroeg vijftig cent. In het seizoen 1903-1904 was dit al gestegen naar een jaarlijks bedrag van acht gulden. Dit waren toentertijd relatief forse bedragen, getuige het commentaar van de redacteur van het *Gronew Sportblad* in 1904: 'Nemen we in aanmerking dat onze eerste Vereeniging in den lande, de HVV [Haarlem], van hare leden een contributie van f5,- vraagt, waartegenover onze derde-klasse Ajax met 8 gulden komt te staan.'⁶ Kennelijk was de hoge prijs destijds geen groot bezwaar voor de leden, want Ajax heeft deze 'herstart' goed doorstaan.

De oorspronkelijke middenklasserclub die Ajax in het begin was, zou geleidelijk een sterkere arbeidersfractie krijgen. Het succesvolle competitieverloop van Ajax en de overgang naar de eerste klasse in 1911 zorgden voor een grote populariteit en ledengroei. Rond 1920 bestond verdeeldheid binnen het bestuur omtrent de vraag waar de grenzen getrokken moesten worden met betrekking tot het aantal leden en het soort milieu. De grote mobiliteit en de ver-

5. Ondersteunende leden, oftewel leden die zelf niet actief waren in het voetbalspel, zijn hetzelfde als donateurs. Daar tegenover staan de spelende leden, die ook wel werkende leden worden genoemd.

6. Mulderdorp, *Vijftigste jaar Ajax*, 17.

anderingen in de leefstijl van de elite deden de verschillen tussen de standen vervagen en het standsbesef verminderen. Ook bij Ajax werd het voetbal een sport voor het volk, alhoewel de middenklasse er de overhand zou houden.⁷

Speelterreinen

Over de locatie van de trainingen en wedstrijden van het eerste seizoen van Ajax in de 19e eeuw bestaat enige onduidelijkheid. In het supportersblad van 1980 wordt gesproken over het 'Aapjesland' aan de Tweede Constantijn Huygenstraat, terwijl in het vijftienennegentigjarige jubileumboek het huidige Valeriusplein genoemd wordt als wedstrijdveld van het seizoen 1900-1901.⁸ Ook wordt een veldje in Amsterdam-Noord, dat Ajax voor haar thuiswedstrijden zou hebben gehuurd, als basis aangemerkt.⁹ Er is nimmer eenduidigheid over de behuizing van Ajax in de periode 1901-1907. Een veld aan de Laanweg deed dienst als train- en wedstrijdterrein. Deze accommodatie moest het overigens zonder tribunes of clubhuis stellen. In 1902 promoveerde het eerste elftal van Ajax vanuit de Amsterdamsche Voetbal Bond naar de Nederlandse Voetbalbond (NVB). De club kwam terecht in de derde klasse NVB waar het kampioenschap werd behaald. Vervolgens steeg Ajax naar de tweede klasse NVB, waar ze een aantal jaren zou blijven spelen.

In de loop van 1908 fuseerde Ajax met de sterke derdeklasser Holland. Deze fusie en de komst van de Engelse trainer John Kirwan, oud-speler van Chelsea, legde de kiem voor de promotie van Ajax naar de eerste klasse in 1911. Rond die tijd werd de naam van de club definitief veranderd in Amsterdamsche Football Club Ajax. Bouwplannen aan de Laanweg noodzaakten Ajax in 1907 tot het zoeken van een ander terrein en de club verhuisde naar een locatie aan de Middenweg in de Watergraafsmeer. Hier zou Ajax tot 1934 blijven. In dat jaar werd een nieuwe accommodatie betrokken, enkele honderden meters verder gelegen aan de Middenweg. De Meer, zoals het stadion genoemd werd, zou de thuishaven van Ajax blijven tot aan het vertrek van de club naar de Amsterdam-Arena in 1996.

Het is een kwestie van interpretatie of Ajax in dit jaar – 1999 – nu 100 of 107 jaar bestaat. De festiviteiten rond de oprichting van Ajax zouden ook zeven jaar eerder plaatsgehad kunnen hebben, indien de geschiedenis van de club op een andere wijze gereconstrueerd zou zijn. Wellicht vormt deze eeuwwisseling een goede gelegenheid tot het doen van grondig onderzoek naar de juiste oprichtingsdatum van de eerste beursgenoteerde voetbalvereniging van Nederland.

Het begin van het moderne voetbalspel

Het ontstaan van voetbalvereniging Ajax kan exemplarisch genoemd worden voor dat van vele andere clubs die rond de vorige eeuwwisseling in Nederland het levenslicht zagen. Hoe is nu het voetbalspel geïntroduceerd op de Nederlandse velden?

⁷ Deze hypothese is indirect gebaseerd op uitspraken en beslissingen van na de oorlog, zie met name Ajax' jaarverslag over 1945-1946.

⁸ Vgl. *De Ajaxen, vereniging van Ajax-supporters*, 80 jaar Ajax, 5 en Vermeer, 95 jaar Ajax, 9.

⁹ 'De oprichting van AFC Ajax 1900-1907', *homepage Ajax*, <http://www.ajax.nl/>.

Afb. 2. Bok de Korver was begin 20e eeuw een van de toppers van het betaald voetbal. Privéverzameling.

Voetbal is van Engelse oorsprong en is wel eens Engeland's 'most durable export' genoemd.¹⁰ In de 19e eeuw was er veel belangstelling bij de Europese elite voor de wijze waarop de Britse bovenlaag invulling gaf aan haar bestaan. Hierdoor konden sporten als cricket, rugby en later vooral voetbal hun opmars beginnen op het vasteland. Bij de verspreiding daarvan speelden zowel Engelsen zelf als Europeanen die in Engeland daarmee kennismaakten een rol. Nederland vormde daarop geen uitzondering.

In ons land is de persoon van Pim Mulier onlosmakelijk verbonden met het begin van het georganiseerde voetbal.¹¹ Op veertienjarige leeftijd was hij de oprichter van de oudste Nederlandse voetbalclub: de Haarlemsche Football Club (HFC), die in 1879 het licht zag. Eigenlijk is HFC niet echt de oudste voetbalclub in ons land. U.D. uit Deventer stamt al uit 1875, maar deze vereniging begon als cricketvereniging en stapte pas later over naar voetbal. Dit verschijnsel zou vaker voorkomen binnen de sportwereld.¹² Overigens had het voetbal in die beginjaren meer het karakter van rugby. Tijdens een bezoek aan Ramsgate kwam Pim Mulier in aanraking met het voetbal zoals dat in zijn huidige vorm bestaat. Daarna ging HFC over op dit *association-football*.¹³ Ook elders konden bezoeken van Nederlandse jongeren aan Engeland leiden tot de oprichting van een voetbalclub bij terugkeer. Daarnaast speelden ook Engelsen die voor kortere of langere tijd in ons land verbleven een passieve dan wel actieve rol bij de verspreiding.

10 J. Walvin, geciteerd door Christiane Ebsenber, *Football, soccer, calcio. Ein Englisches Sport auf seinem Weg um die Welt* (München 1997) 9.

11 Zie over hem: Gijx Zandbergen, *Pim Mulier, ijdel naar weergaloos* (Amsterdam 23.3).

12 C. Miermans, *Voetbal in Nederland. Maatschappelijke en sportieve aspecten* (Assen 23.) 99.

13 Zandbergen, *Pim Mulier*, 35.

Afb. 3. De grondlegger van het voetbal in ons land Pim Mulier. Privéverzameling.

In de Rotterdamse haven vergaapten Nederlanders zich aan voetballende Engelse matrozen, die onderlinge partijtjes speelden. In tegenstelling tot in ons land was het voetbal in Engeland al lang geen zaak meer voor uitsluitend de elite en ook hierdoor kon het voetbal zich elders verspreiden.¹⁴ Zo kende de oudste Amsterdamse voetbalclub Sport slechts één Nederlands lid, die ook nog een Engelse moeder had. De overige leden waren Engelse handelsemployés die hier werkzaam waren.¹⁵

De oprichters van de eerste voetbalverenigingen waren voornamelijk gymnasiasten en HBS-ers, veelal in de leeftijd van 13 tot 15 jaar. Behalve Ajax kregen diverse andere clubs Griekse namen mee. Ook leerlingen van kostscholen gingen soms over tot de oprichting van een voetbalclub. Soms waren de *founding fathers* zelfs nog jonger: in Dordrecht werd in 1887 een club opgericht door vier jongens in de leeftijd tussen 9 en 11 jaar.¹⁶

In de beginjaren was voetbal vooral een elitair gebeuren. Van de 104 voetballers, die tussen 1894 en 1906 uitkwamen in het nationale team, was er slechts één afkomstig uit een volksmilieu. Sommigen zouden het later ver schoppen, zoals J.B. Kan, de vader van cabaretier Wim, die minister werd van Binnenlandse Zaken.¹⁷ Ook de intellectuele elite, die nieuwe uitdagingen zocht, voelde zich aangetrokken tot het voetbal. Zo was Herman Gorter de oprichter van een voetbalclub in Amersfoort. Daarnaast was hij in het jaar dat hij zijn beroemde epos over het voorjaar publiceerde, 1889, aanwezig bij de oprichting van de voorloper van de KNVB. Ook Frederik van Eeden en Richard Roland Holst lieten zich op de voetbalvelden zien.¹⁸

Verspreiding

Gaandeweg verspreidde het voetbal zich over het land. Na Haarlem volgden de steden Amsterdam, Den Haag en Rotterdam. De aanwezigheid van spoorverbindingen had een gunstige in-

¹⁴ Jolanda Hendriksen, 'Voetbal: sport op de maatschappelijke ladder. Een sociaal-historische studie naar de voetbalpioniers in Nederland 1879-1914' (doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden 1997) 6-7. Maarten van Bottenburg, *Verborgen competitie. Over de uiterst populaire populariteit van sporten* (Amsterdam 1994) 150.

¹⁵ Miermans, *Voetbal*, 110.

¹⁶ Ibidem, 99; Van Bottenburg, *Verborgen competitie*, 146.

¹⁷ Miermans, *Voetbal*, 253-254.

¹⁸ Zandbergen, 38; Van Bottenburg, *Verborgen competitie*, 142-143.

Afb. 4. Het Nederlands elftal speelde in 1894 zijn eerste wedstrijd tegen Felixstowe in Rotterdam (0-1). Het valt op, dat de spelers in hun eigen clubtenue speelden. Privéverzameling.

vloed op de verspreiding van de sport. Na de grote steden volgde het platteland van West-Nederland. Vervolgens was Oost-Nederland aan de beurt, waarna de rest van het land tien jaar later volgde. Initiatiefnemers konden ook voetballers zijn die vanwege hun carrière verhuisden en in hun nieuwe woonplaats hun voetbalactiviteiten wilden voortzetten. Ook ontstonden soms nieuwe clubs omdat de bestaande clubs weigerden nieuwe, vaak jongere spelers te laten meespelen, waarna die zelf het heft maar in handen namen. Een en ander betekende een geweldige toename van het aantal elftallen. Zo waren in georganiseerd verband in 1891 slechts zeven elftallen geregistreerd. Tien jaar later waren dat er al 215!¹⁹ Deze sterk groeiende popularisering van het voetbalspel hangt samen met het afnemende elitaire karakter ervan. Hoe snel de verspreiding van het voetbal zich na 1900 voltrok valt op te maken uit de volgende tabel.

Tabel 1. Aantal elftallen in (K)NVB-verband²⁰

<i>Jaar</i>	<i>Aantal elftallen</i>
1891	7
1901	215
1911	650
1921	1200
1931	3545
1941	6590
1951	16240

¹⁹ Miermans, *Voetbal*, 100-101, 290.

²⁰ Ibidem, 290.

Tal van factoren droegen ertoe bij dat het voetbal kon uitgroeien tot volkssport. Zo vergrootte de organisatie van wedstrijden de populariteit van deze sport. Wedstrijden trokken steeds meer toeschouwers, die er op hun beurt voor zorgden dat ook kranten zich gingen interesseren voor voetbal. Krantenpubliciteit zorgde weer voor meer bekendheid en dus meer toeschouwers en dus meer jongens die zich aanmeldden bij een voetbalclub. *De Telegraaf* stelde in 1895 een sportverslaggever aan. Andere kranten volgden rond dezelfde tijd.²¹ Voor het spelen van wedstrijden was verder de oprichting van voetbalbonden op regionaal en landelijk niveau van groot belang.

Aanvankelijk vonden wedstrijden plaats op incidentele en vrijblijvende basis. Om competitie te kunnen spelen was bundeling noodzakelijk. Die leidde in 1889 tot de oprichting van de Nederlandse Atletiek- en Voetbalbond. Zes jaar later werden atletiek en voetbal gescheiden en ging deze organisatie verder als de Nederlandse Voetbalbond (NVB). Onmiddellijk na de oprichting daarvan werd in het westen van ons land de eerste competitie ingevoerd. Voorafgaande aan de NVB vond in 1894 de oprichting van de Amsterdamsche Voetbalbond plaats, die naast de NVB-competitie een eigen hoofdstedelijke competitie kende. De categorale sportbonden kwamen later van de grond. De oudste rooms-katholieke clubs werden vanaf 1910 opgericht en in 1925 gebundeld in de Roomsche Katholieke Federatie Voetbalbonden (RKFB). Een jaar later volgde de oprichting van de Nederlandse Arbeiderssportbond (NASB). Tenslotte kwam in 1929 de Christelijke Nederlandse Voetbalbond (CNVB) tot stand.²²

Lokaal patriotisme gaf extra spanning aan wedstrijden tussen clubs uit nabijgelegen plaatsen en droeg bij tot de belangstelling voor deze evenementen. Dat geldt zeker ook voor internationale wedstrijden. Hoewel de eerste officiële *interland* pas in 1905 werd gespeeld (België-Nederland 1-4), vonden er voordien al enkele internationale ontmoetingen plaats, zowel op club- als op bondsniveau. Dankzij de bootverbinding wist de Rotterdamse voetbalvereniging Sparta contacten aan te knopen met Harwich & Parkeston FC en haalde deze club over om in 1893 naar Rotterdam te komen. De Spartanen hadden weinig succes en verloren de wedstrijd met 0-8. Nadien speelden vertegenwoordigende Bondsselfallen tegen buitenlandse clubs en tegen Belgische vertegenwoordigende elftallen.

Het is typerend voor de situatie waarin het voetbal in die jaren verkeerde dat de spelers van het eerste Bondsselfal in hun eigen clubshirt speelden. Een jaar later kregen de spelers door de NVB tenminste een petje met Bondsspel uitgereikt om zich te kunnen onderscheiden van de tegenstander.²³ Belangrijker was dat deze duels veel toeschouwers trokken, waardoor het voetbal verder populariseerde.

Natuurlijk hebben ook voetbalpioniers als Pim Mulier veel bijgedragen aan de verspreiding van het voetbal. Toch mag worden aangenomen dat ook zonder een propagandist als Mulier het voetbal, net zoals in alle andere Europese landen, zijn weg naar ons land – zij het misschien wat trager – had weten te vinden. Van groter belang was dat Mulier medewerking kreeg van de legerleiding om het voetbal te introduceren in de militaire opleiding. Zo werd vóór de eeuwwisseling al gevoetbald op de KMA en op de cadetenscholen te Alkmaar en Kampen. Een belangrijke doorbraak was de bekendmaking van het ministerie van Oorlog in 1898 dat voetbal tot de opleiding van dienstplichtige militairen zou gaan behoren.²⁴ Het voor-

21 Ibidem, 197.

22 Susan Stör, 'De bal bleef rollen. Ajax binnen voetballessen Amsterdam tijdens de tweede wereldoorlog' (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1997) 11-12.

23 Muffy Verkamman (red.), *Het Nederlands elftal, 1905-1989. De historie van Oranje* (Amsterdam 1989) 8-17.

24 Miermans, *Voetbal*, 88; Zandbergen, *Pim Mulier*, 95.

deel voor de legerleiding was evident: sport draagt bij tot een goede conditie en een goede conditie verhoogt de gevechtskracht. Bovendien was de sport een goed middel om de verveling te verdrijven.

Gunstig voor de verspreiding van voetbal was dat ruïnten om het spel te spelen gemakkelijk te vinden waren. Alle steden kenden wel vrije ruimten, 'trapvelden', die bestemd werden als voetbalveld, zoals de Maliebaan in Den Haag, Feijenoord te Rotterdam en achter het Rijksmuseum te Amsterdam. In Alkmaar werd zo'n vrije ruimte gevonden in het grasveld dat lag naast de gevangenis. Dat had één nadeel. Ballen die over de gevangenismuur werden geschoten, werden pas de volgende dag teruggegeven. Het tweede van Ajax profiteerde daarvan in het seizoen 1903-1904 door bij een achterstand van 9-0 alle drie de beschikbare ballen over de muur te jagen. De wedstrijd tegen Alcinaria Victrix moest om deze reden worden gestaakt. Waren er geen trapvelden beschikbaar, dan kon het voetbal altijd nog gespeeld worden op pleinen en in straten.²⁵

Een sport voor arbeiders

Afgezien van de hierboven genoemde factoren waren er nog meer redenen waardoor voetbal grote populariteit kon verwerven onder de arbeiders en kon uitgroeien tot volkssport nummer één. Ten eerste waren de sociale barrières om te gaan voetballen niet groot. De sport kon met relatief lage kosten beoefend worden. Omdat voetbal opkwam in een tijd dat de sociale positie van de arbeiders verbeterde, kon voetbal ook aansluiting vinden bij deze maatschappelijke klasse. Dat neemt overigens niet weg dat contributie, reiskosten, alsmede de aanschaf van een voetbaluitrusting voor de arbeidersmilieus wel degelijk een zware belasting kon betekenen. Zo kende de arbeidersclub Blauw-Wit als tenue naast een geblokt shirt een donkere broek, omdat 'iedere jongen wel over zo'n broek beschikte'.²⁶

Waarschijnlijk speelden ook intrinsieke factoren een rol in de populariteit van het voetbal. Het *rugby-football*, zoals dat in de beginjaren bij HFC werd gespeeld, riep weerstanden op bij ouders gezien de vele kneuzingen en blauwe plekken die hun kinderen daarbij opliepen. De talrijke malen dat zij thuiskwamen met gescheurde kleren maakten deze sport er bij ouders niet populairder op. Toen Pim Mulder dan ook kennismaakte met het *association-football* was zijn keuze snel gemaakt.²⁷ Dat het spel als zodanig jongens meer aansprak dan andere sportvormen, valt al op te maken uit het gedenkboek van AFC uit Amsterdam: 'Het ging als een vlam door de jeugd: football. Er was dus nog wat anders te beleven dan gymnastiek in een stof-fig lokaal, dan schaatsenrijden of roeien, die beide sterk afhankelijk waren van de weersomstandigheden. Je kon nu alle dagen van het jaar rennen en ravotten zonder knellende kleren aan, het kostte bijna niets, je kon hollen en vliegen en 'goals' maken en 'matchen' tegen andere jongens'.²⁸

De sporthistoricus Bill Murray wijst ook op de intrinsieke factoren die voetbal zo populair maakten. Twee spelers kunnen al een wedstrijd spelen – in feite kun je het in je eentje al spelen middels het zogenaamde 'balletje hooghouden'. Bovendien, aldus Murray, is het spel een-

25 W.A. Fasel, e.a. (red.), *Alcinaria Victrix, 1898-1998. Voetbal, handbal, softball, baseball* (z.p., z.j.) 16; Miermans, *Voetbal*, 98.

26 Citaat uit: Hendriksen, *Voetbal*, 42.

27 Zandbergen, *Pim Mulder*, 35.

28 Citaat uit: Miermans, *Voetbal*, 98.

voudig te organiseren, kan het overal beoefend worden, in bijna ieder klimaat en met de meest eenvoudige materialen.²⁹

In het begin van de 20e eeuw deed het arbeidersvoetbal zijn intrede. Aanvankelijk manifesteerde het zich in 'wilde' clubs die opkwamen en weer verdwenen, maar geleidelijk aan sloten de voetballers zich aan bij bestaande clubs of richtten eigen clubs op. De oudste volksclub in ons land is Veendam, dat werd opgericht in 1894. Het Haarlemse EDO volgde drie jaar later, terwijl rondom 1900 de arbeidersclubs Blauw-Wit, Go Ahead en NEC het licht zagen. Het arbeidersvoetbal kon zich zo snel uitbreiden, omdat de klassentegenstellingen in ons land minder scherp waren dan elders. In landen als Duitsland en Rusland was het klassenconflict zo groot dat arbeiders en de burgerlijke elite ook op het veld niet met elkaar verkeren wilden. Daardoor behield voetbal in die landen veel langer een elitair karakter dan elders.³⁰

Toch was er in ons land wel degelijk animositeit tussen de elite- en de volksclubs. De eersten bezagen de opkomst van de volksclubs vaak met argusogen. Toen in 1900 op de algemene vergadering van de Nederlandse Voetbalbond het voorstel werd gelanceerd om het voetbal te verspreiden onder de arbeiders, werd dit voorstel verworpen. Vooral Vitesse verzette zich daar heftig tegen.³¹ Het stoorde NEC omstreeks die tijd dat er 'met een zeker mededogend medelijden neergekeken (werd) op die eenvoudige mannen'.³² Animositeit tussen de elite- en de volksclubs kwam tevens tot uiting bij de oprichting in 1904 van de Amsterdamse Volksvoetbalbond (AVBB), die zich richtte tegen de Amsterdamsche Voetbalbond (AVB). De AVBB beschuldigde de AVB ervan te hoge eisen te stellen op het gebied van ondermeer de terreinen: eisen waaraan de volksclubs niet konden voldoen.³³

Hoewel hij later als propagandist voor het volksvoetbal door het leven ging, moest ook een man als Pim Mulier in het begin daar niet veel van hebben. Neerbuigend beschreef hij eens het volgende tafereel: 'Ik raapte eens een bal op, die out was, toen 'n schonkig atleet van de tegenpartij met deinende horstklampen me toesnauwde: 'Blijf d'r af. Poverdomme, da's mijn bal', daarbij naar het niets kwade vermoedende voorwerp met z'n nachtportiersknuisten grissend. Nu exemplarisch zijn, dacht ik, altruïstisch, bidextreus en autopsychologisch didactisch, zoals gediplomeerde gymnasiasten het zouden uitdrukken. Dies zei ik minzaam tot den ruigen, onbekenden vreemdeling, hem het vurig verlangde ding aanreikend: 'Hier, schat, hui! maar niet, ge mag er wel mee spelen.' En wat was de dank? Hij grolde: 'Wees gewaarschuwd, want ik lust je, ik lust je rauw, denk er om!' De praktijk is en blijft moeilijk.'³⁴

Het is heel goed mogelijk, maar dit zou nader onderzocht moeten worden, dat de ballotagebepalingen die veel clubs kenden vooral ingevoerd of geëffectueerd werden op het moment dat voetbal attractief werd voor bredere lagen in de samenleving. Eliteclubs konden daarmee voorkomen dat zij werden overstroomd door arbeiders. In ieder geval is de gesignaleerde animositeit ook een uiting van het volwassen worden van het arbeidersvoetbal. Immers, het werd een volwaardige concurrent van de eerbiedwaardige clubs die voor de eeuwwisseling waren opgericht.

²⁹ Bill Murray, *The world's game: A history of soccer* (Illinois 1998) xviii.

³⁰ Eisenberg, *Football*, 13.

³¹ Miermans, *Voetbal*, 171.

³² *Ibidem*, 114.

³³ *Ibidem*, 115.

³⁴ Citaat uit: Hendriksen, *Voetbal*, 71; zie ook: Miermans, *Voetbal*, 27.

Betekenis

In het jaar 1900 stond de wieg van de sport die later één van de grootste passies van de mensheid zou worden. In de loop van de tijd had het voetbal zich een niet meer weg te denken positie verworven in de maatschappij. De sport had onder brede lagen van de bevolking vaste voet aan de grond gekregen. Dit moet ongetwijfeld hebben bijgedragen aan de emancipatie van de arbeiders. Niet alleen namen zij deel aan maatschappelijke activiteiten, die tot voor kort het exclusief domein vormden van de gegoede burgerij; door in competitieverband te winnen *versloegen* zij voor het eerst in de geschiedenis zelfs de burgerij op haar eigen terrein. En dat moet een goed gevoel hebben gegeven.

In het jaar 2000 is voetbal uitgegroeid tot een bezigheid, waarin veel misstanden de kop opsteken. Doorgeschoten commercialisering, supportersgeweld en dergelijke zijn daar maar enkele voorbeelden van. Desondanks kunnen wij ons volledig vinden in de opmerkingen van de al eerder aangehaalde Bill Murray: 'Of the great comforters of humankind, at least among males, soccer is less dangerous than drink, less illusory than religion, and it provides a closer sense of community than any political party does.'³⁵ Ook daarom mogen wij de grondleggers van deze sport in ons land nog steeds dankbaar zijn.

Beroepsvoetbal voor Nederland onacceptabel.

Economisch onverantwoordelijk - Maatschappelijk onjuist - Moreel uit den boze.

Semi-professionalisme of premievergoeding in wezen gelijk.

Afb. 5. Met deze ronkende kop nam het *Ajax-nieuws* in januari 1950 afstand van het betaald voetbal. Privéverzameling.

³⁵ Murray, *The world's game*, xix.

Paul Knevel

Een milleniummuseum voor een nieuwe eeuw. Tien eeuwen Hollandse geschiedenis in tien objecten

Iedereen heeft zo zijn eigen millenniumprobleem. De afgelopen weken heb ik met een bijzondere variant te maken gehad. Ontwerp een museum van de Hollandse geschiedenis voor de 21e eeuw, een museum dat in tien voorwerpen het veelzijdige geschiedverhaal van het gewest Holland vertelt, aldus de uitdaging die de redactie van het tijdschrift *Holland* op mijn bord neerlegde.

Tien eeuwen Hollandse geschiedenis terugbrengen tot tien objecten is natuurlijk gekkenwerk. De afgelopen weken ben ik dan ook vooral bezig geweest met het verzinnen van uitvluchten en quasi-oplossingen. Menig scenario heeft de revue gepasseerd. Wat bijvoorbeeld te denken van een tentoonstelling louter en alleen bestaande uit portretten van belangrijke 'Hollanders', van graaf Dirk II tot Johan Cruijff? Portretten, zo hoort men immers herhaaldelijk beweren, zijn uitmuntende spiegels van de ziel. Aldus moet het mogelijk zijn met tien zorgvuldig uitgekozen portretten de identiteit van de Hollander in heden en verleden te omhullen. Probleem is dan natuurlijk wel dat er vóór 1500 nauwelijks Hollandse portretten voorhanden zijn. Maar de traditionele *Ahnengalerie* biedt een aardig alternatief: we voegen gewoon enkele verzonnen portretten toe, net zoals de onbekende 16e-eeuwse schilder dat deed toen hij van de commandeur van het Haarlemse Sint Jansklooster opdracht kreeg een portrettenreeks van diens voorgangers te vervaardigen.¹ Maar of het nieuwe Hollandse museum daarmee met goed fatsoen de 21e eeuw in kan gaan? Erg dynamisch kan zo'n portretten galerij natuurlijk niet worden genoemd. Leuk voor een enkele zaal misschien, maar wel wat pover voor een museum dat zijn plaats zou moeten vinden in een veld waar driftig wordt geëxperimenteerd met multimedia reconstructies, technologische snuffes, dramatische evocaties, visuele hulpmiddelen, gehuidstapjes en theater, en waar soms diepzinnige nieuwe concepten de boventoon voeren. Met zulke concurrenten maakt een historisch georiënteerd portrettenmuseum weinig kans commercieel te overleven.

Met weemoed dacht ik vervolgens terug aan de beginfase van de meeste Hollandse historische musea, aan de 19e eeuw toen in zekere zin alles nog duidelijk was. Van een historisch museum werd toen bovenal een didactisch en triomfalistisch geschiedverhaal verwacht. Het tentoongestelde moest een 'verzuij' zijn, een 'spiegel' die 'al de gaven, al de krachten, al de deugden van het voorgeslacht' weerkaatste (Potgieter).² Musea, zo hield de in die dagen onvermijdelijke Victor de Stuers zijn publiek keer op keer voor, waren 'een der meest onontbeerlijke en der krachtigste hefbomen [...] tot ontwikkeling van het volk, tot bevordering der kunst en der industrie, en ten slotte tot verhooging van de algemeene welvaart'.³ Met deze hooggestemde opdracht nog in het achterhoofd herinnerde ik mij de historische schilderij-

1. Vgl. T. van Bueven, *Macht en onderwerping binnen de Ridderlijke Orde van Sint Jan. De commandeursportretten uit het Sint Jansklooster te Haarlem* (Haarlem 1991).

2. E. Bergvelt, *Pantheon der Gouden Eeuw. Van Nationale Kunst-Gallerij tot Rijksmuseum van Schilderijen (1798-1896)* (Zwolle 1998) 157.

3. D. Carasso, 'Het historisch museum: Cloë te kijk' 103 idem, *In de ban van het beeld. Opstellen over geschiedenis en kunst* (Hilversum 1998) 188-201, aldaar 194.

engalerij van Jacob de Vos, zoals Dedalo Carasso en Koen van der Spek die in 1991 in het Amsterdams Historisch Museum tot leven brachten in de tentoonstelling *Helden van het vaderland. De Nederlandse geschiedenis in 253 negentiende-eeuwse schilderijen verbeeld*. Tussen 1850 en 1863 verzamelde de welgestelde Amsterdamse assuradeur en kunstmecenas Jacob de Vos een collectie van tien series olieverfschetsen van gelijke grootte, die tezamen de Nederlandse geschiedenis vertelden, van de door een nuchtere Kaninefaat bespottende Romeinse keizer Caligula tot koning Willem III die door schaatsenrijders de weg wordt gewezen tijdens zijn inspectie van de door wateroverlast en ijsgang getroffen Bommelerwaard. Het was een versie van de geschiedenis zoals De Vos – een verwoed lezer van historische romans – die graag zag, vol spelen van het lot, verraad, dappere daden en zelfopoffering, maar ook met bovenmatig veel aandacht voor vorsten en militaire heldendaden.⁴ Zou een moderne, Hollandse variant van zo'n schilderijengalerij mijn millenniumprobleem niet in een klap oplossen? En als bovendien Rob Scholte bereid gevonden kon worden een bijdrage te leveren, zat het met de publiciteit voor het nieuwe museum ook wel goed.

Het zou echter van weinig historisch besef getuigen als een historisch museum voor de 21e eeuw kritiekloos teruggreep op een succesformule van ruim een eeuw geleden. Opnieuw: leuk voor één zaal, als document van het 19e-eeuwse vaderlandse gevoel in een modern jasje, maar niet geschikt als kern van een eigentijds historisch museum. Met slechts twee zalen gevuld besloot ik uiteindelijk de overige zalen van mijn imaginaire museum te vullen volgens de weg van de minste weerstand: op basis dus van mijn – onvoldoende – kennis en stokpaardjes. Hier dan mijn hoogst persoonlijke keuze van tien eeuwen Hollandse geschiedenis in tien objecten: het historisch museum Holland volgens Knevel.

⁴ Vgl. hun artikel in *Holland* 23 (1991) 283-286.

Zaal I: Schrift en beeld

*Graaf Dirk II en zijn vrouw Hildegard schenken een evangeliarium aan de abdij van Egmond en knielen voor de heilige Adalbert. Dedicatieminiaturen in het Egmondse evangeliarium, ca. 975. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag. Afb. overgenomen uit: Van Oostrom, *Handgeschreven wereld*, 123.*

Kloosters waren gedurende de Middeleeuwen lange tijd de enige centra van cultureel leven. Hier woonden en werkten immers geruime tijd de enige middeleeuwers die voldoende konden lezen en schrijven om het culturele leven met belangwekkende en vaak prachtig uitgevoerde producten te activeren. De befaamde abdij van Egmond bijvoorbeeld, het oudste, in de 10e eeuw gestichte benedictijner klooster in de noordelijke Nederlanden, bezat een schitterend verlucht evangeliarium, dat door graaf Dirk II aan de abdij was geschonken. Dit kostbare handschrift met de vier evangeliën verhoogde de status van het klooster en bevatte bovendien in de beide opgenomen dedicatieminiaturen de oudste voorstellingen van Hollanders (zie ook p. 196 van dit themanummer). Op de hierboven getoonde voorstelling knielen graaf Dirk II en zijn vrouw Hildegard voor de heilige Adalbert, de patroonheilige van het Egmondse klooster en de bemiddelaar bij Christus.

Latijn was natuurlijk de overheersende taal onder de kloosterlingen; dat was immers de taal

van de kerk, de taal van de gebeden, de eredienst en de gezangen. Toch slipte zelfs bij de monniken van Egmond incidenteel een 'Hollands' woordje door in hun literaire kopieeractiviteiten. Toen een Egmondse monnik omstreeks 1100 een Duitstalig commentaar op het Hooglied van Williram, een abt van een klooster in Beieren, overschreef, veranderde hij in de zin dat Jezus 'over mere mit trôkkenon fuozen gieng' [= over het water liep en toch droge voeten hield] het woord *trôkkenon* door het Oudnederlandse *dragon*. Deze Egmondse versie behoort daarmee tot de oudste getuigenissen van het geschreven Nederlands.⁵ Later, in de 14e eeuw, trad de sprookspreker Willem van Hildegaersberch op in de refectie van het klooster, waarschijnlijk ter gelegenheid van een bezoek van de Hollandse graaf. Dat optreden moet in het Nederlands hebben plaatsgevonden, want Latijn sprak Willem niet.⁶ Een klooster als dat van Egmond speelde dus al met al een belangrijke rol in het zich vormende literaire leven van het graafschap Holland.

Zaal 2: Steden

Haarlem in de duinen. Doek door Jacob van Ruysdael, omstreeks 1670, Rijksmuseum Amsterdam. Afb. overgenomen uit: M. van Rooijen, *Steden en hun verleden. De ontwikkeling van de stedelijke samenleving in de Nederlanden tot de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage 1988) 158.

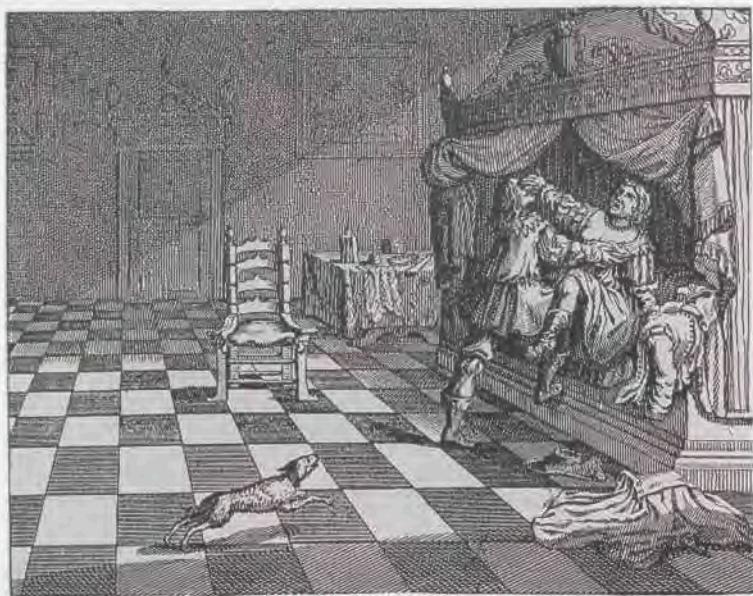
5 D. Hogenelst, F. van Oostrom, *Handgeschreven wereld, Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen* (Amsterdam 1995) 128-129.

6 D. Hogenelst, F. van Oostrom, *Handgeschreven wereld*, 116-117.

Holland kent sinds lang een stedenlandschap. Het oudst bewaard gebleven Hollandse stadsrecht dateert uit 1245, dat van de stad Haarlem. Vijf eeuwen later woonde maar liefst 60 procent van de Hollandse bevolking in steden. Een Hollands historisch museum kan dan ook niet zonder een zaal over stedelijk leven in vroeger tijden. Stadsrechten symboliseerden samen met de stadsmuren het eigene van de stedelijke samenleving. De verleende rechten en plichten maakten van de stad een quasi-burcht en een quasi-gemeenschap, zelf verantwoordelijk voor de stadsvrede: de handhaving van orde, rust en veiligheid binnen de stadsmuren. Die stadsmuren bleven tot in de 19e eeuw het Hollandse landschap bepalen. Steden waren daardoor tevens een ruimtelijke ervaring, zoals op tal van 17e-eeuwse stadsgezichten nog mooi te zien is.

Zaal 3: Graaf en adel

Graaf Floris V vergrijpt zich aan de vrouw van Gerasil van Velsen. Ets door E. Sillemans, tussen 1633 en 1653. Atlas van Stolk, Rotterdam. Afb. overgenomen uit: F.W.N. Hugenholtz, *Floris V – Vermoord en getoehend* (Nieuwkoop 1977) 37.

1296, het jaar waarin Floris V, graaf van Holland en Zeeland en heer van Friesland, werd vermoord in een sloot, behoort tot de klassiekers van de Hollandse geschiedenis. De ouderen onder ons hebben het nog op school geleerd, en de vele tienduizenden bezoekers van het Muiderstot weten er in ieder geval iets van. De gebeurtenis biedt gelukkig tal van museale mogelijkheden. In de eerste plaats is er het dramatische verhaal zelf, zoals in de 14e eeuw verteld door Melis Stoke in zijn *Rijmkroniek* en door J.H. Isings in de 19e eeuw kleurrijk verbeeld in zijn befaamde schoolplaten. Het verhaal blijft het waard ook in de 21e eeuw te worden verteld. En dus wordt de bezoeker in deze zaal teruggevoerd naar die mooie ochtend in 1296 toen Gijsbrecht van Amstel de graaf al vroeg wekte met het voorstel op jacht te gaan, omdat 'twerder also scone' was. Van jagen zou die dag echter weinig terecht komen. De graaf was nog niet uitgereden of de samenzwerende edellieden kwamen al op hem af en namen hem gevangen. Even nog dacht de graaf dat het een grapje was, maar eenmaal opgesloten in het Muiderstot wist hij al gauw beter. Vijf dagen later besloten de samenzweerders Floris te verplaatsen. Met vastgebonden voeten en een handschoen in zijn mond gepropt werd de graaf op een paard geplaatst. De route voerde langs Naarden waar aanhangers van Floris een hinderlaag hadden gelegd. Helaas voor hen ontdekten een van de samenzwerende edelen, Gerard van Velsen, tijdig hun aanwezigheid. Floris probeerde nog te ontsnappen, maar viel met paard en al in een sloot, waarop Gerard op de graaf toesnelde. Wat er vervolgens gebeurde valt tot in het detail na te lezen bij Melis Stoke: 'Ter plekke doorstak hij hem toen met zijn zwaard en bracht hem menige wond toe. Ook stak hij hem door het hart, zó, dat het helemaal open lag. Ze brachten hem zoveel diepe wonden toe, dat hij daar de geest gaf vóór die van Naarden het zells maar beseften'.⁷

De moord kan daarnaast worden aangegrepen als toegang tot de mentale en sociale wereld van Floris V en zijn tijdgenoten. Vandaar ook dat niet een afbeelding van de moord zelf in deze zaal centraal staat, maar een voorstelling die refereert aan een sinds de 15e eeuw herhaaldelijk gevoerde polemiek over de vraag of Floris nu wel of niet de vrouw van Gerard van Velsen heeft verkracht.⁸ Het verhaal van de verkrachting kwam via een middeleeuws volksliedje in de Hollandse historiografie terecht, waaruit het nooit meer helemaal is verdwenen. Een definitief antwoord is door het zwijgen van de contemporaine bronnen niet te geven, maar de hele kwestie is niet onbelangrijk. Indien de beschuldiging van de verkrachting inderdaad juist zou blijken te zijn, zou daarin een verklaring te vinden zijn voor de blinde drift van Gerard van Velsen. Het incident biedt aldus een intrigerend doorkijkje op de 13e-eeuwse wereld van vorsten en edellieden en hun handelen, op een wereld die nog in belangrijke mate werd beheerst door eer en schande.

7. Geciteerd naar D. Hogenelst, J. van Oostrom, *Handgeschreven wereld*, 224.

8. J.W.J. Burgers, 'Eer en schande van Floris V. Twee oude twistpunten over de geschiedenis van een Hollandse graaf', *Holland* 30 (1998) 1-21.

Zaal 4: Oorlog

Wapenschilden van de met graaf Albrecht tegen de Friezen strijdende ridders in het wapenboek van Heraut Beieren. Handschrift in particulier bezit. Afb. overgenomen uit: Van Oostrom, *Het woord van eer* (1993⁴) 169.

'War made the state, and the state made war', merkte Charles Tilly eens op. Hij doelde daarbij op het belang van oorlogvoering voor de staatsvorming in de vroegmoderne tijd. Maar ook in de geschiedenis van de jonge 'staat' van het graafschap Holland speelden oorlogen een essentiële rol. Wie de wapenboeken en geschiedwerken van Claes Heynenzoon, Heraut Beieren als uitgangspunt neemt zou zelfs tot de conclusie kunnen komen dat de graven van Holland uit het Beierse huis in de 14e en het begin van de 15e eeuw niets anders aan hun hoofd hadden. Oorlog was het specialisme van de Heraut. Hij was de kenner bij uitstek van de ridderlijke wereld, in al haar facetten. En daarbij beperkte hij zich niet tot de eigen tijd. Wie behoefte had aan het antwoord op de vraag of Hector inderdaad een grotere ridder was dan Achilles

kon bij hem terecht; net als degene die nieuwsgierig was naar de daden van grootheden als Hannibal, Hercules, David en Alexander de Grote. Geen wonder dus dat hij zich in zijn werken richtte op wapenfeiten en voorbijging aan alle andere zaken.⁹ Daarin volgen we hem graag in deze aan zijn handschriften gewijde zaal, die de bezoeker confronteert met de heldendaden en anekdotes zoals die door middeleeuwse geschiedschrijvers als de Heraut aan ons zijn overgeleverd.

Zaal 5: Land en water

De Sint Elisabethsvloed. Paneel, onbekende meester, omstreeks 1500. Rijksmuseum Amsterdam. Afb. overgenomen uit: Schama, *Overvloed en onbehagen*, 49.

9. E.P. van Oostrom, *Het woord was een. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (Amsterdam 1987) 136-179.

Water is alomtegenwoordig in de Hollandse geschiedenis. De Hollandse identiteit en eigenaardigheden zijn er dan ook zeker mede door gevormd. Johan Huizinga meende zelfs dat het water Nederland – en daarbij dacht hij toch ook aan Holland – voorbeschikte tot een land van democraten en burgers: 'Deze hydrografische structuur van het land had tot zekere hoogte een democratische structuur van de bevolking tot gevolg. Een waterland als dit kan niet zonder zelfbestuur in enge kring, en het is een gunst van het lot, dat bij alle vernieuwing of verlies van onze oude ambstitels, als schepen, drost enz., juist de veelbetekenende van heemraden gebleven is. De kleinste boer of visser kon hier reizen als elders de grote heer, in zijn eigen kleine schuit, met altijd wel een omweg om een tol of een versperring te ontgaan. De man te paard, de ridder, kon gaan jagen op de hei, maar een figuur in het verkeer betekende hij hier niet, en het sociale gewicht van de adel bleef reeds om die reden hier geringer dan in andere landen. Nederland was door zijn ligging aan drie zeegebieden: Waddenzee, Zuiderzee en Noordzee, en als delta van drie grote rivieren: Rijn, Maas en Schelde, voorbeschikt om een land van schippers, vissers, kooplui en boeren te worden en te blijven. Land van scheepvaart en handel nu wil zeggen land van stedelijk leven'.¹⁰

Als vervolgens ook Simon Schama zijn bestseller *Overvloed en onbehagen* begint met een passage over het (al dan niet bestaande) waterhuis in het Amsterdamse Tuchthuis aan de Heiligeweg dat gevangenen voor de typerende keuze stelde: verdrinken of Hollander zijn?,¹¹ dan kan het historisch museum Holland natuurlijk niet buiten de, soms mythische, rol van het water om. De rode draad is daarbij door Huizinga en Schama gegeven: het water als bondgenoot en als bedreiging. En een aardig museaal voorwerp is dan bovendien snel gevonden: de primitief ogende voorstelling van de Sint Elisabethsvloed van november 1421, waarop de kerktorens van de verdrinken dorpen zijn afgebeeld. Deze vloed, die in de nacht van 18 op 19 november een gat sloeg in de zeekering bij Broek en in tal van binnendijken, richtte een ware apocalyps aan: tal van dorpen werden verwoest, Dordrecht werd opnieuw een stad op een eiland en de vruchtbare Grote Hollandse Waard kwam voorgoed onder water te liggen. Tien-duizend boeren, dorpingen en ridders verloren het leven. Een dramatischer uitgangspunt voor een zaal over de geschiedenis van de omgang van de Hollander met het water kan men zich amper wensen, een geschiedenis die vol rampen, mishukkingen, eigenbaat maar bovenal ook vol vindrijkheid en doorzettingsvermogen is. Uiteindelijk schiep de Hollander in belangrijke mate zijn eigen landschap.

10 J. Huizinga, *Nederland's beschaving in de 17e eeuw* (1e ed. 1941; Groningen 1984) 11-12.

11 S. Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1988) 27-36.

Zaal 6: Opstand

De foltering van Jan Jeroensz. Gravure in Richard Verstegen, *Theatre de cruautés des heretiques de nostre temps* (1587). Afb. overgenomen uit: Van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier*.

De Opstand kan natuurlijk niet ontbreken in een museum over de geschiedenis van Holland. De vraag is echter welke Opstand de bezoekers moet worden gepresenteerd? De heldhaftige versie, met afbeeldingen van de voornaamste protagonisten en erkende wapenfeiten als de verovering van Den Briel op 1 april 1572, de belegering van Haarlem (1573), de victorie van Alkmaar (8 oktober 1573) en de haring en wittebrood na het ontzet van Leiden (3 oktober 1574)? Of toch liever de verbeelding van oorlog en politiek, zoals vastgelegd in contemporaine schilderijen, prenten, pamfletten of op penningen? Een derde variant lijkt voor de 21e eeuw echter de meest actuele: de Opstand als een vuile oorlog die de meeste Hollanders niet hebben gewild. Geïnspireerd door het levendige relaas dat Henk van Nierop vertelt in zijn magistrale *Het verraad van het Noorderkwartier*¹² wordt de Opstand in deze zaal verteld vanuit het perspectief van 'gewone' Hollandse burgers en buitenlui die buiten hun wil betrokken raakten bij een oorlog die achteraf beschouwd van essentieel belang bleek voor het verloop

12 H. van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand* (Amsterdam 1999).

van de Hollandse geschiedenis. En dus hangt hier geen afbeelding van Willem van Oranje maar een gravure van Jan Jeroensz, een poortier van Hoorn die in 1575 ongewild hoofdpersoon werd in een onverkwikkelijke affaire die zelfs naar de maatstaven van de 16e eeuw de nodige vragen oproep. Beschuldigd van verraad werd hij onderworpen aan een serie martelpraktijken. Wie wil weten hoe het met deze onfortuinlijke burger afliep, bezocke deze zaal en leze Van Nierops boek.

Zaal 7: Eregalerij

Het stokje van Oldenbarnevelt, Universiteitsbibliotheek Amsterdam. Afb. overgenomen uit: Vroom, *Het wonderlid van Jan de Witt*, 55.

Op 13 mei 1619 beklom een oude man, steunend op een stokje, het schavot dat speciaal voor hem was opgericht op het Haagse Binnenhof. In een bekend Amerikaans handboek wordt deze gebeurtenis met een achteleze zin afgedaan: 'one old man was put to death'.¹³ Die oude man was Johan van Oldenbarnevelt, een van de bekendste en bekwaamste staatslieden die Holland heeft voortgebracht, politiek slachtoffer van de Bestandswisten. De Nederlandse geschiedschrijvers hebben dan ook meer woorden dan hun Amerikaanse collega nodig gehad om de executie zin te geven. Zelfs het stokje waarop de landsadvocaat steunde werd onderwerp van verering, spot en kunst. Joost van den Vondel bijvoorbeeld zong er in 1657 een beroemd gedicht over schrijven. 'Het stockske van Joan van Oldenbarnevelt': anderen brachten een eigen versie van het stokje op de markt. Thans zijn er nog drie zogenaamde stokjes van Oldenbarnevelt bekend, waarvan die in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek de meest betrouwbare herkomstsgeschiedenis kent. Deze gaat namelijk terug tot 1657, toen het stokje, samen met de autograaf van Vondels gedicht, in handen kwam van de remonstrants gezinde dichter Jacob Westerbaen, die gehuwd was met de weduwe van een van Oldenbarnevelts zonen. Uiteindelijk kwam het in het bezit van Joachim Oudaen die in 1747 besloot het stokje te verkopen; je wist immers maar nooit nu het stadhoudelijk regime weer was hersteld. Voor zes ducaten verwierf de Haagse burgemeester Jan Hudde Dedel het stokje. Oranjegezinden konden natuurlijk hun lol niet op met deze opportunistische 'uitverkoop' van 'ien ouwe stok'.¹⁴

Dat stokje maakt deel uit van een in het museum in te richten eregerij van Hollandse relikwieën, van een zaal vol met voorwerpen die, afkomstig van of geassocieerd met bekende 17e-eeuwse Hollanders, door de eeuwen heen zijn bewaard, vereerd en bespot. Dankzij het amusante boekje van Wim Vroom, *Het wonderlid van Jan de Witt en andere vaderlandse relikwieën*, hebben we een goed beeld van de mogelijkheden: naast het stokje van Oldenbarnevelt vinden we hier onder andere de boekenkist waarin Hugo de Groot uit slot Loevenstein wist te vluchten, de leunstoel van de theoloog Jacobus Arminius en natuurlijk de tong van Johan en de teen van Cornelis de Witt.

¹³ R.R. Palmer, J. Colton, *A history of the modern world* (New York 1978) 157.

¹⁴ W. Vroom, *Het wonderlid van Jan de Witt en andere vaderlandse relikwieën* (Nijmegen 1997) 29-31.

Zaal 8: Middelmaat

Het wapen van de familie Peereboom. Afh. overgenomen uit: Otsen, Het levensverhaal van Pieter Peereboom, 17.

Door de eigenaardige bestuurlijke structuur van de Republiek werd de grote politiek besproken in de vergaderzalen van de Hollandse stadhuizen. Daar kwamen de 'wijsten, treffelijksten en rijksten' van de stedelijke samenleving bijeen. Verschillende van deze regentenfamilies zijn bekend genoeg: de Valkeniers, Huydecoopers, Bickers, Winten e.d. Maar het is goed om te beseffen dat er ook tal van minder kleurrijke figuren waren te vinden in deze regentenkringen. Neem bijvoorbeeld de Purmerendse regent Pieter Peereboom (1651-1735). Geïnspireerd door het werk van Jacob Cats blikte hij op oude leeftijd terug op zijn leven, duizenden versregels lang, zonder daadwerkelijk iets te melden.¹⁵ Voor hem was het bestuurlijke werk vooral een kwestie van stemmen tellen, want 'hoe men 't wend of keert / men moet te vreedden zijn wat 't meertal concludeert'. Erg opwindend kan dat besturen dus niet zijn geweest, al hield Peereboom er incidenteel een slapeloze nacht aan over.

Geen wonder dat hij zijn tijd liever besteedde aan familievisites, bezoeken aan zijn buiten-

15 - J. Otsen, *Het levensverhaal van Pieter Peereboom, een 18e-eeuwse regent-ambachtsman uit Purmerend* (Hoorn 193).

plaats of de verzorging van zijn tuinen en boomgaard. Niet dat deze activiteiten hem veel wijsheid ontlokten: 'De boogaard is beplant met appel, kers en peer / draagt 't eene jaar wat min dog 't andre jaar wat meer'. Zonder middelmaat echter gedijt geen enkele samenleving. Zij mag in een historisch museum dan ook niet ontbreken. Hulde dus aan de Peerebooms!

Zaal 9: Natie

Historieschilderstuk 'De moord op Aleid van Poelgeest in 1392', Doek door J.H. Egenberger, 1851/52. Afb. overgenomen uit: Carasso en Van der Spek, *Helden van het vaderland*, 58.

Lang had Holland een eigen identiteit bezeten en een onafhankelijke positie binnen Nederland ingenomen. De 19e eeuw zag echter de eenwording van Nederland, op economisch, infrastructuur en sociaal-cultureel terrein tot stand komen. Hollanders gingen steeds meer lijken op al die andere Nederlanders: men ging steeds meer dezelfde taal spreken, kreeg te maken met dezelfde kloktijd en ging steeds vaker hetzelfde eten. De in 1839 in gebruik genomen spoorlijn tussen Haarlem en Amsterdam was onderdeel van deze belangwekkende ontwikkeling.¹⁶

Tegelijkertijd deed zich een 'zachtere' vorm van eenwording van Nederland voor, het ontstaan van Nederland als gevoelsgemeenschap. Mythevorming en beleving van het verleden speelden daarbij een belangrijke rol: zij voorzagen de natie van het zo noodzakelijke 'vaderlandse' verleden. Hollanders en Hollandse gebeurtenissen – als de dramatische moord op Aleid van Poelgeest tijdens een wandeling op het Buitenhof (22 september 1392) – waren bij dit proces van herbeleving van een groots heldenverleden onontbeerlijk. Het is hier dat de reeds genoemde historische schilderijengalerij van Jacob de Vos geïntegreerd kan worden in

16 Vgl. H. Kalppenberg, B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaatvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1992).

het nieuwe museum: gescreend op Hollandse helden maakt zij duidelijk welke belangrijke rol de Hollandse geschiedenis heeft gespeeld in de natievorming van Nederland.

Zaal 10: Volksheld

Johan Cruyff. Foto Hans Heus, De Volkskrant.

Het laatste decennium van de 20e eeuw overziend schrijven Herman Beliën en Monique van Hoogstraten in hun *De Nederlandse geschiedenis in een notendop*: 'De nieuwe god is de AEX-index, het nieuwe geloof is de consumptie en de nieuwe werkelijkheid is de globalisering. Internet verbindt het binnenland van Afrika en Tokyo met Beverwijk en Boven-Leeuwen. Maar de globalisering, de Europese eenwording en de multiculturele samenleving brengen ook onzekerheid met zich mee. Nederlanders zijn zich weer gaan bezinnen op hun identiteit. Ze zoeken naar wat hen bindt. Dat is misschien vooral de vijftigjarige Johan Cruyff'.¹⁷ Wie ben ik

17. H. Beliën, M. van Hoogstraten, *De Nederlandse geschiedenis in een notendop* (Amsterdam 1998) 112.

dan om de laatste zaal niet te wijden aan de voetballer van de eeuw, de langharige jongen uit Betondorp met het smalle 'koppie' die uitgroeide tot de bekendste Hollander in het buitenland, tot de 'Rembrandt van het voetbalveld' (Nico Scheepmaker), de man die volgens sommigen de vaderlandse herinnering van zowat alle naoorlogse generaties heeft beheerst. Dat laatste stelde Bastiaan Bommelië in een essay dat Cruijffs veelzijdige loopbaan schetst en plaatst tegen de achtergrond van 'de naoorlogse volwassenwording van Nederland'. Zijn leven en werk bieden stof genoeg voor een rijk gevulde zaal, waarin die ene befaamde goal tegen FC Den Haag uit 1972 natuurlijk niet mag ontbreken. 'Een paraboolachtig schot, waarop wiskundigen langdurig kunnen studeren', aldus de verslaggever van *de Volkskrant*.¹⁸

Maar Cruijff is meer dan een icoon van het nieuwe, naoorlogse Nederland. Terugblikkend aan het einde van de eeuw is hij misschien wel bovenal een exponent van een verschijnsel dat decennia lang het stedelijk buurtleven heeft getekend maar tegenwoordig definitief lijkt te zijn verdwenen: het straatvoetbal. Op de straten van Betondorp immers had hij het voetbal geleerd. Onlangs schreef Guus Middag een prachtige column in *NRC Handelsblad* over de klassieke strijd tussen de kleine straatvoetballers en de volwassen voortuinbezitters, 'de ballenpikers'. Of zoals Cruijff het zelf eens onnavolgbaar uitdrukte: 'Hun met mij en ik met hun, dus dat is altijd een tweerichtingsverkeer'. Aan het einde van het millennium kan het geen kwaad even stil te staan bij dat kleine leed dat generaties heeft gevormd. Hier kan dan ook het door Middag bepleite monument voor de vele anonieme balafpakkers met hun tuintjes komen te staan, 'bij voorkeur gehurkt, gebogen over een perk, met een tuinkrabber in de rechterhand en tussen de benen stevig geklemd de zojuist afgepakte bal, voorzien van de tekst: "Wat ik gedaan heb is mijn tuin verdedigen"'.¹⁹

18 B. Bommelië, 'Johan Cruijff. Twintig jaar, en god' in: N.C.E. van Sas (red.), *Waar de blanke top der daken en uindem on-derlandse heroveringen* (Amsterdam/Antwerpen 1995) 151-158.

19 G. Middag, 'Het ballenpikermomument', *NRC Handelsblad* (18 juni 1998) 39.

Tastbaar verleden

1799! Strijd achter de duinen

Tot en met 9 januari 2000 organiseert het Marinemuseum in Den Helder in samenwerking met de Stichting Provinciale Atlas in Haarlem de tentoonstelling '1799! Strijd achter de duinen'. Precies tweehonderd jaar na de Brits-Russische invasie in Noord-Holland presenteert het Marinemuseum een overzicht van de gebeurtenissen in de periode 27 augustus tot en met 20 november 1799. De tentoonstelling toont driehonderdvijftig thematisch geraangschikte objecten uit gerenommeerde musea uit binnen- en buitenland.

Op 9 augustus 1799 was het in de Engelse havenplaatsen Margate, Deal, Ramsgate en Dover een drukke van belang. Op de kade zag het zwart van de mensen; er moesten twaalfduizend soldaten in tweehonderd transportschepen worden ondergebracht. Drie dagen later nam William Pitt de Jongere (1759-1806), de minister-president van Engeland, de laatste details van de expeditie door met enkele aanwezigen, waaronder de Schotse generaal-majoor sir John Moore (1761-1809), die ook naar Noord-Holland zou gaan. Op 13 augustus zag Pitt vanaf de kade van Ramsgate dat de Britse vloot, onder commando van admiraal Andrew Mitchell (1757-1806), de zeilen hees en koers zette naar de kust van de Batavische Republiek. Honderdachtig transport- en kleinere schepen, die door de oorlogsfregaten van Mitchell werden begeleid, waren aan de expeditie begonnen! Het was een ambitieuze militaire operatie, die uiteindelijk moest leiden tot het terugdringen van het Franse leger uit Europa.

Waarom was deze expeditie eigenlijk op touw gezet? De actie was in elk geval het gevolg van een aantal politieke redenen, waarvan de wortels in de patriottentijd lagen. In de jaren tachtig van de 18e eeuw keerden opstandige groepen zich tegen het gevestigde gezag, waarbij velen de gebeurtenissen in de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog (1775-1783) als voorbeeld namen. In deze oorlog streden de 'Amerikanen' tegen de Engelsen, waarbij de eerste groep voor vrijheid, gelijkheid en broederschap stond en de tweede voor conservatisme, aristocratie en achteruitgang. In Frankrijk leidde deze nieuwe politiek in 1789 tot de Franse Revolutie en in de Republiek der Verenigde Nederlanden keerden de patriotten (*patriote of patriotes* = landgenoot) zich tegen het gezag van stadhouder Willem V (1748-1806). Op de tentoonstelling is een

portret te zien van Willem V, omstreeks 1799 gemaakt door de portretschilder Samuel Benjamin Bolomey (1739-1819).

Op 26 september 1781 werd in de Republiek het anonieme pamflet 'Aan het Volk van Nederland' op straat verspreid. De geestelijke vader van dit vlugschrift was de Gelderse patriot Joan Derk van der Capellen tot den Poll (1741-1784). Volgens Van der Capellen was Willem V een 'aartswingeland, de Engelslandsvriend, de verrader des vaderlands'. Hij stelde: 'Wij zijn alleen daardoor ongelukkig; onze koophandel staat alleen daardoor stil; onze werklieden lijden alleen daardoor honger en kommer dat wij geen vloot hebben, en een vloet had gij, gij Willem de Vijfde! Gij alleen bijtijds kunnen bezorgen...' Van der Capellen achtte de tijd rijp om de wapenen tegen de stadhouder op te nemen en hij pleitte voor het vormen van gewapende burgerwachten, die moesten strijden voor de tijdens de Tachtigjarige oorlog (1568-1648) tegen Spanje verworven idealen. Deze zogenaamde vrijkorpsen of exercitiegenootschappen, die los van de burgermilitie of schutterij stonden, moesten de strijd met het Staatse leger van Willem V aangaan. Vanaf 1784 kwamen dit soort confrontaties steeds meer voor, waardoor de positie van de stadhouder voortdurend ondermijnd werd en verzwakte. Uiteindelijk werd Willem V gedwongen om Den Haag te verlaten, waarna hij besloot om zich tijdelijk in het Gelderse paleis Het Loo te vestigen. In Gelderland voelde hij zich nog veilig, omdat daar de meeste van zijn Staatse troepen gelegerd waren. In 1786 durfden de patriotten het zelfs aan om de stadhouder uit zijn militaire functie van 'kapitein-generaal' te ontslaan.

In 1787 maakte Frederik Willem II (1741-1797), koning van Pruisen, bij dit politieke conflict in de Republiek betrokken. In dat jaar stuurde hij vijftienduizend Pruisische militairen naar Nederland om de positie van de stadhouder te herstellen. De Pruisische koning was diep beledigd, want op 28 juni had een plichtsvergeten patriottische commandant de euvle moed gehad om Wilhelmina van Pruisen (1751-1820), de vrouw van Willem V en zuster van Frederik Willem II, drie uur lang bij de Goejanverwelleslus vast te houden. De prinses was onderweg naar Den Haag, waar zij namens haar man met de Staten-Generaal over de politieke situatie wilde onderhandelen. Het feit dat de prinses

tegen haar zin was tegengehouden was natuurlijk onvergeeflijk. Frederik Willem II wilde voor eens en altijd een einde aan de democratisch geïnspireerde onrusten in de Republiek maken, zodat de stadhouder en zijn familie weer enige politieke speelruimte kregen. Half september liet hij zijn Pruisische soldaten de grens overtrekken. De patriotten gaven zich al snel over en hun vooraanstaande leiders, waaronder Herman Willem Daendels (1762-1818), moesten naar aanleiding van deze Pruisische actie naar Frankrijk uitwijken.

Zeven jaar later, in 1794, was het met die betrekkelijke rust gedaan. Op 4 november veroverden Franse troepen onder leiding van generaal Charles Pichegru (1761-1804) de stad Maastricht en vier dagen later werd Nijmegen bereikt. Het Engelse leger sloeg af plunderend op de vlucht, waarmee het de sympathie van de plaatselijke bevolking verspeelde. Ter hoogte van de grote rivieren kwam de Franse opmars echter tot stilstand. Helaas voor Willem V en zijn Staatse leger viel al snel daarna een strenge vorst in. De rivieren bevroren, waardoor de legers van Pichegru in de gelegenheid kwamen om op 17 januari 1795 het water probleemloos over te steken. Dit leidde op 18 januari tot het vertrek van stadhouder Willem V, die vanaf het strand van Scheveningen naar Engeland vluchtte. De weg voor vrede met Frankrijk was nu vrij. De voormalige bondgenoten trokken zich uit de Republiek terug en op 23 februari werd het stadhouderschap afgeschaft. Vlak daarna sloten de strijdende partijen het Haags Verdrag en was de nieuwe Bataafse Republiek een feit. De op patriotse leest geschoeide Bataafse Republiek was formeel onafhankelijk, maar door middel van een offensief en defensief verdrag aan Frankrijk gebonden. Daarnaast moest het land honderd miljoen gulden schadevergoeding aan de Fransen ophoesten en kreeg Frankrijk zeggenschap over de Schelde, waarmee het grote invloed op het daar aanwezige drukke en belangrijke handelsverkeer kreeg. Bovendien moest de Republiek zorg dragen voor de voeding, kleding en bewapening van het aanwezige Franse leger.

Van 1792 tot de Vrede van Campo Formio op 17 oktober 1797 hadden Groot-Brittannië, de Republiek der Verenigde Nederlanden (tot 1795), Spanje, Napels, Oostenrijk en Pruisen zich in de Eerste Coalitie tegen Frankrijk verenigd. Vlak voor de Vrede van Campo Formio was de Bataafse Republiek op 11 oktober aan de zijde van Frankrijk nog bij een militaire actie tegen de Eerste Coalitie betrokken geraakt. Op 11 oktober was de Bataafse vloot te-

gen haar zin ter hoogte van Kamperduin met de Engelse vloot de strijd aangegaan. In eerste instantie hadden de Fransen de intentie gehad om de vloot te gebruiken voor een invasie op de Ierse kust. Zij hoopten om via Ierland, dat anti-Brits was, Groot-Brittannië de genadeslag toe te kunnen brengen. De vloot, onder leiding van vice-admiraal Jan Willem de Winter (1761-1812) lag gereed om uit te zeilen, maar kon, door een voortdurende ongunstige wind, de haven niet verlaten. Uiteindelijk werd de operatie afgeblazen. Omdat het Bataafse bewind toch graag wilde bewijzen dat zij zonder steun van Frankrijk succes kon boeken, gaf het De Winter alstog opdracht om het zeegaat uit te varen en de Britse Noorzeevloot onder bevel van admiraal Adam Duncan (1731-1804) uit te dagen. De zeeslag verliep tamptalig. De Bataafse vloot was onervaren en niet getraind. Negen schepen werden door de Engelsen buit gemaakt en de vice-admiraal werd als eerste Nederlandse commandant gevangen genomen.

Tijdens de Eerste Coalitie-oorlog was gebleken dat Groot-Brittannië één van de meest onverzoenlijke tegenstanders van Frankrijk was. De drijvende krachten achter de Britse oorlogsspanningen waren William Pitt en zijn minister van Buitenlandse Zaken William Wyndham Grenville (1759-1834). Om de Franse machtspositie in Europa te ondermijnen, gingen zij opnieuw op zoek naar bondgenoten. Uiteindelijk vormden Engeland, Rusland, Oostenrijk, Napels en Turkije de Tweede Coalitie (1798-1802). Vooral de overeenkomst die Pitt met de Russische tsaar Paul I (1754-1801) had gesloten stemde de Britten tot grote tevredenheid. Het bondgenootschap koos voor een overtuipings-tactiek (*strategy of overthrow*), waarbij Frankrijk op meerdere fronten tegelijk zou worden aangevallen. Het lag in hun bedoeling om in Italië, Zwitserland en de Bataafse Republiek de lont in het kruiwtat te steken. De keuze voor de grootscheepse landingsoperatie op de kusten van de Bataafse Republiek was niet willekeurig. Pitt en Grenville waren overtuigd van het feit dat de Republiek een onwillige bondgenoot van Frankrijk was en daardoor een zwakke plek aan de grenzen van het Franse Rijk voorde. De militaire operatie moest ervoor zorgen dat het Nederlandse volk in opstand zou komen, zodat de Fransen met hun Bataafse bondgenoten snel verslagen konden worden en stadhouder Willem V veilig vanuit Engeland naar Nederland kon terugkeren. Daarnaast was van de Bataafse vloot,

gezien de machtsverhouding op zee sinds 1797, weinig tegenstand te verwachten.

Zoals in de eerste alinea al is beschreven, vertrokken de eerste landingsstroepen op 13 augustus 1799 vanuit Engeland. Door de slechte weersomstandigheden duurde het nog tot 27 augustus voordat de operatie daadwerkelijk van start kon gaan, maar in de vroege ochtend van de 27e was het dan eindelijk zover. Vanaf de Engelse schepen van admiraal Andrew Mitchell werden de eerste zeventien Engelse militairen, waaronder de voorlopige opperbevelhebber luitenant-generaal sir Ralph Abercromby (1734-1801), met landingsvaartuigen naar het strand geroeid. Hun lot lag nu in handen van deze twee bevelhebbers. Mitchell was 'niet uitzonderlijk intelligent en kon moeilijk samenwerken. De admiraal was een koppig officier, maar desondanks heldhaftig, goed gehumeurd en volgzzaam'. Het olieverschilderij van Mitchell dat op de tentoonstelling te zien is, is van een uitzonderlijke kwaliteit. Het portret, dat overigens vóór 1799 door Abbott Lemuel Francis (1760-1803) is geschilderd, toont de admiraal in volle glorie. Het schilderij maakt deel uit van de collectie van de National Portrait Gallery in Londen. Abercromby daarentegen was 'een nobel mens met milde manieren. Hij was resoluut, eerlijk, standvastig en overtuigd van zijn eigen gelijk. De luitenant-generaal was liberaal, zeer loyaal, eerlijk, nergens bang voor en een goed getraind en zeer ervaren militair. Zijn ogen waren met twee dikke borstelige wenkbrauwen versierd en als Abercromby op een bepaalde manier keek, dan leek hij net op een ongevaarlijke leeuw. Kortom Abercromby was een gerespecteerd officier en al zijn manschappen gingen voor hem door het vuur'. Een mezzotint van Abercromby door Samuel William Reynolds (1773-1835), eveneens eigendom van de National Portrait Gallery, bevestigt deze beschrijving.

De landingsplek was niet van tevoren vastgesteld. Mitchell en Abercromby moesten kiezen uit een aantal alternatieven en nadat zij in de middag van 20 augustus aan boord van het vlaggeschip 'Kent' van admiraal Duncan in vergadering bijeen waren geweest, werd besloten om de landing tussen Callants-oog en Huisduinen uit te voeren; een strook duinen van ongeveer zeven kilometer lang, zeshonderden-vijftig meter breed en vijftien tot twintig meter hoog. Duncan hield het daarna voor gezien. Hij voelde zich al een tijdje onwel, vertrok onmiddellijk naar Yarmouth en gaf het opperbevel over de landingsvloot aan Mitchell. Hij zou pas op 16 september te-

rugkeren. De wijze waarop de landing moest worden uitgevoerd was grondig voorbereid.

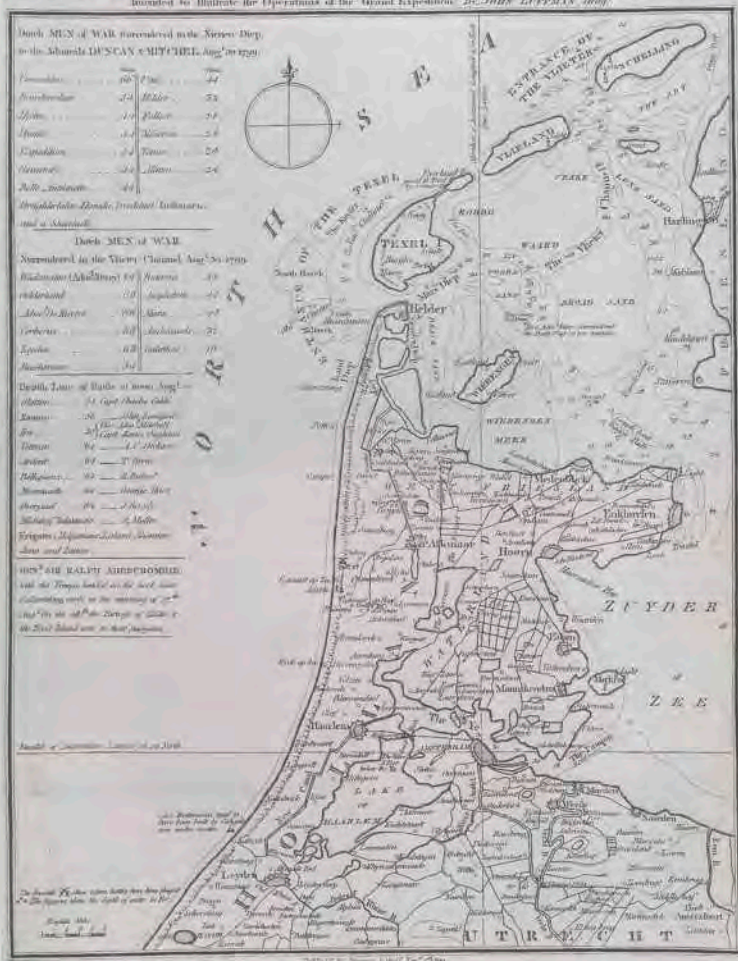
Eerst moesten twee divisies, een Zuidelijke en een Noordelijke aan land gezet worden. De Zuidelijke divisie zou als eerste in de landingsboten naar het strand worden geroeid en vlak daarna moest de Noordelijke divisie vanaf de transportschepen in de korvetten, loggers en boten overstappen. Deze kleinere schepen waren in staat om het strand op betrekkelijke korte afstand te naderen, waardoor het mogelijk werd om de tweede golf soldaten sneller in de sloepen, die inmiddels vanaf het strand op de terugweg waren, over te zetten en aan land te brengen. Bovendien waren deze boten, die ook wel barkassen werden genoemd, met touwen aan elkaar verbonden, zodat de landingseenheden elkaar niet uit het oog konden verliezen.

De branding was op de 27e zeer hoog en onstuimig, zodat sommige barkassen omsloegen. Enkele soldaten werden uit de landingsboten geslingerd en kwamen met hun zware bepakking en bewapening in het zeewater terecht. Vanaf het strand probeerden de Engelse militairen hun collega's te redden, maar dat voorkwam niet dat sommigen van hen verdronken. De situatie op de transportschepen was ondertussen verre van ideaal, want door de stevige golfslag waren veel soldaten zeeziek geworden. Zij die nog niet direct ontscheept konden worden, moesten op het benedendek op hun benut wachten en bevonden zich door de heftige schommeling van de schepen in een benarde positie. De Britten hadden overigens al ervaring met vergelijkbare militaire acties opgedaan. In 1759 hadden zij voor het eerst de marine en landmacht tegelijkertijd tijdens een expeditie ingezet. In Quebec kreeg generaal-majoor James Wolfe (1727-1759) opdracht om via de rivier de Sint Lawrence op de kust van de vlakte van Abraham te landen en daar een beslissende slag te leveren tegen het Franse leger onder veldmaarschalk Joseph de Montcalm-Gozon (1712-1759). Deze actie was, alhoewel beide legeraanvoerders gedurende de strijd sneuvelden, voor de Engelsen zeer succesvol verlopen en had aangevoeld dat het gebruik van de vloot positieve invloed op het eindresultaat kon hebben.

De Baraafse eenheden onder leiding van luitenant-generaal Daendels, die op het strand en in de duinen de landingsstroepen moesten tegenhouden, werden, ondanks enige voorzorgsmaatregelen, volledig overrompeld. Zij vluchtten in paniek tot vlak achter de eerste duinenrij en kwamen in het moerasse Roegras terecht. Onder het beschermend

GRAND EXPEDITION.

A MAP of the TESTEL, and WINTER ROADS, and the COUNTRY of HOLLAND as far back as the HAGUE.
 Designed to illustrate the Operations of the Grand Expedition. By JOHN LUTHERMAN.

Alb. 1. Een gegraveerde Bruse kaart van het landingsgebied rondom Texel en de Vlieter (Bunnemy en Gold, eds.), november 1799. Collectie Marinemuseum, Den Helder. Op de tentoonstelling zijn meer van dit soort kaarten te zien.

Afb. 2. De gevangenneming van generaal Ivan Ivanowitch Hermann (1741-1801). Pen- en penseeltekening door Dirk Langendijk (1748-1805), 1800. Provinciale Atlas N-H, historiereprenten. Rijksarchief in Noord-Holland, Haarlem.

vuur van Engelse kanonneerboten werden voortdurend nieuwe eenheden, waaronder twee Schotse regimenten onder leiding van generaal-majoor Moore, op het strand gedropt. Om half zes in de namiddag gaf Daendels zijn Bataafse troepen de opdracht om de stelling Huisduinen-Den Helder te ontruimen. De stad Den Helder werd kort daarop ingenomen, zodat de Engelsen op vrij eenvoudige wijze deze belangrijke havenstad in hun bezit kregen. Via Den Helder kwamen nog meer manschappen, cavaleriepaarden, artillerie, materieel en proviand aan land. Deze activiteiten zetten zich tot diep in de nacht onder stormachtige weersomstandigheden voort. Ook de ochtend daarop werden nogmaals vijftienduizend Engelsen aan land gezet. Van 27 tot met 30 augustus verbleven de Britten in de eerste duinenrij. Zij hadden enkel hun kleren en uitrusting tot hun beschikking en ontbeerden verse voorraden en tenten.

Intussen besloot Daendels om zich op de IJm Avenhorn-Alknaat terug te trekken. Alhoewel hij zich nog verder wilde laten terugzakken, gaf de opperbevelhebber van het Bataafse leger, generaal

Guillaume Anne Marie Brune (1763-1815), daarvoor geen toestemming. Wel zag deze in dat de eenheden van Daendels met Franse troepen moesten worden aangevuld. Dat had tot gevolg dat Jacques Baptista Dumonceau (1760-1821) opdracht kreeg om zich met zijn Franse bataljons vanuit Groningen bij de eenheden van Daendels in Noord-Holland te vervoegen. Op 8 september was deze operatie voltooid, zodat de strijd op het land kon worden hervat.

De Bataafse vloot onder leiding van schout-bij-nacht Samuel Story (1752-1815) was het ondertussen slecht vergaan. Op 28 augustus had hij met lede ogen moeten toezien hoe de Oranjevlaggen fier vanaf de torens van Den Helder en Oudeschild wapperden. Hij liet zich, zoals vooraf was afgesproken, naar de Vlieter afzakken en nam daar zijn nieuwe positie in. Op het moment dat Mitchell met zijn fregatten, die alle de Oranjevlag in top hadden, het Marsdiep op kwamen zeilen, werd het Story, die in eerste instantie nog wilde aanvallen, duidelijk dat hij zich in een penibele situatie bevond. Bij het zien van de Oranjevlaggen waren Story's officieren onrustig geworden. Hij bedacht zich geen moment

en stuurde zijn kapiteins Theodorus Frederik van de Capellen (1762-1824) en Cornelius de Jongh van Rodenburgh (1762-1838) naar de Engelse vloot om met Mitchell te onderhandelen. Story hoopte daarmee tijd te winnen, zodat hij de ruimte kreeg om zijn vloot gevechtssklaar te maken. Dit was echter tevergeefs, want zodra de schout-bij-nacht zijn bevelen gaf, brak onder de bemanning muiterij uit. Op een aantal schepen werden de ladingen uit het scheepsgeslacht gehaald en de wapens over boord gegooid. Story riep in paniek zijn officieren in een krijgsraad bijeen en kwam tot de conclusie dat hij moest capituleren. Tijdens dit beraad stelde Mitchell Story een ultimatum. Hij liet hem via twee onderhandelaars weten dat de Bataafse vloot zich binnen een uur over moest geven. Story bedacht zich geen moment, gaf opdracht om de Bataafse vlag te strijken, maar negeerde het bevel om de Oranjevlag in de mast te hissen en liet zich met al zijn officieren krijgsgevangen verklaren.

De Engelsen hadden zich intussen stevig in de Zijpe verschansd en Abercromby bepaalde dat hij zou wachten op de versterkingen onder leiding van Frederik Augustus de hertog van York en Albany (1763-1827) alvorens tot actie over te gaan. Vanuit zijn hoofdkwartier in Alkmaar ondernam Brune verschillende pogingen om de Zijpestelling aan te vallen, maar hij was daarin weinig succesvol. Op 13 september werd de eerste Russische divisie onder leiding van generaal Ivan Ivanovitch Hermann (1741-1801) in Den Helder ontscheept en in de avonden arriveerde Zijne Koninklijke Hoogheid de hertog van York in Den Helder. Hij was door het fregat 'Amethyst' naar Noord-Holland gebracht en de hertog nam, zoals afgesproken, het opperbevel van Abercromby over. De Russische versterkingen hadden lang op zich laten wachten. Vooral was afgesproken dat Engelse schepen de eerste Russische divisie uit Reyval zouden ophalen. Dit eskader zou de eilanden naar Engeland brengen en vanuit Engeland met verse Engelse troepen op de Bataafse stranden landen. Dit gebeurde ook, maar het ging naar Paul I allemaal te langzaam. Enigszins gefrileerd stelde hij Russische schepen beschikbaar, die zelf troepen naar Noord-Holland zouden transporteren. Hermann ging met zijn leger in Rusland aan boord en kwam op 13 september in Noord-Holland aan, en alhoewel de eerste divisie al veel eerder was vertrokken, arriveerde deze pas later.

Dankzij deze versterkingen was het geloof in een goede afloop flink gegrepen. Het Brits-Russische leger was sterk in de meerderheid en York merkte op:

'Ik denk niet dat er ergens in de wereld een zo geïnspireerd leger is als datgene van onszelf. Een leger dat bereid is om elke ontbering te doorstaan'. De hertog zag in dat hij dit voordeel snel moest uitbuiten. Een militair succes was broodnodig geworden, omdat de publieke opinie in Engeland enigszins pessimistisch was geworden. De afwachende houding van Abercromby in de Zijpestelling had het invasieleger weinig goed gedaan. De Britse kranten schreven: 'laat ons leger in Holland ons berichten dat zij de vijand hebben teruggedrongen en dat het succesvol is opgetrokken. Op dit moment lijkt het daar nog niet op, omdat het een defensieve houding heeft aangenomen'. York stelde een ingenieus plan op, dat op 19 september werd uitgevoerd. De hertog had zijn leger in vier colonnes ingedeeld, waaronder één onder leiding van Hermann. Alhoewel de Russische generaal hoog over de kwaliteit van zijn manschappen had opgegeven, bracht hij York enkel tegenspoed.

Hermann had opdracht gekregen met een gedeelte van zijn troepen en een bataljon Engelsen onder leiding van kapitein Herbert Taylor vanuit Petten, via Kamp en Groet, Bergen in te nemen. Dit liep op een catastrofe uit. Taylor noteerde in zijn dagboek: 'Ongeveer een mijl voor Bergen begint een laan met bomen en heggen aan beide zijden. Zij ligt onderaan de duinen en eindigt in een korte bocht. Hier hadden de Fransen een batterij opgesteld van verscheidene stukken. Toen we langs de laan naar voren gingen was het vuur op onze flank en ons front zeer hevig, terwijl we ook blootstonden aan het vuur van de batterij'. Desondanks wisten de Russen Bergen te bereiken, alwaar generaal Hermann onder dekking van de huizen erin slaagde voor de kerk een bataljon musketiers te formeren, maar om onduidelijke redenen lieten de Russische troepen het vanuit de duinen afweten en vielen de Franse en Bataafse militairen hen in de achterhoede aan. Uiteindelijk werden de Russen omsingeld en hield het Frans-Bataafse leger de strategische plekken in het dorp onder vuur. Er was geen ontkomen aan en in paniek vluchtte het Russische leger naar de hoofdlaan terug, waarbij Hermann gevangen werd genomen. De Russische aanval op Bergen was mislukt en de troepen moesten zich tot achter de veilige Zijpestelling terugtrekken. Ook de overige hier niet nader beschreven drie operaties waren weinig succesvol. De slag bij Bergen is verschillende keren op doek en papier vastgelegd. Er is veel over de slag bij Bergen geschreven. Zo ook kinderboeken, die op eenvoudige

Afb. 3. De veldtocht van de Engelsen en Russen in Noord-Holland uit: *Hollandsch Penning Magazijn voor de Jeugd IX* (1843). Rijksarchief in Noord-Holland, Haarlem.

wijze deze gewikkelde geschiedenis uit de doeken doen. Op de tentoonstelling is daarvan een voorbeeld te zien in de vorm van het *Hollandsch Penning Magazijn voor de Jeugd*.

Door de desastreuze nederlaag bij Bergen was York in een slecht humeur. Onder een dinervlak na de slag was hij volledig uit z'n slof geschoten. De hertog, die wel van een glaasje hield en dan de neiging kreeg om ongematigde uitspraken te doen, spuwde zijn gal over de wanprestaties van de Russen bij Bergen en noemde Hermann een nietsnut. Geheel ongelijk had York overigens niet, want alhoewel Hermann als een goed militair bekend stond, miste hij vaak het overzicht en had hij geen organisatietalent. Door dit soort incidenten verslechterde de verhouding tussen de Britten en de Russen snel en raakte ook de reputatie van York beschadigd. Enkele van zijn officieren, waaronder Abercromby waren sowieso niet content met zijn benoeming geweest, want 'alhoewel hij zonder enige twiifel een militair met grote kwaliteiten was, was hij meer theoretisch dan praktisch ingesteld en miste hij het vermogen om zijn manschappen te inspireren en tot grote daden aan te sporen'.

Op 26 september viel York opnieuw aan en dit

keer had hij meer succes. Hij bracht het Frans-Bataafse leger gedurende de slag bij Alkmaar een gevoelige nederlaag toe en Bruun moest zich tot op de linie van Beverwijk terugtrekken. Dat had tot gevolg dat bijna de helft van Kennemerland en vrijwel geheel West-Friesland door de Britten en de Russen was bezet. Hoogtepunt vormde de innam van Alkmaar, alwaar de Britten enthousiast werden onthaald. De vrijheidsboom, een uiting van patriotisme, werd omgehakt en zelfs de prins van Oranje was in de stad aanwezig om de overwinning te vieren. Over hem waren de meningen in het Engelse kamp overigens nogal verdeeld. Abercromby meende: 'Hij is bescheiden en niet veeleisend, maar zijn manieren zijn daarentegen ronduit slecht en hij spreekt de taal van zijn landgenoten niet'. Prins Frederik Willem was bezig met het opbouwen van een nieuw leger dat voornamelijk uit gedeserteerde Bataafse soldaten bestond. Speciaal voor hem zetten de Engelsen op Texel een trainingskamp op met de bedoeling om daar zijn manschappen een gerichte militaire opleiding te geven. De Engelsen waren daartoe bereid, omdat zij niet goed wisten wat zij met dit legerje aanmoesten. Tijdens de slag bij Alkmaar waren de Gordon en Ca-

tuerm Highlanders onder leiding van Moore eigenlijk pas echt in actie gekomen: 'Moore was gewond geraakt. Een kogel was via zijn oor naar binnen gedrongen. Het projectiel had zijn lichaam via de wang, vlak onder zijn linkeroog, weer verlaten. Moore dacht dat hij zou sterven, bleef roerloos op het slagveld liggen, terwijl de Highlanders de Bataaven en de Fransen van het strijdtoncel verdreven'.

De Britten en de Russen waren na deze gebeurtenissen totaal uitgeput. Het leger had weliswaar een overwinning behaald, maar had daarentegen een chronisch gebrek aan voedsel. Bovendien bleef het onophoudelijk regenen, waardoor de geweren in hun handen wegroestten. Generaal Brune had Bergen, Alkmaar en Egmond bewust opgegeven, omdat het hem duidelijk was geworden dat de slag niet te winnen viel. Een nieuwe confrontatie zag hij overigens met vertrouwen tegemoet, omdat zijn leger voortdurend van nieuwe manschappen werd voorzien en het Brits-Russische leger aan het wegwijnen was. Het was dan ook logisch dat Yorks terreinwinst gedurende de gevechten op 6 oktober bij Castricum totaal teniet werd gedaan. Desondanks geloofde York in een goede afloop en volgens hem was de slag bij Alkmaar 'een glorieuze overwinning geweest en ondanks het feit dat wij erg hebben moeten afzien is onze overwinning groots! Wij zijn erg trots op dit resultaat en de weg naar Amsterdam ligt nu voor ons open'. Toch kwamen de gevechten bij Beverwijk en Castricum als een donderslag bij heldere hemel. Terwijl York met enkele officieren aan de avonddis zat, bereikte hem het onaangename bericht dat er nieuwe gevechten waren uitgebroken. Hij was geheel verast. Zijn zorgvuldig voorbereide nieuwe campagne werd nu geheel doorkruist en de mededeling bracht hem van zijn stuk. De luistig moest nu zijn improvisatievermogen aanspreken. Iets dat hij in het geheel niet bezat.

Tijdens de slag bij Castricum verdedigden Russische eenheden zich tot het uiterste. Zij hadden alle toegangswegen tot het dorp zwaar versterkt, waardoor het Frans-Bataafse leger werd gedwongen elke meter terrein met de bajonet te veroveren. Een bloedige slachtpartij volgde en na een aantal felle gevechten van man tot man werden de Russen uit Castricum verdreven. De situatie oogde weinig rooskleurig en nadat York een stafvergadering in Alkmaar had belegd, werd besloten om naar de Zijpestelling terug te keren.

York en zijn onderbevelhebbers, met Abercromby aan het hoofd, waren de oorlog moe. De oorlogsmachine was letterlijk vastgelopen. Het seizoen

werd er niet beter op, de bevoorradingsstokte voortdurend en de broodnodige troepenversterkingen bleven uit. Daarnaast verliep de samenwerking met de Russen erg stroef. Hermann's opvolger generaal Essen trok zich, gezien de verslechterde verhoudingen, weinig van de orders van York aan en liet zijn soldaten naar hartelust plunderen zonder enige straf uit te delen. Dit in tegenstelling tot Brune, die inmiddels over een groot en gedisciplineerd leger beschikte. Langzamerhand drong het tot de Britten door dat zij met de Franse generaal moesten onderhandelen. William Pitt concludeerde dat 'het weliswaar mogelijk was om Den Helder te behouden, maar dat het toch beter zou zijn om de troepen uit Noord-Holland weg te halen, omdat deze elders beter inzetbaar zouden zijn'.

Op 14 oktober werden de onderhandelingen met Brune geopend en besloot het Britse kabinet om de troepen uit Holland terug te trekken. Zij concludeerden dat het beter was om een leger zonder Noord-Holland te hebben dan Noord-Holland zonder leger. De onderhandelingen, waarbij York en Brune alleen schriftelijk en via koeriers met elkaar communiceerden, werden op 18 oktober afgerond en op 19 oktober bekrachtigd. Gedurende de gesprekken had York zijn onderhandelings talent met succes weten aan te spreken, want ondanks zijn slechte positie was hij met een maximaal resultaat van de onderhandelingsstaf teruggekeerd. Waarschijnlijk had zijn dreigement om heel Noord-Holland onder water te zetten indruk gemaakt. De legerleiders kwamen overeen dat Den Helder onbeschadigd zou worden teruggegeven, de Britten en de Russen kregen tot 30 november de tijd om het land te verlaten en er werd een begin gemaakt met het uitwisselen van krijgsgevangenen. Op één belangrijk punt had Brune aan York moeten toegeven: de Bataafse vloot bleef in Britse handen. Vooral dat laatste werd de Franse generaal erg kwalijk genomen. Eens te meer bleek dat de Bataafse Republiek slechts een satellietstaat van Frankrijk was en dat de Fransen een geheel andere bedoeling met de Republiek hadden dan de Bataafse bewindslieden voor ogen stonden. Zij begonnen Brune te bekrijsen. Hij had onvoldoende rekening met hun wensen gehouden en had zich door een paar prachtige paarden door York laten omkopen. Zij concludeerden dat de Franse generaal enkel zijn eigen belangen had nagestreefd. De Britten waren echter erg tevreden en volgens Pitt was de inhoud 'eervol, duidelijk en rechtvaardig'. Abercromby begreep trouwens volstrekt niet waarom de Fransen het vredesverdrag hadden geaccepteerd.

Afb. 4. *Embarquement des Anglais en Hollande, le trent novembre 1799*. Ingekleurde gravure door J. Couché naar Jacques François Joseph Swebach (1769-1823). Provinciale Atlas N-H, historierepresenten. Rijksarchief in Noord-Holland, Haarlem.

want als zij hadden doorgevochten had er veel meer voor hen ingezet.

Op 22 oktober begonnen de eerste troepen zich vanaf het strand bij Den Helder in te schepen en op 1 november meldde opperbevelhebber York zich aan boord van het fregat 'Juno', dat onmiddellijk onder zeil ging en koers naar Londen zette. Abercromby was in het geheel niet van plan om naar Londen terug te keren. Hij liet zich in Edinburgh afzetten in de hoop daarmee 'ijdele, nutteloze en vervelende' vragen te ontlopen. De politieke leiders in Londen waren daar echter niet over te spreken, omdat zij de luitenant-generaal inderdaad enkele zeer brandende vragen hadden willen stellen. Door naar Schotland uit te wijken wist Abercromby die hooftvraag nog even af te houden. Nadat York Noord-Holland had verlaten, liet hij het afwikkelen van de laatste details over aan luitenant-generaal James Pulteney. Deze wist te bewerkstelligen dat het terugtrekken voorspoedig en zonder al te grote problemen verliep en op 20 november, tien dagen voor het verstrijken van het ultimatum, waren alle Britse en Russische soldaten ingescheept en lag de rede van Texel er weer verlaten bij.

Het is aardig om naderhand te kunnen constate-

ren dat de Franse gravures over de aftocht niets met de werkelijkheid van doen hebben. De makers ervan zijn nooit in Noord-Holland geweest: zij hebben de vrijheid genomen de eigen omgeving op die van Noord-Holland te projecteren, waardoor een vreemdsoortig landschap ontstaat. Een mooi voorbeeld hiervan is *Embarquement des Anglais en Hollande, le trent novembre 1799* van de hand van Jacques François Joseph Swebach (1769-1823), die tezamen met nog twee prachtige voorbeelden een plaats in de tentoonstelling inneemt.

De strijd in Noord-Holland had een groot aantal slachtoffers gekost, grote financiële reserves opgeslokt en het sociale en economische leven in Noord-Holland ontregeld. Vooral nog bleef Frankrijk na 1799 in Nederland de dienst uitmaken. Nadat Napoleon van zijn militaire expeditie in Egypte was teruggekeerd naar Frankrijk, greep hij de macht. Het duurde tot 1813 eer de zoon van de inmiddels overleden Willem V in Nederland kon terugkeren. Hij werd in 1815, na de slag bij Waterloo, tot koning Willem I gekroond.

Op de tentoonstelling is het werk van Dirk Langendijk (1748-1805) prominent aanwezig (afb. 2).

Dankzij Dirk Langendijk en zijn zoon Jan Anthonie Langendijk (1780-1818) is het mogelijk een betrouwbare indruk te krijgen van de ingrijpende gebeurtenissen in de herfst van 1799. Alhoewel Langendijk zich zeker niet alleen tot het strijdtonel in Noord-Holland heeft beperkt, neemt de strijd tussen het Brits-Russische leger en het Frans-Bataafse leger in 1799 een belangrijke plaats in zijn oeuvre in.

Alhoewel niet duidelijk is of vader en zoon Langendijk sympathieën voor de patriotse grondbeginselen koesterden, werd hen in november 1799 toestemming verleend rond te kijken op de slagvelden in Noord-Holland. Ze kregen hiervoor een speciaal paspoort, waardoor zij nog net het vertrek van de Brute en Russische troepen vanaf de stranden bij Den Helder konden gadeslaan. De schetsen die zij ter plaatse maakten, doen vermoeden dat de tekeningen zeer waarheidsgetrouw zijn. Dat neemt niet weg dat Dirk Langendijk een broodschilder was. Wenste een klam en bepaald tafereel, omdat hij dat bij iemand anders had gezien, dan maakte Langendijk, zij het met enige detailverschillen, een tweede exemplaar. Zo komt het bijvoorbeeld dat de gevangenneming van de Russische generaal Ivan Ivanovitch Hermann, de landing van de Engelsen bij Callanroog of het vertrek van de Russen en Britten bij Den Helder op verschillende manieren op papier zijn vastgelegd.

Grady Boven
Conservator Marinemuseum, Den Helder

Marinemuseum
Hoofdgracht 3
1781 AA Den Helder
tel: 0223-657137
ma t/m vr 10-17 uur, za en zo 12-17 uur
'1799! Strijd achter de duinen',
t/m 9 januari 2000

In het herdenkingsjaar zijn door de Stichting Herdenking 1799 vier fietsroutes door Noord-Holland gebundeld. Deze zijn verkrijgbaar bij de plaatselijke VVV's en het Marinemuseum. Een wandel- en fietsboekje in de regio Bergen is samengesteld door de Historische Vereniging Bergen (NH) en te koop bij de VVV en boekhandels in Bergen en Bergen aan Zee.

Literatuur:

A. Aerts van Buuren, W.G. Boven, M. van der Hoeven, *1799! Strijd achter de duinen* (Den Helder 1999); A. Albers, *De Huzaren van Castricum. Een geschiedenis van de Nederlandse Republiek van 1780 tot 1800* (Amsterdam 1973); B. Huiskes, G. de Weerd, *De Lutine, 1799-1999. De raadselachtige ondergang van een schip vol goud* (Bussum 1999); P. Mackesy, *Statesmen at war. The strategy of overthrow 1798-1799* (Londen/New York 1974); S. Schama, *Patriotten en berijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813* (Amsterdam 1989); Stichting Herdenking 1799, *De lange herfst* (Castricum 1998); G. van Uythoven, *Voorwaarts Bataven!* (Zaltbommel 1999); E. Walsh, *A narrative of the expedition to Holland in the autumn of the year 1799* (Londen 1800)

Marco Mostert (1957) leidt het Pionier Project 'De verschriftelijking van de vroegmiddeleeuwse samenleving (ca. 400-ca. 1200)' aan de Universiteit van Utrecht. Adres: Minister A.S. Talmalaan 25, 1402 RV Bussum.

J.W.J. Burgers (1953) is verbonden aan de leerstoelgroep middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Binnenkort verschijnt zijn studie over de *Rijnkroniek van Holland*. Adres: Historisch Seminarium, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam.

Elizabeth den Hartog (1962) is universitair docent bouwkunst tot 1800 aan het Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit Leiden. Adres: Erivoort 64, 2211 DE Noordwijkerhout, e-mail E.den Hartog@ThuisNet.LeidenUniv.NL.

Dick E.H. de Boer is hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Adres: Meerseweg 124A, 9752 JM Haren -GN.

Wim van Anrooij (1957) is universitair docent aan de opleiding Nederlands van de Rijksuniversiteit Leiden en coördinator van het Onderzoeksinstituut Mediëvistiek aldaar. Hij is betrokken bij het onderzoeksproject 'Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen'. Adres: Opleiding Nederlands, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, e-mail anrooij@rullet.leidenuniv.nl

Louis Sicking (1966) is werkzaam als archivaris van het Europese parlement te Luxemburg. Vorig jaar verscheen zijn *Zemacht en onmacht. Marijnen politiek in de Nederlanden, 1488-1558* (Amsterdam 1988). Adres: Samuel de Zee'shof 21, 2311 HD Leiden.

Johan Koppenol (1965) is universitair docent Nederlandse letterkunde van de Gouden Eeuw aan de Universiteit van Amsterdam. Vorig jaar verscheen zijn *Leids heetel. Het Loterijspel (1596) van Jan van Hout*. Adres: De Genesteistraat 49, 2321 XP Leiden.

Milja van Tielhof (1963) was van 1996 tot 1999 postdoc bij het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur van de Universiteit Utrecht. Tegenwoordig is zij medewerker van het Historisch Archief van de ABN-AMRO bank. Adres: Hooigracht 38 K, 2312 KV Leiden.

Myriam Everard (1952) publiceerde o.a. *Ziel en zinnen. Over liefde en lust tussen vrouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Groningen 1994) en werkt nu aan een monografie over vrouwen en openbaarheid rond 1800. Adres: Plantage 6, 2311 JC Leiden.

Gerrit Valk (1955) studeerde geschiedenis in Amsterdam en is momenteel lid van de Tweede Kamer. Hij werkt aan een proefschrift over de geschiedenis van het betaald voetbal in Alkmaar. Adres: Kooltuin 1, 1811 MG Alkmaar.

Susan Smit (1973) schreef in 1997 haar doctoraalscriptie over Ajax tijdens de Tweede Wereldoorlog aan de Universiteit van Amsterdam. In dienst van wetenschappelijk onderzoeks- en adviesbureau Diopter-Janssens & Van Bottenburg b.v. verricht ze onderzoek op het gebied van sportbeteid. Adres: Van Rijkevoorsel van Kessellaan 58, 2512 EG Breda.

Paul Knevel (1961) is conservator van het Legermuseum te Delft. Hij publiceerde o.a. *Burgers in het graaf. De schulterrijen in Holland, 1550-1700* (Hilversum 1994); een boek over de Haagse ambtenaren in 'de Gouden Eeuw' is in voorbereiding. Adres: Klokkengietersstraat 35, 1825 AJ Alkmaar.

Inhoud themanummer Duizend jaar Holland

31e jaargang nr. 4/5, 1999

Onder redactie van Mario Damen, Marika Keblusek en Ingrid van der Vlis

Inleiding: Duizend jaar Holland	191
Marco Mostert Het jaar 1000 in Holland	193
J.W.J. Burgers Holland omstreeks 1100. De 11e-eeuwse transformatie van het Westfries graafschap	199
Elizabeth den Hartog 'In wintertijt in Drechterlant...'. Over sarcofaagdeksels, kerken en de Hollands-Friese oorlogen	210
Dick E.H. de Boer Holland in Pruisen, of: het gelijk van Vondel	219
Wim van Anrooij Literatuur, het Hollandse hof en de Hollands/Zeeuwse adel	234
Louis Sicking Hollands voorsprong ter zee	244
Johan Koppenol Het Gulden Jaar 1600 in gedichten	252
Milja van Tielhof De handel op de Oostzee. Een unieke momentopname van het bedrijfsleven	261
Myriam Everard Vrouwen voor 't vaderland: burgeres Van der Meer en de Batavise politiek	272
Gerrit Valk en Susan Smit Verhaal van 1900 tot 2000: van vermaak voor welgestelde jongetjes tot miljoenen-business	282
Paul Knevel Een millenniummuseum voor een nieuwe eeuw	293
Tastbaar verleden	308

Omslagontwerp: Ester Wouthuysen.

Productie: Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum, telefoon 035-6859856,
fax 035-6836557, e-mail verloren@vxs.nl.

100
100